

580 C

Х. БОБОВЕКОВ ҚУҚОН ТАРИХИ

1850
0162
В. 80Х. БОБОВЕКОВ

ҚУҚОН ТАРИХИ

Личная
Библиотека
Исханов.

ИЛХИРАТ НОМЛИ УРТА ОСИЕ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

12

У 352
9584
Б-80

ХАЙДАРБЕК НАЗИРБЕКОВИЧ БОБОБЕКОВ

ҚЎҶОН ТАРИХИ

9/584.4

Ташт. йақул'лел
ҚЎҶОНА

~~ALL~~

ТОШКЕНТ, 1956 й. 1-қ. 1956

БЕШАРҚАТ УМАЛДИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ БУЎМИ

МЕТОДИКА КИТАБИ

БУЎМИ № 30107

Қўқон шаҳри Ўзбекистоннинг энг қадимги шаҳарларида бири бўлиб, унинг ёши, айрим маълумотларга қараганда, 2000 йилдан ошган. Бу шаҳар бир неча бор ташқи душманлар томонидан босиб олинди, ёқиб ташланди, вайронга айлаштирилди, аммо Қўқон қайтадан тикланди, ривожланди, ўз даврида маданий чуққиларгача кўтарилди, юксалди ва Қўқон хонлигининг пойтахти ҳам бўлди.

Қўқон шаҳри бошида кўп ҳодисалария кечирди. Шаҳарликлар ўз эрки учун курашди, Ватаним деб жонларини ҳам қурбон этдилар ва душманлар олдида тиз чўкмадилар.

Ушбу «Қўқон тарихи» китоби, биринчи навбатда, қўқонликларга бағишланган. Шунингдек у тарихчиларга, талаба ва ўқувчиларга, тарихга қизиқувчиларга ва кенг оммага тавсия этилади.

*Маъсул илмий муҳаррир: тарих фанлари доктори
И. ТУРСУНОВ*
Муҳаррир: И. ШОЙМАРДОНОВ

Б 0503000000—з-13/96
М 355 (04)—96 ред. 96

© Махшират номли Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 1996 йил.

ISBN 5—648—02374—X

СУЗ БОШИ

Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Қўқоннинг ёши икки миляг йилдан кўндир. Бу шаҳар бир ярим асрдан зиёдроқ давр (1709—1876 йй.) мобайнида Қўқон хонлигининг пойтахти бўлган. Аммо шу кунга қадар унинг тарихи мукаммал тарзда ўрганилмаган ва ёзилмагандир. Тўғри, айрим буклет, рисола ва мақолалар, мустамлакачилик ва совет даврига оид битта монография¹ чоп этилган. Уларда кўпгина қизиқарли ва муҳим маълумотлар бўлса-да, қарама-қарши ва хато фикрлар ҳам учрайди. Шу билан бирга 1917 йилнинг октябргача бўлган ўтмишимиз бутунлай қораланиб, Россия Ўрта Осиёни босиб олган эмас, балки «қўшиб олган» ва бу эса катта прогрессив роль ўйнаган, деб исботлашга ҳаракат қилинади.

Булардан ташқари бунинг яширин томони ҳам бор эди: совет ҳокимияти даврида Қўқон гуллаб-яшпаган. Қўқон тарихини совет даврида ёзган барча муаллифлар шу конвенция тизимидаи четгаи чиқмаганлар. Бироқ улар Қўқон шаҳрининг Қўқон хонлигининг пойтахти ва Ўрта Осиёда энг юқори маданий марказлардан бири бўлганлигини, мустамлакачилик даврида эса бир провинциал (ўлка чеккасидаги) шаҳарга айланиб қолганлигини эътиборга олмадилар.

Тарих тарихлигида қолади. Унда яхши ва ёмон кунлар ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам тарихни қандай бўлган бўлса ўшандай ёзиш шарт: қорани-қора, оқни-оқ деб. Чунки тарих шунинг учун ҳам ёзиладики, ундан ҳаётий сабоқ олиб, тажрибадан ўрганиб, камчиликларни ҳисобга олиб олга бориш лозим.

Тарих — бу авлодлар хотирасидир, ватанпарварлик туйғусидир, Ватанин севмоқдир! Кимки ўз тарихини севмас экан, у истаган дақиқада Ватанига хиёнат қилиши мумкин. Ватанпарварга эса Ватан ва тарих улуғ бир нарсаки, унинг учун бебаҳо ҳаётиви, жонини ҳам фидо қилишга тайёр.

¹История Коканда (с момента присоединения Средней Азии к России до настоящего времени). Ташкент, 1984.

Мустақил ва озод Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримовнинг сўзи билан айтганда «Юртига, ватанига муҳаббат, инсонпарварлик туйғулари халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган азалий хусусиятидир. Ана шу ноёб инсоний фазилатларни асраб, авайлаб ва янада такомиллаштириш, фарзандларимизни озод ва демократик Ўзбекистоннинг муносиб ўғил-қизлари этиб тарбиялаш масаласи маънавийт соҳасидаги ишларимизнинг асосий йўналишини ташкил этмоғи керак.

Шунга кўра Ватан тарихи ва маданиятини, географияси ва иқтисодийтини, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга.

Боғчалардан тортиб олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида мазкур фан ва билимларни ўқитишга муҳим сиёсий вазифа сифатида қараламоғи лозим.»¹

Қўқон тарихини варақлаганда китобхон авваллари номалум бўлган кўнлаб воқеалар ва далиллар билан танишади, улар эса уни ўтмишини ўйлашга ундайди ва бугунги ҳақиқатни тушунишга ёрдам беради. Қўқон тарихининг айрим варақлари юракни сескантиради, баъзилари эса хушлуд этади ва бундай варақлари кўпроқдир. Лекин китобнинг асосий мақсади ўз тарихини севишга, Латиф Қўқон шаҳри учун гурур билан бош кўтариб юришига ўргатади, деб умид қиламан.

Ушбу китоб Қўқон шаҳар ҳокимияти ва шахсан ҳоким Х. Т. Мавлошқуловнинг ижтимоий буюртимаси билан дунёга келди. Қўқон шаҳар ҳокимияти билан Махпират номли Ўрта Осиё халқлари тарихи институти ўртасидаги расмий шартнома 1992 йил 25 майда битилган эди. Бунга мувофиқ Қўқон шаҳар ҳокимияти китобнинг нашр қилинишида ҳомийлик қилди.

Қўқон шаҳрининг мустамлака давригача бўлган тарихи илк бор ёзилмоқда. Бунинг учун Қўқон, Тошкент, Москва ва Санкт-Петербург шаҳарларида сақланаётган архив материалларидан, шарқ тилларида ёзилган айрим қўлёзмалардан, рус ва ўзбек тилларида нашр этилган мақола, рисола ва китоблардан имконияти борича фойдаланилди.

1875 йили Худоёрхон Қўқондан Тошкентга қочаёт-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий исгиқолининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 51—52-беғлар.

ган пайтда Қўқон хонлигининг архивлари йўқолган эди. Шунинг учун Туркия, Англия каби мамлакатларда сақланаётган Қўқон шаҳар тарихига оид архив материалларидан ҳам фойдаланиш ниятим бор эди. Аммо молнийвий қийинчиликлар туфайли бу орзу амалга ошмади. Шу сабабли китобдаги баъзи етишмовчиликлар учун қўқонликлардан уэр сўрайман.

Мазкур китобни тайёрлашда ва унинг юзага чиқишида ёрдам берган Қўқон шаҳар ҳокими Ҳожиқул Мавлонқуловга, шунингдек Ёқубжон Фанижоновга, Мансурхўжа Хўжаевга, Анваржон Юнусовга, Соҳибжон Мавлоновга, Ғинат Холматовларга чин кўнгилдан миннатдорчилик билдираман.

Оллоҳ Қўқон шаҳрини тинчлик, осойишталик ва мўлчиликда сақласин! Оллоҳ барча ўтган авлодларимизнинг руҳини шод этсин! Оллоҳ барча қўқонликларни ва ушбу сатрларни ўқиётган меҳрибонларимизни ўз напоҳида сақласин!

*Ҳайдарбек Назирбекович Бобобекоев,
тарих фанлари доктори*

ри
га
ру
ху
ра
ми
ўн
ҳи
эт

ф
т

т
ў
а

1
т

«ҚЎҚОН» ТОПОНИМИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ (ЭТИМОЛОГИЯСИ) ҲАҚИДА

Фарғона водийсидаги кўп шаҳарлар қадимдап мавжуд бўлган. Лекин уларнинг иқтисодий жиҳатдан тараққий қилиши ҳалокатли урушлар натижасида жуда секинлик билан ўтган, баъзан тўхтаб ҳам қолган. Уларни аслидай қилиб тиклаш эса бўш жойларда янги тдан шаҳар қуришга ўхшаб кетарди. Бундай қадимги шаҳарлардан бири Қўқон ҳисобланиб, у 2000 йилдан ортиқроқ ёнида. 1830 йил январ ойида шаҳарга келган Г. Н. Потанин шу сабабдан бундай деб ёзган эди: «...шаҳарда вақт ўтиши билан путур етган, бузилган қадимси ёдгориликлар турибди».¹

1849 йилда эса «Рус императорининг География жамияти ахборотлари» («Записки Императорского русского географического общества») да чоп этилган «Қўқон хонлигининг ҳозирги аҳволини таҳлил қилиш» («Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии») мақоласида бу ерда қадимда шимолий давлатларнинг қўлинилари бостириб кириши тажовузида маҳв этилган, қириб ташланган шаҳар бўлганлигига Қўқон теварак-атрофидаги харобалар гувоҳдир² деб таъкидланади.

Шаҳарга қатновчи сайёҳларнинг сўзларига қараганда, Қўқон боғларида кўнининг ёни бир неча асри ташкил этган дарахтлар ўсмоқда эди³.

Шаҳарнинг барпо этилиши ҳақида В. П. Наливкин қизиқарли маълумот келтиради. У 1732 йилда Шохруҳнинг ўғли Абу ар-Раҳим ҳукмдор бўлгач, Қўқон шаҳрига асос солди,⁴ унинг вафотидан кейин эса укаси ва

¹ Туркестанский сборник, 38-жилд, 282-бет.

² Горчаков П. Д. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии (Записки Императорского русского географического общества). СПб, 1849, 213-бет.

³ Туркестанский сборник, 23-жилд, 31-бет.

⁴ Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 56-бет.

вориси Абу ал-Каримбий Қўқонга кўчиб келиб, уни кайта курди, деб эслатиб ўтади. Фақат шу пайтдан бошлаб Қўқон ўз номига эга бўлди. Шу ерлик маҳаллий кичиклар эса шаҳарга асос солиниш вақтини 1153/1740 йиллар деб ҳисоблайдилар¹. Бизнинг фикримизча, В. П. Шаликин хатотлиқка йўл қўйган. Шаҳарнинг мавжуд бўлиши ҳақида яна 1718 йилда Россиядан Бухорога юборилган Ориентал Комиссиясининг котиби Флорно Беневеши ҳам эслатиб ўтади. Унинг эсдаликларида қуйидагиларни ўқиймиз: «Бутун Бухоро ўлкасида ҳозирги ва илгариги вақтда 23 та шаҳар ҳисобланарди, чуновчи, Бухородан шарққа: Азора, Қармана, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Намдан, Индижон ва Қашгар...»²

Қўқон ҳақидаги маълумот X аср араб муаллифларининг географияга оид асарларида ҳам учрайди. Масалан, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истаҳрий «Китаб масалик» асарида бундай деб ёзган эди: «Кимки Хўжаиддан Фарғонанинг асосий шаҳри бўлган Ахсиқетгача боришни истаса, у Кенддан Сўхга битта манзил ва Сўхдан Хувакандгача — битта катта манзил, Хуваканддан Ахсиқетгача бир манзил юради...»³

«Худуд ал-алам» асарида (983 йилда ёзилган) «Хуваканд, Ривитон ва Зендарами шаҳарларининг аҳолиси аич жойлашган бўлиб, экин экиладиган ерлари кўп бўлган»,⁴ деб ёзилган.

Демак, бизгача етиб келган қўлёзмаларга кўра, Қўқон шаҳри тарихда араб олимларига X асрдаёқ яхши маълум бўлган.

Бизнинг давримизгача шаҳар номининг келиб чиқиши ҳақида анча ривоятлар сақланиб қолган. Улардан бирида шаҳарнинг номи Хуккан (тўпғиз, хуклар манзили, қароргоҳи, тўпғизлар яшайдиган жой) сўзидан келиб чиққанлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Шаҳар барно бўлмастан олдин бу жой ботқоқлик бўлган, бу ерда кўп тўпғиз (хук)лар яшагани учун уни «Хук қов», яъни тўпғизлар макони, тўпғизлар жойи деб атаганлар. Ша-

¹ Уша ерда, 60-бет.

² Государственная публичная библиотека имени Салтиков-Шчедрин. Санкт-Петербург, ф. 1000, пост. 1950, № 9/1,2-варақ.

³ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1, М., 1973, 21-бет.

⁴ Материалы по истории киргизов..., 45-бет.

ҳария қуришида ботқоқлик қуритилган, тўнғизлар эса қириб ташланган. Бу ҳақда тарихий асарларда ҳам маълумот берилади. Чунончи, «Тарих-и Фарғона» асарининг муаллифи Исоҳқон тўра бундай деб ёзган эди: «...шаҳар бўлмаган вақтда Хўқанд ўрни тўқай ва қамишзор ерлар бўлиб, ул вақтда Чодак ҳожалари тожиклар суворалари экалар. Бул тўқайларда ҳар хил хўк ва тўнғизлар юрар экан. Ерларни кавлаб, ҳар хил овқат топиб ер экалар. Бу жиҳатдан тожик ҳожалари келганда неча ерлар кавланган экан. Улар бу чуқурларда нима, кимлар ковлаган деганларида, тожик жавоб бериб, «хук канд» деганда, яъни тўнғиз ковлаган деганда ул ерни исми «хук канд» бўлуб, хук канд этмоқда қийин бўлуб, бизни туркида «қоф» ҳарфи қавий учун Хўқанд бўлган. «қоф»ни туркий «қоф»га бадал қилганлар туркийлар маънидур. Мана, энди яна бир бадал бўлди, русча айтмоқда «қоф» йўқ «Коканд» бўлди. Шунга ўхшаш ҳар вақтда ҳар қабила инсонлари табодул ўлуб, маънолар ўзгарган, муни баъзи хўқандийлар яхши таъвил ила Хуйқанд дерлар, яъни феъли-хуйи канд деган эмиш».¹

Бошқа ривоятларга қараганда, шаҳарнинг номи Хавокент (шамоллар шаҳри) сўздан келиб чиққан. Шаҳар қурилган пайтда истиқомат қилувчилар (афсуски, қайси қабилалиги айтилмайди) бу ерда шамолнинг тез-тез бўлишини, поялар, дарахт таналарининг доимий кучли шамоллар таъсирида бир томонга эгилганлигини таъкидлашади. Ёни улгайиб, кексайиб қолган одамлар, агар шамол кўл вақт мобайнида йўқ бўлса, улар ўзларини ёмон ҳис қилганликларини, нафас олин қийин бўлганлигини, юраклари санчганлини эслайдилар. Шунинг учун шаҳар Хавокент (шамоллар шаҳри, тез-тез хавони ўзгартирувчи, иқлимни салқин қилувчи, бахридилни очадиган, соф бўлишини таъминловчи маъносид) деб аталган.

И. Тўхтасинов, Я. К. Абрамов, А. Дадабоев ва бошқаларнинг «ху» сўзининг ўзбек тилига «ҳаво» (ҳаво, шамол) тарзида таржима қилиниб, шу маънони бидириши ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир. Шунинг учун шаҳар «Хавоқанд» ёки «Хавокент» деб аталган. Кўқон тарихига оид «Аисоб-ас-салотини ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли китобда шаҳар Хавоқин деб юритила-

¹ Исоҳқон Жунайдуллаҳова ўғли Ибраҳим. Фарғона тарихи. Қаранг: Мерос, Тошкент, 1994, 285-бет.

ди, деган фикр ҳам бор эди. Бу китоб қўлёмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Лекин «Хавоқин» сўзи флиқ сарлавҳада «ҳоқоинлар» маъносида қўлланилган, матида эса шаҳар Хўқон деб юритилган.

Яна бир ривоятда шаҳарнинг номи «Кўнқон» (кўн қон, кўн қон тўкилган жой) сўзидан келиб чиққаниги таяққиланади. Бу афсонага мувофиқ, узоқ ўтмишда, шаҳар қурилган пайтда тез-тез ўзаро урушлар бўлиб турган. Чет элликлар, масалан, хитойлар, мўғуллар, қалмиқлар ва бошқалар шаҳарни босиб олишга интиладилар ва унинг бой-бадавлат яшовчи одамларини қўл қилиб, азодликдан маҳрум этиб, уни тез-тез қамал қилиб турганлар. Лекин аҳоли шаҳарни яхши ҳимоя қилиб, астойдил, қаттиқ туриб қаршилик қилган.

Қўқонлик тарихни яхши биладиган одамларнинг маълумотига қараганда (Назиржон Валиев, Усмоножон Абдуллаев, Муҳитдин Хўжаев, Абдулла Усмонов, Шукржон Маматов, Теша Зоҳидов ва бошқалар) узоқ ўтмишда цинлар шаҳарни босиб олишга ҳаракат қилганлар, лекин бунинг уддасидан чиқа олмаганлар. Улар иккинчи марта яна катта қўшин билан келиб, шаҳарни қуршаб оладилар. Қўқонликлар, ҳатто уларда озиқ-овқат, ема-хашакларнинг туганишга қарамай шаҳарни топширмайдилар. Цинлар, агар шаҳарликлар ўзларининг ҳукмдор (подио) ларини тутиб берсалар ёки ўлдирсалар, қамални олиб ташлашни билдирадилар. Қўқонликлар бу шартни бажаришни рад қиладилар. Лекин ҳукмдорни табақалар тил бириктириб, фитна уюштириб, ҳукмдорни ўлдиряшади. Шундан кейин цинлар қўршовини олиб ташлайдиларда узоқлашадилар. Ана шу сабабли шаҳарни қонди — «қўнқон» деб атайдилар. Талаффузда «П» ни тушириб Қўқон деб атай бошлайдилар, кейинчалик эса «К»нинг «Қ»га ўзгарини билан Қўқон деб атай бошлайдилар. Келтирилган афсонанинг асоси милоддан аввалги 104—101 йилларда «Цяньханьшу»¹ томонидан тасвирланган воқеалардан иборат.

Милоддан аввалги 139 йилда Хитой ҳоқоинининг вакили (жосуси, айгоқчиси) Жап Цань биринчи марта Фарғона водийсига киради. Қайтганидан кейин у Хитой

¹ Бу ҳақда қаранг: *Вичурин П. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (Соч.: в 5 т. М—Л, 1953, т. 3, 21—31-бетлар; *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. СПб., 1882, 376—377-бетлар.

хукуматига батафсия маълумот ёзади. Унинг гаплари бўйича бу вақтда Фарғонада ўтроқ бўлиб янаётган ва деҳқончилик билан шугулланувчи юз-чаки қабилалари ноли, бугдой экинган. Шунингдек, у ерда жуда кўп аргумоқлар бўлганлигини ҳам тасвирлайди. Қўшииларнинг қуроли камон ўқ, найзалардан иборат бўлиб, асосан отлиқ аскарлар камондан отишда уста бўлган экан. Фарғона ҳокими дўстона муносабатларни ўрнатгани мақсадида ўша пайтда Хитойга элчи юборади, элчи жуда яхши кутиб олинади. Хитой ҳокими Фарғонада элч яхши аргумоқлар борлигини билиб қолиб, у ерга ўзининг элчиларини юборади. Қабул маросимида Хитой элчиси сурбетларча «ажойиб отлар» (яъни аргумоқларни) талаб қилади ва Фарғона ҳокимининг оёғи тагига 1000 лак тилла танга ва битта олтин от (тойча) ташлайди. Бу Фарғона ҳокимининг иззат-нафсига тегади ва аргумоқларни берилдан воз кечади. Хитой элчиси қўноқлик қилади. Ҳақоратланган оқсоқоллар (қабила бошлиқлари) уни ўлдирингга қарор қиладилар. Элчилар қўйиб юборилади, лекин қайтишда Ўзгант шаҳрида улар ўлдирилади. Хитой ҳокими У Ди (милoddan аввалги 141—137 йиллар) буни билиб қолиб, Фарғонани босиб олинган учун қўшин юборади. Лекин хитой қўшинлари мағлубиятга дучор бўладилар. Орадан бир неча йиллар ўтган (милoddan аввалги 102 йилга яқин) хитойликлар Фарғонага яна ҳужум қиладилар. Бу вақтда 60 000 хитой қўшини Фарғона давлатининг пойтахтини ўраб олади, лекин уни босиб ололмайдилар. Хитойликлар сувларни берилтиб қўядилар, лекин аҳоли кудуқдан фойдаланади. Ҳамлаб қўйилган озиқ-овқатлар тугаётганлигидан, улардан кутушни учун шаҳар аҳолиси ҳокимни ўлдирди ва уларга аргумоқларни берил ҳақида хитойликлар билан шартнома тузади. Шундай бўлса-да, хитойликларни шаҳарга киритмайдилар.

Бошқа бир ривоят шаҳар «Қоңқон» (қопқон, тузоқ, инстирма) деб атаганини тасдиқлайди. Илгарини вақтларда ажнабийлар шаҳарни талон-тороқ қилиш ва унинг аҳолисини қулга айлантириш учун тез-тез ҳужум қиладилар. Лекин уларнинг барча уришлари беҳуда кетган. Бир сўз билан айтганда, шаҳарни босиб олинган учун интиланган ажнабийлар инстирмага тушиб қолиб, мағлубиятга дуч келганлар. Шунинг учун шаҳарни «Қоңқон», яъни қоңқон—тузоқ деб аташ бошлайдилар. Кейинчалик «Қоңқон» фенетик ўзгаришлар натижасида Қўқон, Қўқанд бўлган.

Қўқон топонимининг Хўқанд (ёқимли, латиф шаҳар, яхши шаҳар) сўзидан келиб чиққанлиги ҳақида тушуночча берувчи афсона мавжуд. Шаҳарни қуриш зарурати пайдо бўлганда тажрибали усталар — шаҳар қурувчи ва уларнинг режаларини тузиш бўйича мутахассслар ўзларининг ҳокимига энг қулай бўлган тоза сувли ва сой орасидаги жойни танлаб олиш кераклигини маслаҳат қилганлар. Бу жойда кўп боғлар ва поллизлар бор эди; ернинг ўзи эса жуда ҳосилдор бўлган. Душманни бошиб олиш хавфидан шаҳар табиий тўсиқ — иккита сой билан ҳимоя қилинган. Агар душман сойдаги сувни тўсиб қўйган ҳолда, қудуқлар қазини мумкин бўларди, чунки 1,5—2 м чуқурликда сув бўлиб, аҳоли талабини чучук сув билан қондира оларди. Бундан ташқари, бу ердан Хитой ва бошқа мамлакатларга қарвон йўли ўтарди. Буларнинг ҳаммаси шаҳарни Хўқанд деб аташга қарор чиқариш учун асос бўлади.

Ҳақиқатда эса, қўлёзма манбаларда (архив материалларида ҳам) XVIII—XIX асрларда шаҳар Хўқанд деб аталган. Бир қанча мисоллар келтирамиз. А. Л. Троицкая томонидан ёзилган «Қўқон хонларининг архиви каталоги»да Хўқанд топоними 50 дан ортиқ ҳужжатларда учрайди¹. Ҳакимхон тўра томонидан ёзилган қўйидаги маълумот диққатга сазовордир: «Раҳимхонни соҳибқирон дер эрдилар ва неча фурсатдан кейин Хўқанд ҳукумати-ни укаси Абдукарим биёга ташлаб, ўзи Хўқанд вилоятига келиб қарор топти ва ул вақтда Хўқанд янги обод бўлган эди».²

XIX аср шоираси Дилшоднинг (1801—1905/06 йй.) шеърларида қўйидагиларни ўқинимиз мумкин:

«Кўйлангиз озодлик мазмунинда сиз биобо,

Тингласун Тошкент, Хўқанд, Хўжаид ва Фарғона»³.

«Тарихи Туркистон» муаллифининг маълумот беришича, «Шул тариқа план Бухоро қўшуни муддат ички ой Хўқандни қамаб ётиб, бу муддат ичида Хўқанддин оқ уйлик қилиб олиб кетган Хўқанд умароларидан Шоди

¹ Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX века. М., 1968, 522-бет.

² Мунтахаб ат-таворих. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. 594, 393—394-парақлар.

³ Мухтаров А. Дилшад и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX вв. Душанбе, 1969, 82-бет.

додхоҳ бир неча бошқа умаролар илап амвр қўшушидан қочиб Хўқандга Шералихон хизматига келибдур»¹.

«Хўқанд» вақтли матбуотда ҳам кўп қўллавилади. Масалан, «Хўқанд вилояти ўрусия мамлакатин билан дўст бўлиб турмоқда, фойдаси бор экинини хўб билур экин».²

Ушбу сатрлар муаллифида 1927 йилининг 29 августинда ёзилган васиятнома бўлиб, унда ҳам «Хўқанд» топонимини учрайди: «Ғаҳдид бир қитъа қуруқ ер тахминан беш ярим таноб Хўқанд шаҳрини Гапжиравон булусяга қарашли Катта Гапжиравон қишлоқда... 2-нчи таҳдид бир қитъа тахминан уч таноб шоливорни ер Хўқанд шаҳрини Қайнар бўлусяга қарашли Қатагон қишлоқда... маълум тарих 1346 сана ҳижрида 2-нчи раббид-ад-аввалда, 1927 йилинда 29-нчи август ойинда эрдик, Қатагон даха Мирза Ёқуб маҳаллалик Муҳаммад Носирбой машхур ўз сўзи илан...»³.

«Қўқон» сўзининг келиб чиқишига академик В. В. Бартольд катта аҳамият берган. У жумладан бундай деб ёзган эди: «Қўқон» арабча Хувақанд деб ёзилган, кейинчалик Хўқанд. Шундан халқлардаги ифодаси келиб чиққан. Хўқанд «тўнғизлар шаҳри»⁴. Давом этиб қуйидагиларни ўқиймиз: «Бобурнинг асарларида «Қўқон» шаҳар тарзида тилга олинмайди, гарчи унда Шамол Қарший бўйича, Имом Муҳаммад ал-Боқирнинг акаларидан бири бўлмиш мусулмон авлиё имоми Абдуллоҳ ибн Алининг мақбараси жойлашган бўлса ҳам». Бу номнинг ўзи Бобур асарларида Хўқан округ (арчин) тарзида ёзилган: XVII асрда (қараг: Муҳаммад Вафо Қарманегий, Тухфат ал-хонн, л. 50) Қўқон шакли пайдо бўлди, русча берилган маълумотларда эса Кокан деб юритилди. Хоқанд шакли, русча Коканд фақат XIX асрда⁵ адабий анъана туфайли шаклланди. Унинг фикрича ҳам (шубҳасиз, бу ном жонли вутқда қўлланиб, адабий тўғри шакли Хоқанд деб ўзгартирилди), бу ерда ўрта асрларда мавжуд бўлган «Хоқанд» қишлоғи ўрнида «Қўқон» шаҳри юзага келган⁶. Шунингдек, XIX аср-

¹ Мулла Олим. Тарих-и Туркистон, 1915, 82-бет.

² Туркистон вилоятининг газети Тошканд, 1871. 1-сон. Хўқанд бошқа сонларда ҳам қўлланган. Қараг: 1901 йил, 41-сон, 1907 йил, 9-сон.

³ Хужжат шахсан Х. Н. Бобобековга тегишли.

⁴ Бартольд В. В. Асарлар, III жилд, 463-бет.

⁵ Ушба асар, 536-бет.

⁶ Бартольд В. В. Истории культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927, 104-бет.

да ёзилган қўлёзма асарларда «Қўқан», «Қўқанд» вариантлари ҳам учрайди. Масалан, Қўқон шаҳридаги Ҳамза адабий музейининг катта илмий ходими А. Мадминининг шахсий кутубхонасида қўлёзма китоб бўлиб, жумладан, унда бундай сатрлар бор:

«Ке бир сўз айтайки яхши-ёмондин,
Адо бўлганки бул кўҳна жаҳондин.
Алҳисин мани кунда қилгил,
Бор эрди ул Қўқанда хон, хонзода,
Неча қирғиз, қипчоқ неча бекзот».

Фикримизча, Ҳавоқин ёки Ҳавоқейт Қўқоннинг келиб чиқиши номи бўлиши мумкин эмас, чунки Ҳавоқин — бу «ҳоқон» (ҳоқим, подиолар)нинг кўпликда қўлланилишидир¹. Хуканд сўзи ҳам Қўқон сўзининг келиб чиқиши билан боғлиқ эмас, буни «Тарих-и Фарғона» қўлёзмасида баён қилинган ривоятлар ҳам тасдиқлайди. Шундай экан, XVIII аср бошида шаҳарни қуриш учун жой таплаш ҳақида, яъни ижтимоий ҳаётда мусулмон дини тўлиқ ҳукмрон бўлган даврда хўжаларнинг уни илгарй тўнғизлар яшаб хор қилган, булғаган жойда қуришга розилик бериши даргумон эди. Айниқса, улар шаҳарни унинг номи билан аташга рози бўлмадилар. Хўқанд IX—X асрлардаги қўлёзма манбаларда кўпроқ тилга олинмади. «Хуканд» ҳақидаги афсона эса XVIII—XIX асрларда пайдо бўлди. Шунингдек, Қўқон ҳам Қўқон сўзининг келиб чиқиши учун асос бўла олмайди, чунки шаҳар бир неча йиллар давомида номсиз мавжуд бўла олмайди-ку, онда-сонда бир юз берадиган урушлар ва чет элликларнинг ҳужумлари тасодифий хусусиятга эга бўларди.

Шаҳар қурладиган жой ҳақида «Тарих-и Туркистон»нинг муаллифи Мулла Олимнинг ҳикояси диққат-эътибордан холи эмас. У, масалан, бундай деб ёзган: «Одамқардон ва хушёр ва тажрибақардон бир нечаларига амр қилинибдурки: «Урда ва қўрғон билмак учун бир яхши ва муносиб жой тошинлар», — деб. Улар кўл жой ва мавзеларни қараб кўриб, охири икки сойнинг ўртасига, кўк тўнлик азизлар мавзеига, жар ёқасига ўрда ва арк мустаҳкам барпо қилиб, ҳамма аркон давлат ва аёни қурбатлар аркнинг атроф тарафларига ҳовли ва иморатлар бино айлаб, ўзлари учун хона ва манзил тартиб қи-

¹ Персидско-русский словарь. М., 1960, 529-бет.

либ, андак фурсатда бул шаҳар ва арк, иморатларни тайёрлаб яхши кун ва соат масъудда ҳамма вилоят ва аскар, ва фуқаро, ва хосу аввом жам бўлуб, Шохруҳдонни подшоҳ либоси илан подшоҳ кўтариб тахтга ўткузуб-дурлар¹.

Қирғизларда ҳам «кўкулиялилар» уруғи борлигини назарда тутиш керак.

Шуниингдек, таъкидлаш ўринлики, хитойшунос А. Хўжаевнинг сўзларига кўра, қадимги хитой кўлёмаларида Фарғона водийсида яшовчи «ху» халқлари учрайди.

Энг муҳими Қўқоннинг келиб чиқиши (этимологияси) Хўқанд сўзи билан боғлиқдир.

Исҳоқхон Тўра «Жанд шаҳри хусусида» мақоласида «хў» «яхши» маъносини билдиришини ёзади ва уни қатор мисоллар билан тасдиқлайди².

Кўпгина кўлёмма манбаларда ва Қўқон тангаларида «Хўқанди лағиф» («Латиф Хўқанд») ифодаси учрайди. XIX асрнинг машҳур хитойшунос олими Н. Я. Бичуриннинг бунга боғлиқ равишда берган маълумотлари диққатга сазовордир. Унда тадқиқотчи шундай хабар беради: «Довон—Қўқондир, ва шаҳар ҳам ўлкадир. Чжан Кянь (яъни Чжан Цзянь, милоддан аввалги II аср) Ўрта Осиё бўйлаб ўзининг саёҳати ҳақида хикоя қилганда, Қўқон маҳаллий кишиларининг сўзларига кўра бошқа ўлкаларнинг масофаси ва жойлашган ўрни ҳаттоки ҳозирги Қўқонга ҳам нисбатан жуда аниқ даражада эканлигини ҳам исботламоқда: масалан, Усунидаги собиқ пойтахт Чигу шаҳри Темурту—Нордан шимоли-шарққа, Кучадан шимоли-ғарбга Или дарёсининг жануб томони бўйлаб йўналган, демак, Қўқондан Чигугача йўл масофаси 2000 лидан ошмаган бўлиши керак...

Яъндай ўлкаси Кангюйдан шимоли-ғарбга 2000 ли нарида жойлашган. Юэ-чжи ўлкасининг пойтахти Қўқондан 3000 ли ғарбда, Жайхуннинг ўнг соҳилида жойлашган³. Бундан жуда аниқки, юэ-чжи хоши Хивада яшаган ва Амударё, Сирдарё ва Қўқон орасида жойлашган чўлларда ҳокимлик қилган. Дахя давлати Қўқондан жануби-ғарбга 2000 ли жануброқ йўналган, яъни Жайхуннинг чап қирғоғидан жанубга чўзилган. Ўз-ўзидан кўришиб турганидай, Дахя ҳозирги Қобулистон ва Бухоронинг бир қисмини эгаллаган. Тяочжи ўлкаси ҳозирги Кичик

¹ Мулла Олим. Тарих-и Туркистон, 8—11-бетлар.

² Туркистон вилоятининг газети. Тошкент, 1900 йил, 43-сон.

³ Ҳозирги Хива шаҳрининг бир оз шимоли.

Осиёни ўз ичига олган. Лиганинг жойлашгани аниқ ифодаланмаган, лекин бошқа жойда Лиганинг бошқа ча номи Фоллина бўлиб, бошқача Дацини, яъни қадимги Рим деб изоҳланган. Бу ўлка Тяочжидан пимолда жойлашган ва ўз вақтида фокусчилари билан машҳур бўлган, ўша вақтдаги Қўқон давлатининг пойтахти Гуйшань ҳозирги Қўқондами, ёки унга яқин бошқа шаҳарда жойлашганлиги номалум¹.

Гуйшань ҳақиқатда ҳам Давань давлатининг пойтахти бўлиб, бу ҳақда «Извлечение из истории старшего Дома Хань» (Цяньханьшу, 95-бет) асари маълумот беради.

Давань. Давань ҳокимининг бошқаруви Гуйшанда, у эса Чап-андан 12500 ли² масофада. Диққатни яна Гуйшань сўзининг маъносига қаратамиз. Гуйшань (гуйшан), «Гуй» қуйидаги маъноларни билдиради: 1) баландликдаги чашма; 2) лагачча, чини тарелка; 3) марварид донаси (дур). «Шань» эса: 1) тепалик, дўнлик; 2) яхши; 3) қурбонлик қилинадиган жой учун ён бағир, қиргоқ, бўш жой; 4) башанг, хушбичим, маълумотли, билимли, нафис, гўзал³ деган маъноларни билдиради. Демак, Гуйшань — тепаликдаги дурдона ёки яхши чашма дейиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам ҳозирги Қўқондан узоқ бўлмаган жойда «Ойдин булоқ» ва «Қайнар булоқ» чашмалари мавжуд. Бу ерда янаги қурбонлик қилинадиган жой бўлган бўлиши ҳам мумкин. Келгусида қишлоқ (манзилгоҳ) ўсди ва шаҳарга, келажакда эса пойтахтга айлантирилди.

Ўзбек халқи шеваларида «хур» сўзи «юксаклик», «буюклик», «баландлик»⁴ маъноларида учрайди. Шунинг учун ҳам дастлаб ҳокимларнинг саройи энг баланд тепаликда, мансабдор тураларнинг уйлари ҳам тепалик ва баландликларда қурилган, шаҳарларнинг номлари «Хурлант», «Хурқанд», «Хўқанд» бўлиши мумкин. Эҳтимол, «Хурқанд» сўзи хитой тилига таржима қилиниб, Гуйшань деб аталган ва «Хўқанд» шаҳрини ифодаласаидир.

1939 йили ёзилган⁵ «Қўқонни қайта қуриш бони ре-

¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 3-жилдик. 2-жилд, М—Л, 1950, 152—153-бетлар.

² Ўша ерда, 196-бет.

³ Инокентий Е. П. Карманный китайский-русский словарь. Пекин, 1914, 302—303-бетлар.

⁴ Ўзбек халқ шевалари аугати. Тошкент, 1971, 290-бет.

⁵ Қўқон шаҳар архитектураси архиви, 1-илв. Тузувчилар: А. Г. Владимиров, Мусатов ва В. Анке.

жасига мувофиқ муҳандис-гидрогеологик тадқиқотлар ҳақидаги ҳисобот» диққатга сазовордир. Қўқон шаҳри жойлашган ҳудуддаги ер ости сувлари Сух дарёсидан олиб чиқилган конуссимон йўналтирилган ер ости сувлари умумий оқимининг бир қисми ҳисобланади. Қўқон шаҳри туртинчи гидрогеологик зонада жойлашган бўлиб, ўз ҳудудида ер ости сувларига эга, туртинчи гидрогеологик районнинг ер ости сувлари тартибига бўйсунди. Ер ости сувларининг максимал (энг кўп миқдори) аҳволи февралнинг охири, ёки март ойининг биринчи ярмида кузатилади. Минимуми (энг оз миқдори) — август-сентябрда. Ер ости сувлари йиллик тебраниш ҳолатлари орасидаги масофа кўлами (амплитудаси), шунингдек шаҳарнинг турли қисмларида унинг чуқурлиги ҳар хил жойлашган бўлади. Бунинг сабабчиси сойларнинг чуқур водийлари, тоғ жиислари бўлиб, уларга тутанган, ёндашиб турган туманлардаги табиий ер ости дренаж канали хизмат қилади. Шу туфайли ер ости сувларининг ўзгаришига таъсир қилувчи маҳаллий шароит яратилади.

Қўқон шаҳри ҳудуди учта гидрогеологик қисмга ажратилади:

1. Табиий ер ости дренаж канали (қувури) қисми. Қўқонсой, Ганжировансой водийлари ва улар орасидаги эски ўзанлар ҳудудларини қамраб олади. Бу қисм учун максимум даврда ер ости сувларининг ўртача жойлашиш чуқурлиги 0,25 м ҳисобланади. Йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами ҳам 0,25 м.

2. Табиий ер ости дренаж каналининг таъсир қилиш участкаси шаҳарнинг сой водийлари гарбдан Қўқонсойга ва шарқдан Ганжировансой водийсига ёндашган ва кенглиги 0,5 км дан иборат бўлган узун ҳудуддан иборат.

Ер ости сувларининг максимум даврида ер ости сувлари юзасининг ўртача чуқурлиги 1 метрга тенг бўлади. Ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами ҳам 1 метрга тенг бўлади.

3. Табиий ер ости дренаж канали ёки қувурининг чегарадаги участкаси шаҳарнинг шарқий ва гарбий чеккасини қамраб олади. Ер ости сувларининг максимум даврида ер ости суви юзасининг ўртача чуқурлиги 1,5 метрга тенг бўлади. Ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари кўлами 2,5 м га етади. Ер ости сувларининг капиляр кўтарилиш баландлиги литологик кесмаларидан келиб чиқиб турли қисмларда ҳар хил

бўлади ва йилнинг мавсумига қараб ўзгаради. Лекин ўрғанилган мавжуд аҳвол қуйидаги ўлчамга риоя қилишга мажбур қилади:

1. Соғ тупроқ турларини қатламлаштириш учун капилляр кўтарилиш баландлиги 2 м дан 3 м гача тебраниб туради. Тебраниш қатламининг гранулометрик таркибига, шунингдек, ер ости сувларининг ер сатҳидаш чуқур жойлашини боғлиқ бўлади.

2. Майда донали, серлойқа қумлар учун капилляр кўтарилиш баландлигини 1,5 метрга тенг деб қабул қилиш мумкин.

3. Тоғ жинслари учун ўртача — 0,5 м максимум даврда 0,8 м бўлади.

4. Муҳандис-гидрогеологик жиҳатдан районлаштиришга мувофиқ меридионал йўналишда ўйилган тупроқ турлари қатламининг Сўх дарёсига тиркалган конусини қопловчи иллюминал водийдаги қадимги оқимни ўзида мужжасамлаштирган биринчи район қизиқиш касб этади. Қўқон шаҳри ҳудудида буғдай водийларга Ганжироваксой, Қўқонсой ва Кичиксой ўзанилари тўғри келади.

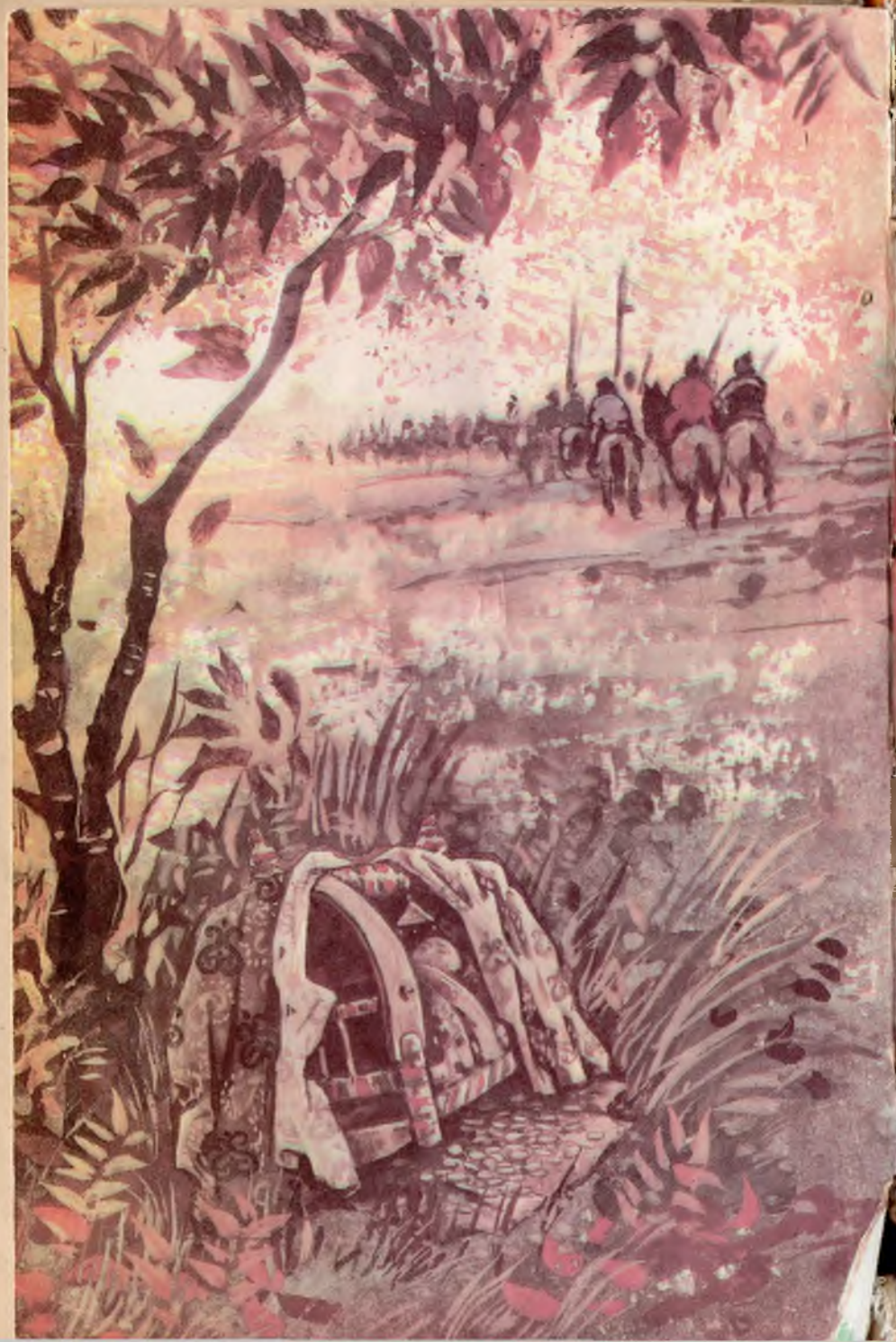
Бу биринчи туман ўз навбатида бешта қисмга бўлинади. Биринчи қисм ҳудуди жуда ботқоқ бўлиб кетган, ер ости сувлари минимал аҳволда (1937 й. октябрь) бўлиб, ўртача 0,5 м чуқурликдаги қудуқлар билан аниқланади. Бу ер ости сувларининг йиллик тебраниш ҳолатлари орасидаги масофа (амплитуда)нинг тебраниш даражаси аҳамиятга эга эмас — 0,25 м. дан ошмайди. Шунга қарамай, максимум даврида (март) кучли ботқоқланиш юзага келади. Лекин Қўқон ботқоқлик жойида қурилган деб ўйдаш тўғри бўлмайди. Муҳандис-гидрогеологик районлаштиришга мувофиқ шаҳарнинг дастлабки жойлашиши Қўқон шаҳрини кесиб ўтувчи аллювиал водийлар ва унинг чегаралари орасидаги ҳудудни эгаллаган учинчи районга киради. Учинчи район чегарасидаги ер юзи рельефи турли-туман. Айрим қисмлари баландликлар, исон фаолияти яратган сувний чуқурлик ва баланд жойларга боғлиқ равишда пайдо бўлган. Учинчи район чегараларининг ҳар жойида ернинг шаҳар маданий қатламлари чуқурлиб ётади. Уларнинг қалинлиги 0,5 м дан 3 м гача ётади. Ер юзаси рельефига қарамай, ер ости сувларининг жойлашиши ҳам аниқланади. Максимум даврида (март-апрель) 1937 йилда учинчи райондаги ер ости сувлари ер юзасидан 0,25 м дан 5 м гача бўлиб чуқурликда жойлашган. Ер

ости сувларининг йиллик амплитудаси 1—2,25 м атрофида тебранади. Учинчи муҳандис-гидрогеологик район асосан шаҳар — еришг маданий қатламларининг қалинлиги ва ер ости сувларининг жойлашши чуқурлиги жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган 6 та қисмга бўлинган. Биринчи қисм 26 та турли шакл ва ўлчамдаги қабристонлардан иборат бўлган. Иккинчи қисм майдони бўйича унча катта бўлмаган муҳим аҳамиятли айрим балеандликлардан иборат. Уларнинг келиб чиқиши ўтмишда Қўқон ҳукмдорлари қароргоҳининг мавжуд бўлиши билан боғлиқ.

Учинчи участкани Эски Қўқон чегарасидаги еришг шаҳар маданий қаттиқ қатламлари майдони ташкил қилади. Бу тахминан Қўқонсой ва Ганжировавсой водийлари орасида, Қўқон шаҳрининг марказий қисмига тўғри келади. Шаҳарнинг бу қисмига бошқаларга нисбатан одамлар олдин кўчиб келган. У ерда лойдан иборат бўлган иморатлар кўп марта вайрон қилинган ва уларнинг харобалари ўрнида бошқалари барпо этилган. Натижада қурилиш ахлатининг қатлами тўпланди, худди шунингдек, бу зич ёпишиб кетган қисм билан бир қаторда кам ёпишган эски, ҳаттоки, турли-туман катталикдаги бўш жойлар ҳам бўлиши мумкин. Соз тупроқли еришг шаҳар маданий қатламларининг жойлашши кўп тарқалмаган. Лекин «Хисобот» муаллифлари у 2,5—3,0 м атрофида деб фарз қиладилар (98-бет).

Учинчи қисм нисбатан балеанд жойини эгаллайди. Учинчи қисмда шу билан боғлиқ равишда ер ости сувларининг нисбатан чуқур жойлашшини кузатилади. 1937 йилнинг август ойида ўтказилган ўлчашлар ер ости сувларининг 7 метр чуқурликда жойлашганлигини кўрсатди. Ер ости сувларининг чуқур жойлашши еришг шаҳар маданий чуқундиларининг юқори қатлами жадал равишда узоқ давом этадиган илм бўлишга дучор бўлмаган (98-бет). Масала, 412-сонли товак жой (қудуқ) қуйидагиларни кўрсатди: 1) Қумлоқ тупроқли ер кулранг эскирган бўлиб, 00—1,00 м еришг шаҳар маданий қатлами майда аралашмадан иборат. 2) Қумлоқ тупроқли ерлар мовий (зангори) рангда ва охрани доғлари бор, зич бўлади. 0,015 м гача диаметрли қаттиқ оҳақли қатламларга эга. Кўп миқдордаги шилиқ шилтининг майда-майда булақлари билан аралашган 7,00—8,00 м. 3) Қумлоқ тупроқли ер иккинчи қатламда қандай бўлса шундай, лекин жигар ранг-темирдай қаттиқ мустаҳкам 0,80—8,80 м. Кўпгина қудуқсимон чуқурликлардан

нинг ваъдалари ёлгончиликдан иборатлигини аниқ, ишонarli қилиб кўрсатди ва исботлади. Шундай қилиб, Қўқон халқининг сиёсий онги бора-бора аста-секин етилади.

1841 ЙИЛГИ ҚЎҚОН ҚЎЗҒОЛОНИ

«Ансаб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин», «Мунтаҳаб ут-таворих», «Тарих-и Фарғона» ва бошқа кўнгина қўлёзма манбаларда Муҳаммад Алихоннинг ҳукмдорлик даври шундай тавсифланадики, хонлиқнинг аҳолиси, жумладан, Қўқон шаҳрининг аҳолиси ҳам аёвсиз эксплуатация қилинади, чексиз равишда ўзаро урушлар бўлиб, минглаб одамларни ҳаётдан олиб кетади, дала ва экинзорлар вайрон қилинади, хоннинг ўзи эса ичкилик-бозлик ва ахлоқсизликка берилади. Буларнинг ҳаммаси ва ҳаддан ташқари солинган солиқлар Қўқон аҳолисининг ҳамма табақалари орасида норозилик юз беришига сабаб бўлади.

«Мунтаҳаб ут-таворих»да ёзилишича, Муҳаммад Алихон укаси Султон Маҳмуд билан битим тузгандан кейин Қўқон хони яна ахлоқсиз ҳаёт тарзига киради. Бунда унга атрофидаги юқори мансабдаги амалдорлар, хусусан Саид Қушбеги ноҳўя ҳаракат қилишга йўл бериб қўяди. 1841 йилда у Шоҳиста номли балоғатга етмаган қизни зўрлайди. Бу ҳодиса қўқонликларнинг сабр-қосасини тўлдириб юборади. Улар хон ўрдасининг дарвозаси олдига йиғилиб, гуноҳкорларни жазолашни талаб қилдилар¹.

Муҳаммад Алихон бу гал халқнинг нафрат ва газабдан қочиб қутулишга муваффақ бўла олмаслигини тушунади. Худди шу қуни хоннинг олдида Тошкентдан келган лашкар — қушбеги ҳам бор эди. Муҳаммад Алихон уни Гадейбой парвоначи билан бирга халқни ҳар қандай усул билан тинчлантиришга юборади ва хон номидан фармон бериш ҳуқуқини беради. Норозилик ҳақиқий қўзғолонга айланиб кетишидан, халқнинг ўрдани эгаллаб олишидан ва уни ўлдириши мумкинлигидан қўрқиб кетган хон бошқа дарвоза орқали номаълум жойга яширинади.

Қушбеги ва Гадейбой парвоначи халқ олдига чиқадилар ва норозилик сабабларини сўрайдилар. Одамлар

¹ ЎзР ФАШИ, инв. № 594, 393-варақ.

бунгача ҳеч қачон бундай жабр-зулм ва бебошликни бошидан кечирмаганликларини, бошқа халқлар ҳам ўз ҳукмдорларидан бундай жабр-зудм кўрмаганликларини айтадилар. Амалдор тўралар газабланган халқни алдаш йўли билан тинчлантирадилар, барча талабларни бажаришга ваъда берадилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, Бухоро амири Қўқонга уруш бошлайди¹.

Шу билан бутун куч ва ўй-фикрлар ташқи душмандан Ватанни ҳимоя қилишга қаратилади, бошланган қўзғолон тўхтатилади. Қўзғолон тараққийпарвар тавсифга эга бўлади. Қўзғолончилар ўз талабларини қўя оладилар, оқибат натижада уларнинг ҳаммаси ҳам бажарилмайди. Шундай бўлса-да, бунга ошкора равишда ваъда берган, баъзи бир нияти бузуқ амалдорлар қатл этиладилар. Бизнинг фикримизча, бу қўзғолон Муҳаммад Алихоннинг укаси Султон Маҳмуд фойдасига тахтдан воз кечишнинг асосий сабабларидан бири бўлади. У Қўқон аҳолиси муайян шароитларда уни амир Насруллога қарши курашда қўллаб-қувватлаши даргумонлигини тушулган эди.

Бу қўзғолон тўғрисида маълумотлар кам бўлса-да, шу нарса аёни қўзғолончилар ўз олдларига хоннинг ички сиёсатини бўшаштириш ёки ҳокимиятни Султон Маҳмудга топширишдек сиёсий мақсадларни ҳам қўйганлар. Ижобий, ҳолисона олардан бири шу бўлдики, бу қўзғолон Қўқон аҳолисини бирлашишга ёрдам берди ва унинг ўз куч ва имкоиятларига ишончини оширди. Бу 1842 йилги Бухоро амирига қарши бўлган қўзғолонда яққол намоён бўлди.

1842 ЙИЛГИ ҚЎҚОН ХАЛҚ ҚЎЗҒОЛONI

Бухороликларга қарши мазкур халқ қўзғолони ҳақидаги муҳим маълумот «Ансоб ас-салотни ва таворих-и ал-ҳавоқин» қўлёзмасида мавжуд. Бу қўлёзмага мувофиқ, 1842 йилда Бухоро амири Насрулло Қўқонни осон забт этади, Султон Маҳмудхонни, Муҳаммад Али ва уларнинг қариндош-уруғларини, жумладан, машҳур ўзбек шоираси Нодирани, шунингдек, кўпгина ҳарбий бошлиқларни қатл қилади. Шундан кейин Амир Насрулло Қўқон тахтига Иброҳим Хаёлни поиб қилиб белгилайди, шаҳарни талон-торој қилади, хазинани эгаллай-

¹ ЎзР ФАШИ, иш. № 594, 399-варақ.

ди ва Бухорога жўнаб кетади. Иброҳим Хаёл шаҳарда қолган Бухоро гарнизони билан аҳолига ниҳоят даражада зулм қилади.

Қўқонликлар бухороликларнинг зулмидан газабланиб, босқинчиларга қарши курашишга қарор қиладилар. Шу мақсадда улар Шералихонни Тўрақўрғонга таклиф қиладилар ва илгариги одатга кўра, уни оқ кигизда кўтариб, тантанали суратда Қўқон хони деб эълон қиладилар. Қул Юсуф қирғизни — мингбоши, Муҳаммад Назар бекни — амр лашкар, Кучибойни эса ботирбоши қилиб тайинлайдилар. Шунингдек худайчи, дастурхончи, понсадбоши, юзбоши, ясовулбошилар тайинланади. Улар қўшинларни йиғиб, Қўқонга кирадилар ва Бухоро гарнизонини барбод қиладилар. Иброҳим Хаёл Бухорога қочиб кетади.

Шералихон Бухоро амири янги юриш қилиш учун киришиши ва қўқонликлар қўзғолонини бостириш учун нитилишини билиб, қабила бошлиқлари, ҳарбий бошлиқлар, аминлар, оқсоқоллар ва обрўли, нуфузли арбоблар кенгашини йиғиб, унда шонилич равишда милтиқ, қилич, тўсиқлар тайёрлашга қарор қилинади, маҳаллалар бўйича аҳолига милтиқ олиш учун ўлов пули солини солинади. Қўқон атрофида тўсиқ ва қўрғонлар барпо қилишга қарор қилинади. Лекин қурилиш ҳали тугатилмаган ҳам эдики, Бухоро амири катта сонли қўшин билан Қўқонга ҳужум билан яқинлашиб келади. «Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» да тасвирланишича, бухоролик ва қўқонликлар ўртасида ҳар кунги қаттиқ жанглар бўлиб ўтади. Бу жангларда кўп одам ўлади. Бухоро амири Қўқонни босиб олиш ва ёндириб юборишга ҳаракат қилади, унинг қўшинлари теварак-атрофдаги қишлоқларни вайроқ қиладилар, лекин ҳамма уринишлар кутилган натижани бермайди. Айниқса, Қўқон хонининг хазинаси тугаган, озиқ-овқатлар тамом бўлай деб қолган эди.

Қўқонликлар тўсиқлар қуриш ва мавжудларининг қулаган, ағдарилган қисмини битиришга қарор қиладилар. Лекин шунинг учун улар шаҳар чегарасидан ташқарига чиқа олмайдилар, ичкаридан, яъни шаҳар томонидан чуқур (ҳандақ) қазилган аҳд қиладилар. Натижада қазилган ер тўсиқлар остида ажралиб турарди, у қамални яхши ташкил қилишга имкон берарди. Шундай бўлса-да, бухороликлар Тоғалик томондан кучсиз жойни тавлаб олиб, кўп сонли қўшин билан шаҳарга бостириб кирадилар.

Қўқонликлар вужудга келган мушкул аҳволга тезда ўз йўналишини белгилайдилар ва тўнтарилган аравалардан баррикадалар қуришга киришадилар: бу ерга тезликда бор бўлган қуролларни олиб келадилар ва тор кўчалардан илдам юриб кетаётган бухороликларни яқиндан туриб отадилар. Бу жангда бухороликлар тор-мор қилинади. Қўқон мудофаасида аёллар ҳам фаол иштирок этадилар.

Кейинги ҳужум Павбахор тарафдан қилинади. У ёққа мудофаа учун тоғли мерган (снайпер)лар юборилади, улар (бухороликлар) катта талафот кўриб, чекиншга мажбур бўладилар. Бухороликлар ҳужумининг сабаби шундаки, шу ерли Муҳаммад Юсуф ва саххоб амирга мудофаанинг бўш, заиф жойини кўрсатиб, мактуб ёзадилар. Қўқонликлар сотқинларни топадилар ва уларни ўлдирадилар. Бундай мағлубиятдан кейин бухороликларнинг саросимага тушинидан фойдаланиб, илтари гаров тариқасида ушланганлар — Шоди додхоҳ, Мукулмонқул қипчоқ ва бошқа қатор аслзода, машҳур бошлиқлар Қўқонга қочиб кетадилар.

Жанг ва урушлар, шунингдек ёнгин вақтида ҳам қўқонликлар кўп ғалла ва чорва учун тайёрланган пичанларни қўлдан бой берадилар.

Қўқон шаҳар аҳолиси очлик чегарасида турарди. Бу вақтда Ашт ва Чадак тарафдан қипчоқ Бегимқўли жарчибоши бошчилигида ун ва жўхори ортилган икки юзтага яқин от ва эшак карвони бир неча юз қўй билан етиб келади. Бу Қўқон аҳолисининг ҳаммасини руҳлантириб, зайратини ошириб юборади. Шу қунларда Марғилоннинг машҳур эшони Азимхўжа Ўш ва Андижонга ёрдам учун қўшин юборишни талаб қилиб, мактуб ёзди. Амин ва оқсоқоллар бу хатга жавобан икки мингта ўқчи найзабонлар тўплаб, қўзғолончиларга ёрдам бериш учун Қўқонга келадилар.

«Ансоб ас-салотни ва таворих-и ал-ҳавоқин»да Қўқонга Бухоро элчисининг келиши, унинг ҳурмат билан яхши кутиб олинishi, лекин Шералихонга кўрсатиб, унинг бирор нарса дейишига йўл қўймай, шаҳар ташқарисига қувиб чиқарганликлари ҳақидаги маълумот гоят қизиқарлидир. Бу элчи амирга ҳамма кўрган-билганларини гапириб беради ва қўқонликлар, эрақлар ҳам, аёллар ҳам ҳар қандай жангга тайёрлигини таъкидлайди. Хаттоки, агар амир бундай кейинги қамалга киришса, қўқонликлар бемалол, чарчамасдан шаҳарни бир йилдан ортиқроқ сақлаб қолишини айтади. Бухоро ами-

ри қирқ кунлик қамалдан кейин Бухорога қайтиб келади. У Хўжанд йўлида қолган барча гаровга ушланган (қамаб қўйилган)ларни озодликка чиқариб юборади, улар ҳам Қўқонга қайтиб келадилар¹.

Қўқонликларнинг 1842 йилги қўзғолони ҳақида «Тарих-и Туркистон» да ҳам шунга ўхшаш маълумот бор. Бу тарихий асарда воқеалар содир бўлганига яқинроқ қилиб тасвирланса-да, муаллиф баъзи бир хронологик ноаниқликларга йўл қўйган. Масалан, у Қўқон қамали икки ой давом этган деб ёзади².

Архив ҳужжатларида қўзғолоннинг 29 июлдан 9 октябргача, 2 ойу 10 кун давом этганлиги таъкидланади. Лекин, бизнинг фикримизча, бу кунлар овозалардан, миш-миш гаплардан олинган, шубҳасиз, бунга амирнинг Бухородан жўнаши ва унинг ўз пойтахтига қайтиш кунини, яъни Бухородан Қўқонга бўлган ва орқага қайтиш сафари вақтида барча сарф қилган кунлари ҳам қиритилгани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Масалан, архив ҳужжатларидан бирида «Амир Насруллоҳон қўқонликларнинг қўзғолонини билиб қолиб кўп сонли қўшин билан 29 июлда Бухородан чиқиб, Қонибодом ва Маҳрамни... эгаллаб олгани аниқ қилиб баён қилинади, ҳали амир Қўқон қўзғолонини тинчитмасдан хиваликлар 26 сентябрга яқин (рамазон ойининг 2-кунида) унинг эга бўлиб олган ерларига бостириб кирадилар... амир бу ҳақда хабардор бўлиб Қўқонни ташлаб кетади: 9 октябрь (рамазоннинг 15-куни)да Бухорога келади»³.

«Мунтахаб ат-таворих»нинг муаллифи Шералихон дастлаб Сирдарё билан тутшиб турган Наманган вилоятини, Турақўрғон, Косон, Аҳси, Чортоғ ва Ғурумсарой шаҳарларини забт этади, деб ёзади. Бундан кейин у кўп сонли қўшин билан дарёни кечиб ўтади ва Султон Баёзда тўхтайдди. Бу ерда Шералихон бир неча кун тўхтаб қолади ва фақат кейин катта шон-шухрат билан Қўқонга йўл олади. Иброҳим парвоначи эса урушсиз Қўқондан қочиб кетади, аҳоли Шералихонни хурсандчилик билан кутиб олади»⁴.

Қўлэзмада тасвирланишича, шаҳарда уч мингга яқин бухороликлар бўлиб, улар қаршилик кўрсатишга ҳаракат қиладилар, лекин уларда кўпчилиги ўлдирилади.

¹ ҒЗР ФАШИ, инв. № 9841, 9, 13-варақлар.

² «Тарихи Туркистон», 81-бет.

³ ҒЗР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 4-нш, 115-варақ.

⁴ ҒЗР ФАШИ, инв. № 594, 402—403-варақлар.

Маҳмудхўжа баҳодир боши аёллар кўйлагини кийиб олиб, паранжида яширинишга ҳаракат қилмоқчи бўлади, аммо у ушлаб олинади ва майда-майда қилиб чопиб ташланади. Аммо Насрулло Қўқондаги воқеалардан воқиф бўлиб, қўшин билан Ғратепага келади ва урушга тайёргарлик кўради. Бу вақтда Муҳаммад Шариф парвопачи ва Гадоибой парвопачи тошкентликлар қўшини билан Сирдарё соҳилига жойлашиб оладилар.

Қўқон ҳокими Шералихон Муҳаммад Назарбек додхоҳ раҳбарлигида отряд тузиб Чуст ва Гурумсаройга, бошқа отрядни эса Чаманди раҳбарлигида Абдолрахмонбек лашкар қипчоқ билан Қонибодомга юборади. Улар келиши биланоқ, Бухоро қўшинлари уларга қарши чиқадилар ва ғалаба қозондилар. Гурумсаройда олиб борилаётган қонли жангларда тошкентликлар ғалаба қозондилар ва аҳоли яшайдиган барча пунктлар босиб олинади. Бундан кейин улар Шералихон билан ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўрадилар. Тошкентликлар шу мақсадда Бухоро амирининг қўшинлари билан бирлашадилар.

Муҳаммад Назарбек мағлубиятга учраб, қолган қўшини билан тоққа қочади ва у ерда ўз тарафига теваврак-атрофдаги қипчоқ ва қирғизларни жалб қилади. Улар билан бирга у Тўрақўрғонга келади. У фавқулодда бу қалъани қуршаб олади ва Муҳаммад Шарифнинг ўғлини асир олиб, Қўқонга Шералихон ҳузурига юборади. Шундан кейин Муҳаммад Назарбек Сирдарёнинг соҳилларини ўз назорати остига олади.

Бу вақтда амир Насрулло Қонибодомга келади ва 50 та қўқонликни сўйиб ташлашни буюради. Буни билиб қолган Шералихон ҳам Қўқондаги бухороликларни сўйиб ташлашни буюради. «Мунтахаб ут-таворих» муаллифининг такидлашича, ҳар икки томондан айбисиз бўлган кўпчилик кишилар ўлдириб юборилади.

Қўлэзмада яна кейинроқ ёзилишича, Қўқонни қамал қилиш қирқ кун давом этган. Қурама аҳолиси кўзғолон қилди ва Бухоро амири Қировчи қалъасини босиб олди, ҳокимият Юнусхўжа ўғлига ўтди, Абдурахмонбек Насруллога хонлик қилди ва Шералихоннинг ёнига кетиб қолиб, дабдабали учрашув ташкил қилди, деган бошқа хабар олади. Шундан кейин Бухоро амири Ғратепа ҳокими қилиб Худоёрбойнинг ўғли Асир бекни тайинлайди¹.

¹ ЎзР ФАШИ янв. № 594, 404—405-варақлар.

«Мунтахаб ут-таворих»да Шералихоннинг қўшин тузиб унга ўз ўғли Абдурахмонбекни амири лашкар қилиб тайинлаб, уни Тошкентни забт этиш учун юборгани қисқача тавсифланади. Қўшинлар Сирдарёдан ўтиб, Қурамага келганда Хўжанд ҳокими Худоёрбой аҳволни аниқлаб, амир Насруллога ховинлик қилади ва Шералихоннинг олий ҳокимиятини тан олади ҳамда унга бунинг учун олдинги лавозими — Хўжанд вилоятининг ҳокимлигини тортиқ қилади¹.

Лекин Муҳаммад Шариф оталиқ ҳали бўйсунмаган эди, у қирғизлар орасида бўйсунмаслик байроғини кўтаради. Шералихон бунни кўриб қатта қўшиндан иборат бўлган отряд тузади ва оталиққа қарши юборади. Бу пайтда улар ўзлари учун озиқ-овқат ва молларни боқиб учун ем-хашак етишмовчилигини бошидан кечираётган эди.

Оталиқ хонга элчи юбориб, унга озиқ-овқат ва моллари учун ем-хашак берса бўйсунганини ифодалайди. Шералихон ва унинг яқин кишилари бу хабарни олгач, оталиқнинг айёрлигига, хийлакорлигига шубҳа қилмай, унинг шартига рози бўладилар. Оталиқ зарур миқдордаги озиқ-овқатларни олгач, Шералихонга қарши чиқади. Хон бундай макр-хййлани билиб қолиб, оталиқни жазолаш учун қўшин юборади. У мағлубиятга учрайди ва қочиб кетинга мажбур бўлади.

Бундан кейин Қўқон қўшинлари Бўкага келади ва гарнизонга таслим бўлишни таклиф қилади. Лекин улар рад қилади. Натижанда эртасига эрталаб уруш бошланади. Қўқонликлар тезда қалъани эгаллайди, унинг мудофаасига Гадейбой раҳбарлик қилади. У ярадор бўлади ва Тошкентга қочиб кетади. Қўқон қўшинлари муваффақият қозonganликларидан руҳланиб, Тошкентга йўл олади. Муҳаммад Шариф, Гадейбой, Абдурахмон метин ва бошқалар бунни билиб қолгач, ўзларини мудофаа қилишга аҳд қиладилар. Қўқон ва Тошкент қўшинлари ўртасида катта жанг бўлади.

Тошкентликлар мағлубиятга учрайдилар. Тошкент ва Дашти Қипчоқ забт этилади ва бошқатдан Қўқон хонлигига қўшилади. Абдурахмон метин, Гадейбой унга яқин кишилар билан Сирдарё орқали кечиб ўтади ва Бухорога кочади.

Муҳаммад Шариф ва унинг oilаси болалари билан аспр олинади ва Қўқонга юборилади².

¹ Уша қўлёзма, 406-варақ.

² УзР ФАШИ, инв. № 594, 406—408-варақлар.

1842 йилги Қўқон қўзғолони ҳақида архив материаларида қимматли, муҳим аҳамиятга эга бўлган маълумотлар мавжуд бўлиб, улар асосан Шарқ қўлбзмаларида тавсифланган воқеаларни тасдиқлайди ва тўлдиради. Масалан, архив материалларига мувофиқ, қўқонликлар, Бухороликларнинг қўйган одамидан норози бўлиб, Шералихонни Қўқон тахтини эгаллашга қўндирадилар. Бу таклифга у розилик бериб, қўп сонли қирғизлар билан пойтахтга келади. Бухороликларнинг одами Ҳаким Иброҳим додхоҳ Хўжаидга қочиб кетади, қўқонликлар шаҳарни «тупроқ девор билан мустаҳкамлайдилар, қирғизлар, қалмиқлар, қипчоқлар ва қирғизқайсақлар (қозоқлар — Ҳ. Б.) дан кучайтирилган қўшин йиғиб, Уратепага етиб боради»¹.

Мажҳуд архив материали ҳам амирнинг зўравонлигини аниқ кўрсатади. Маълумотларга мувофиқ, амир ўз йўлидаги ғалла сепиб қўйилган ерларни вайрон қилади... шаҳарларни талон-торож қилади, Марғилон, Шаҳрихон, Наманганни вайрон қилади, Исфара ва Чарчугни эса талон-торож қилади ҳамда истиқомат қилувчиларни Самарқанд ва Мат—Шерозга юборади².

1842 йилги қўзғолон тараққийпарвар характерга эга. Унда аҳолининг барча табақалари иштирок этди. Қўзғолоннинг натижаси Қўқон хонлигини босқинчилардан қўқариш ва мустақилликни тиклашдан иборат бўлди. Қўзғолончилар ғалабасининг сабаби Қўқонда яшовчиларнинг уюшқоқлиги, шунингдек бирдамлигида эди.

ҚИПЧОҚЛАРНИНГ 1853 ЙИЛГИ ҲАРАКАТИ

«Ўзбекистон ССР тарихи»нинг 1967 йилги нашрида Мусулмонқулнинг Тошкент, Уратепа ва Хўжаид ҳокимларидан мағлубиятга учрагандан кейин Худоёрхоннинг ўтроқ яшовчи халқларга суяшиб, Мусулмонқул ва қипчоқларни йўқотишга аҳд қилгани баён этилади³. Кейинроқ, яъни 1852 йил 9 октябрда эрталаб Тошкент қўшинлари олдиндан Худоёрхон томонидан чақирилган қипчоқларни қирғин қилдилар, уларга қуролланган шаҳарликлар қўшиблади. Ушндан қочганлар Қўқон қирғини ҳақида хабар тарқатиб, Фарғонанинг ҳар томонига югу-

¹ УЭР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 4-иш, 114-варақ.

² Уша ерда, 114-варақ.

³ Ўзбекистон ССР тарихи. 4-жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1967, 665-бет.

риб кетади, лекин улар қаршилик кўрсатишга муваффақ була олмайдди. Мусулмонқул тутиб олиниб Қўқонга келтирилади ва ўлдирилади. Қипчоқларнинг барча ерлари мусодара қилинади ва ярим баҳосида сотишга қўйилади. Шу сабабли аҳоли қипчоқлар яна кучга кириш ваҳима-сидан бу ерларни сотиб олишга қўрқадилар, Худоёрхон бу ерларни мажбурий равишда сотиб олиш ҳақида фармойиш беради¹. Бу фожиаали воқеани Р. Н. Набиев «Тарих-и жаҳоннома», «Тарих-и Шоҳрухий», «Тасниф-и Ғариб», «Қўқон хонлигининг қисқача тарихи» ва бошқа манба хабарларига асосланиб, батафсил тавсифлаб беради.

Р. Н. Набиевнинг тадқиқотига мувофиқ, деҳқончилик ва шаҳар аъёнлари ўртасида қипчоқ ҳукмрон табақалари ҳокимиятидан ҳаддан ташқари норозилигига асосланиб, Худоёрхон давлатнинг бошлиғи тарзида чиқиб аста-секин куч тайёрлай бошлайди. Бунга Мусулмонқулнинг Тошкентдаги гуруҳининг жиддий равишда мағлубиятга учраши, маҳаллий феодал аъёнларга қипчоқлар томонидан бундай оғир зарба берилмаганлиги имкон беради. Худоёрхон ўзининг қипчоқларга қарши ҳал қилувчи ҳаракатларида тошкентлик маҳаллий аъёнларни жалб қилишнинг уддасидан чиқади².

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин»да ёзилишича, хон пойтахтга қайтиб келгандан кейин бир қанча атоқли қипчоқлар ҳибсга олинади. Масалан, Мирзат Қўшбегини Мулла Каримқул ҳовлисида сақлаб турадилар, мол-мулкни мусодара қиладилар, кечаси эса ўлдирадилар. Сафарбой саркорни бошқалар билан бирга ҳибсга оладилар ва миршабхонага қамаб қўядилар.

Бир қанча йил ўтгандан кейин Мусулмонқул қирғизларни жалб қилади ва қўшин билан Қетмонтепадан Иббосканга келади, бу ерда исён уюштиради.

Хон Шаҳрихон, Андижон ва Балиқчидан келган отрядларга уни ўлдиришни буюради. Шаҳарларда яшовчи қипчоқлар Мусулмонқулга тўхтовсиз равишда хабар ва хатлар юбориб турадилар. Худоёрхон бу аҳволни кўриб, Тошкентга мартабаси улуг шасхларга — асли қўқонлик кишиларга ёрдам бериш ҳақида илтимос билан ўзининг ишончли чопарини юборади. Муҳаммад Ниёз додхоҳ, Қосимбий, Ниёзалибий, Фозилбекбий, Қамбарбек, Сўфи-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, 4-жилдлик, 1-жилд, Тошкент, 1967, 665-бет.

² Набиев Р. Н. Қўқон хонлиги тарихидан. Тошкент, 1973, 43-бет.

Бек ва бошқалар маслаҳатлашиб, қўшни тузиб, Қўқонга бориш ва унинг душманларини чопиб ташлашга, ховга кўмаклашишга қарор қиладилар. Юқорида айтилган шахслар ўзларининг қарорлари ҳақида Нормухаммад қушбегига хабар берадилар. Тайёргарликдан сўнг улар Қўқонга жўшайдилар. Пойтахтгача бир тош қолганда, улар у ерда қушбегини бир қанча некса одам (мўсафид)лар билан қолдирадилар, бошқалар эса отларини елдириб, Қўқонга чоптириб кетадилар. От бозорида карнайлар садоси остида милтиқдан отиш ва ёғоч тўқмоқлар билан қипчоқларни оммавий равишда қатл этиш бошланади: «Қон дарё бўлиб оқади, худди дунёнинг охири келгандай». Худди шу қуни қипчоқлар ҳам йиғилиб, кўқонликларни қатл этмоқчи бўлган эдилар. Андижонга келган хон қўшинлари Мусулмонқулни қочишга мажбур қиладилар, унинг отрядлари тарқалиб кетади. Асир олинган бир қанча қирғиз додхоҳларини Қўқонга хон олдига олиб борадилар. Уларнинг ҳаммасини етиб келган тошкентликлар чопиб ташлайдилар. Шундан кейин хон шуҳратни оламга ёйиш учун жангда ўзини кўрсатганларни зўр қувонч билан мукофотлай бошлайди: Мухаммад Ниёзни Тошкент ҳокими қилиб тайинлайди, Қосимбекни эса мингбоши қилиб белгилайди, Утамбой қушбеги хоннинг ҳимоясида соғ-саломат қолади, Нормухаммад қушбеги тошкентлик лашкарлар орасида бўлгани учун тирик қолади.

Қолган қипчоқлар ўлдирилади. Тирик қолганлари Иккисув орасига қочадилар. Улар ўзаро маслаҳатлашиб, Мусулмонқулни таклиф қилиш ва унга жангни бошқаришни илтимос қилишга аҳд қиладилар. Мусулмонқул етиб келиши билан қочиб кетган ва бекилган ҳамма қипчоқларни йиғадилар, бошқа туманларга ҳам чопарлар юборадилар.

Худоёрхон буни билиб қолиб, ҳарбий бошлиқлар билан яхши қуроланган ҳукумат қўшинлари тузишга ва қипчоқларга қарши уруш учун йўлга чиқишга қарор қилади.

Жанг қуёш чиқиши билан бошланади. Хон ўз ҳукмати билан жангга раҳбарлик қилади. Олдин артиллериядан ўқлар отилади. Хон уч томондан келаётган қипчоқларга қарши замбарак ва милтиқлардан ўт очилиши буюради. Сўнгра отлиқ қўшин юборилади. Кўтарилган чаңдан ҳеч нима кўришмасди. Ўзининг қаерда, бегоналар қаердалигини ажратиш жуда қийин бўлади, шунинг учун ҳар бир жангчи қапдай иложи бўлса, шундай

жанг қилиб ўз ҳаётини ҳимоя қилади. Ғалаба хон томонда эди, унда кам қўшилди оғриқ қолади. Қипчоқлар томондан эса ҳеч ким тирик қолмайди. Жангдан кейин ер қип-қизил долалар билан қонлашгандай, қон дарё бўлиб оқарди. У ёқ-бу ёққа думалаб ўтган каллалар сойдаги юмалоқ катта тошларни эслатарди, одамларнинг жасади эса ўриб олинган бугдой боғламларига ўхшар эди. Хон карнай ва дўмбираларни чапишни буюради. Ғалаба хитобини эшитгач, хоннинг бекинган ва қочиб кетган қўшиллари унга бирлашадилар. Ўша кеч ҳаммага дам берилди. Эртаси кун узок ва яқиндан, Андижондан, Шаҳрихондан, Марғилондан қочиб кетган сипоҳлар етиб келадилар, уларнинг ҳаммаси битта жамиятга бирлашадилар. Шундан кейин улар жанг бўлиб ўтган майдонга борадилар ва хон ҳамма ўлганларни кўмишни буюради. Сўнгра барча байроқ ва тўғларни йиғиб, аравага ортадилар. Шундан кейин хон қўшини билан Билқилламага йўл олади. У ерда қипчоқ жамоаларидан бири Мусулмонқулни тугиб олиб, уни Худоёрхоннинг қўлига топширади. Мусулмонқулни аравага ўтказиб, Йўлчибек додхоҳ ҳамроҳлигида Қўқонга жўпатадилар, пойтахтга эсон-омон етиб келади, баланд дор ясаб, уни осадил¹.

Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида муаллифи Муҳаммад Умар ал-Марғионий (Умидий) бўлган иккита қўлёзма — Бадавлатнома» ва «Мактубча-и хон» сақланади. Ҳар иккала асарда қипчоқлар қирғинига алоҳида эътибор берилган. «Мактубча-и хон» да тасвирланишича, Мусулмонқул Иккисув орасига қочиб, Хотамқули ва Муҳаммадёр оталиқ номи билан Қўрўғли қушбегига бирлашади. Хон буни билиб қолиб, кўп сонли қўшин тўплашни буюради, замбарак ва қуролларни тайёрлайди, ўз баҳодир бошиларига совғалар беради ва қипчоқларга қарши урушга чиқади. Улар орасидаги жанг 26 соат давом этади. Кўп одамлар ўлади. Хон қўшилари ғалаба қозонадилар, Мусулмонқулни асир оладилар ва Қўқонга олиб келиб осадилар².

«Бадавлатнома»да эса муаллиф қипчоқлар қирғинининг икки ой давом этганини ёзади³. Шунингдек, ғалабада қирғиз-қипчоқлар Мусулмонқул ва Абдулла додхоҳ бошчилигида иштирок этадилар. Улар орасидаги ва хон қўшилари жангини муаллиф қиёмат билан таққос-

¹ УзР ФАШИ, ишв. № 3753, 100—105-варақлар.

² СПб. ОИВАН Рос. ф.с. 575/590 сов./уйғ. 6—7-варақлар.

³ СПб. ОИВАН Рос. ф.м. 587/590. г./уйғ. 11—12-варақлар.

лайди. Ҳар иккала қўлёзмада келтирилган воқеалар ҳижрий 1269 йилда бўлиб ўтган, бу 1852—1853 йилга, ойи бўйича эса 1852 йил 15 октябр — 1853 йил 5 сентябрга тўғри келади.

Қипчоқлар тор-мор қилингандан кейин Қўқон хони Худоёрхон 1269 ҳижрий санада Россия Императорига мактуб ёзади: «Охириги оралиқдаги вақтда қипчоқ дайдиларининг ўзларига озиқ-овқатни виждонсиз тарзда топиб, қўлга киритиб, шу ердаги ўлкаларда нотинчликлар, жанжаллар келтириб чиқаришга журъат қилмоқдалар ва дабдабали амр фармонларига эид баъзи бир хатти-ҳаракатлар қилишга йўл қўйдилар. Бу тўданинг охири кирдикори бизнинг марҳаматли табиатимиз учун кўнгилсиз бўлади.

Чопарларнинг йўлини кезиб юриши ва хатларни жўнатишнинг кечикиши юз бергани натижасида дўстлар билан алоқа йўллари тўсиб қўйилди. Биз қаҳр-газабга тўлиб-тондик. Бу қалаери-қасангилар қисқа муддатда шафқатсизлик билан қиличга дучор қилдилар ва қилган ишларига мувофиқ равишда унинг қасосини олдилар, бизга қарам ерлар узоқни кўролмайдиган ва жинояткорона ишлар қиладиган қўзғолончилардан батамом тозаланди...»¹.

Оренбург чегара комиссиясининг раиси ўзининг 1853 йил 16 февралда Оренбург губернаторига ёзма маърузасида бундай деб ёзади: «Шундай қилиб, Тошкент қишбеги Нормухаммад ва Туркистон бегининг таслим бўлганини энди расмий манбалар тасдиқлайди, унга Қўқонда қўзғолон қилган сартлар ҳақиқатан ҳам ҳамма қипчоқларнинг ҳалок бўлишини ният қилдилар ва Туркистон ҳамда Оқ Мақитда қўшнларини оширди.»²

Бу маълумотлардан қипчоқлар қирғини 1853 йил февраль ойидан кейин рўй бергани желиб чиқади. Бу воқеа ҳақидаги қимматбаҳо, муҳим маълумот В. В. Григорьев муаллифлигидаги «Хива ва Қўқон воқеаларига доир материаллар»да мавжуд. 1853 йил 3 апрелда Қўқон хонлигига маълумотлар тўплаш учун қозоқ Бутеббой — «шу ерлик бошлиқ» ва қирғиз Ингелбой Тлеулин — «ўрданинг шарқий қисмининг бошқаришдан иборат бўлган, хат-ҳужжат ташувчи ходим, қайтиб кел-

¹ АВПР, Ф. Главный архив, 1853, д. № 1, 27-варақ.

² УЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 84-варақ.

тапдан кейин, 53-эралиқ масофадаги бошлиқ ясовул Султон Сулаймон Жаҳонгирга тўпланган маълумотларни билдирадилар. Уларнинг хабарига мувофиқ, собиқ мингбоши Мусулмонқул йўқ қилингандан кейин Худоёрхон мустақил бошқаришга киришади ва юқори ҳамда қуйи ҳокимиятларга сартлардан ҳамма собиқ юқори мансабдаги кишилар ўзбек (қипчоқ — Х. Б.)лардан бўлишига қарамай, улардан кўпини унвонига кўра, гувоҳидан ҳоли қилади, ўзбеклардан (қипчоқлардан — Х. Б.) вакиллар, жумладан, Тошкентда бўлган Қўшбек — Нормамбек тирик қолганини кўриб, Мусулмонқулга у келиб, улар билан бирлашиб, сартларга қарши туришини, уларни ҳимоя қилишини ялтимос қилиб вакил юборадилар¹.

Мусулмонқул ўз қабиладошларининг талаб, истаklarига амал қилиб, қўшини билан Қўқонга жўнайди, Худоёрхон эса, биринчи навбатда Нормамбек ва яна Ўтёнбойнинг қўл остидаги бошқа барча қипчоқларни қириб ташлашни буюради. Буларнинг қириб ташлашишига улар ўз саркардалари билан Мусулмонқулга қабиладош тарзда ўтиб кетишлари мумкин деган тахмин баҳона бўлади. Шунингдек, Нормамбек ва Ўтёнбойнинг ҳаётини сўраб олади ва уларнинг ҳар иккаласи ҳозирда Қўқонда ҳибсга олинган киши (маҳбус)дай энг паст аҳволда яшамоқдалар. Нормамбек оиласи ёши ва жинсига қарамай, ўлдириб юборилади. Шундай қилиб, ҳон ўз қўшинлари орасидаги барча ўзбек (қипчоқ — Х. Б.) амалдорларини йўқ қилгандан кейин, у ўзининг асосий кучлари билан лагерь бўлиб жойлашади, отрядининг баъзи қисмини Мусулмонқулга қарши юбориб, бу отрядлар билан жаънгга киради ва уч кунлик жангдан кейин хонянинг кучларини енга бошлайди. Хонга бу ҳақда хабар берилганда, хон ўзининг янги кучлари билан Мусулмонқулга қарши ҳал қилувчи шиддатли ҳужум қилади, унинг барча одамларини, охириги қирғизгача қириб ташлайди, дировардида Мусулмонқулнинг ўзи эса, тириклигича қўлга олинади. Хон уни Қўқонга олиб келиб, темир терговичли сиртмоқда уч кун қийнагандан сўнг калласияи жамлод кундасига ошқора равнида халойиқ олдида қатл этади².

Шуни назарда тутиш жоизки, 1853 йил баҳорда В. В. Вельяминов-Зернов маълумот олиш ва Қўқоннинг

¹ ИВАН Рос., 61-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 1-варақ.

² Уша жойда, 1—3-варақлар.

собикъ мишбошиси Мусулмонқул билан махфий равишда музокаралар олиб бориш учун «Сибирь бошқармасидаги қирғиз даштларига, Ўрта ва Катта Ўрдага юборилади. Бу хизмат вазифаси 1 июнгача бўлади»¹.

Келтирилган воқеа (факт) Мусулмонқулнинг қўзғолонни мава шу учрашувдан кейин бошқаргани ҳақида далилат беради.

Ишонарли равишда аниқ қилиб шуни айтиш мумкинки, В. В. Вельяминов-Зернов ва Мусулмонқулнинг махфий равишдаги музокаралари куни олдиндан шарт қилиб қўйилган ва эҳтимол, мартнинг охирига ёки апрелнинг биринчи кунига белгиланган, лекин ундан кеч эмас. Равшани, Утенбой ва Ингелбой Тлеулинлар Қўқонга махфий музокаралардан кейин Мусулмонқулнинг хатти-ҳаракатларини кузатиш учун юборилади. Бу қозоқларнинг қайтиш куни ҳозирча аниқланмаган.

Шунингдек, ҳозирча махфий музокара материаллари топилмаган, ундан учрашув муддати ва мазмунини билиш мумкин эди. Қозоқларнинг қайтиш куни қипчоқлар қўзғололиши ва улар қирғинининг туғашини аниқлашга имкон беради. Лекин шундай бўлса-да, қозоқлар йўлга бир ой ва маълумот тўплаш учун ҳам бир ой сарф қилганлар, деб ўйлаш мумкин.

Маълумки, 1853 йил 17 июнда Омскка Пўлдонбой Мирзажонов бошчилигида Қўқон элчилари келади. Уларнинг сўзларига қараганда, қипчоқлар олдин хошнеликни ўзбошимчалик, зўрлик билан бошқарганлар ва фақат бир неча ой олдин хон уларнинг ҳукмронлик қилишидан озод бўлгач, ўзининг бошқарувидаги тартибсизликларни кўра билиб, уларга қатъий барҳам бериш фикрида бўлади...²

Бу ҳужжатдан кўришиб турибдими, хон элчилар жўнашидан олдин қипчоқларни йўқ қилган. Демак, бу қўзғолон 1853 йилнинг ўрталарида бўлиб ўтган.

Мазкур «воқеа»ни таҳлил қилиб, уни қипчоқлар қўзғолони деб аташ ҳам мумкин. Чунки қўзғолон уларнинг ёппасига ўлдирилишига, хон тарафдорларининг атайлаб иғво қилиб, фитна чиқариб, қипчоқларни батамом қириб ташлашига қаратилган эди. Бундай вазиятда қипчоқлар тирик қолган эркакларни тўплаш ва қўнин тузишга

¹ АВПР, Ф. ДЛС и ХД. Формулярные списки, 644-рўйхат, 621-иш, 25-варақ.

² АВПР, Ф. Главный архив. 1—6 за 1853 г., 1-иш, 7—8-варақлар.

мажбур бўладилар, ўз авлодини сақлаб қолиш учун ҳатто қўлларига қурол ҳам оладилар.

Қўзғолоннинг ҳаракатлантирувчи кучлари, жамиятда эгаллаган мавқе ва лавозимидан қатъи назар, барча қишчоқ аҳолиси бўлган. Қўзғолоннинг мағлубиятга утрашига вақт етмаганлиги учун уларнинг тайёргарлик кўра оммагашилиги ва кучларнинг тенг эмаслиги сабаб бўлади. Бундан ташқари қишчоқ лашкарбошилари хоп ва унинг тарафдорларининг буйруғи билан хиёнаткорона ўлдирладилар. Қишчоқлар вақтинча хонликда биричиликни қўлдан бой берадилар, 20000 дан кўпроқ одам ўлдирилади. Лекин шундай бўлса ҳам, улар қуролларини қўлдан қўймайдилар, балки йўқотилган вазиятни, аҳволни қайтариш ва ўз жаллодларидан ўч олиш учун яширинча тайёргарлик кўрадилар.

1854 йИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

1853 йили қишчоқларни ёппасига қиргин қилиш уларни типчитмайди. Бунинг устига улар бутунлай забт этилмади. Қишчоқлар хонга қарши қайтадан тайёргарлик кўрадилар. Бу ҳақда батафсил, тулиқ маълумотлар ҳозирча йўқ. Ҳозирги пайтгача фақат 1854 йилда Фарғона водийсида бошланган қўзғолон ҳақида бир нечта архив ҳужжатлари топилди, холос.

Генерал-адъютант Перовскийнинг 1854 йил 16 майдаги маълумотларига кўра «...Қўқонда қишчоқлар ўртасида бирдан исён бошланиб кетади, унда Бий Ўтенбой ва хон томонидан ўлдирилган собиқ мингбоши Мусулмои Чўлоқ ўғли бошчилигида қўқонликлар билан бир қанча тўқнашувлар юз беради. Қўқоннинг иккита шаҳри: Андижон ва Марғилонни ишғол қиладилар, уларни талон-торој қиладилар ва хонлик қилиб, Тошкентнинг қисматини ҳам шундай қилмоқчи бўладилар».¹

1854 йил 16 августдаги бошқа ҳужжатда Оренбург генерал-губернатори Ғарбий Сибирь генерал-губернаторига қуйидагиларни ёзган: «Амир Қўқоннинг ҳозирги ҳокими Худобёрхонни ёқтирмаслигини очикдан-очик билдирмай, унга махфий равишда зарар етказишдан тўхтамай, хон ҳукуматига қарши Қўқондаги қишчоқлар тайёрлаган қўзғолонларни қўллаб-қувватлайди ва турли-

¹ ЎЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 15-иш, 213-варақ.

туман қўлай баҳоналар билан ўз қўшиқларини Қўқон чегараларига босқинчилик учун юборади...»¹.

Бу қўзғолон ноябрь ойида ҳам секинлик билан бўлса-да, давом этади. Бунга 1854 йил 20 ноябрда «Қўқонда қипчоқ ва қирғизларнинг норозилиги шу вақтгача давом этмоқда ва чегараларни эгаллаш учун қўшин билан унинг Тошкент ортидаги шаҳарларга чиқиши қўзғолончиларни бостиришдан бутунлай хавфсиз аҳволда эмаслиги»² ҳақидаги маълумот муҳим далил бўла олади.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, қўзғолон олти ойдан кўпроқ давом этган. Унда қипчоқлар иштирок этади, пировардида эса уларга қирғизлар қўшилидилар. Лекин қўзғолоннинг характерини аниқлаш учун ҳозирча материал етарлича эмас, шунинг учун бу масалани ҳозирча очиқ ҳолда деб ҳисоблаш мумкин.

РУСТАМХОН ВА МИРЗА МУНАВВАР ҚЎЗҒОЛONI

Р. Н. Набиев ўзининг «Қўқон хонлиги тарихидан» монографиясида В. П. Наливкин ва «Тарих-и жаҳонинома» қўлёзмаси муаллифи маълумотларига асосланиб, бундай деб ёзади: «1271/1854—1855 йилда Худоёр Андижонда бўлган вақтда Маҳдуми Аъзамнинг авлодларидан бири, собиқ Қўқон хони Норбўтанинг она томонига мансуб бўлган Рустамхон тўра ғалаён бошлайди». Кейинроқ у воқеаларнинг боришини қисқача тасвирлайди. «Ансаб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавокин» қўлёзмасида ҳам бу қўзғолон ҳақида баъзи бир маълумотлар бор. Асарда ёзилишича, хоннинг кичик укаси Андижон ҳокими Сўфибек Худоёрхонни тўйга таклиф қилади. Хон ўз ҳукумати билан Андижонга кетгандан бир неча кун кейин муфтийлар, текинхўрлар мурид бўлиб олиб қўзғаладилар. Улар Рустамхон тўрани хон деб тантанали равишда эълон қилишга қарор қиладилар. Муҳаммад Ниёз мингбоши буни билиб қолиб, ўша текинхўрларни ҳибсга олишни ва хонга хат ёзиб, барчани ўлимга буюради. Бир қанча одамларни ўлдириб, қон тўкилгандан кейин мингбоши Андижонга хонга асир қилиб олинган Рустамхон тўра, Мирза Мунаввар эшакни («эшак» — лақаби), Қамбарбек понсадбоши ва Қосимларни юборади. Хон ҳукуматининг аъзолари уларни

¹ Уша жойда, 280-варақ.

² Уша жойда, 337-варақ.

Қоратегинга бадарга (сургун) қилишга қарор қиладилар.¹ Мазкур қўлёманинг муаллифи Эшон Қори Қундузийнинг маълумотларига асосланиб бу воқеалар ҳижрий 1271 йилда юз берганлигини ёзади.²

В. П. Наливкин Рустамхон қўзғолони 1273 (1856) йилда бўлган, деб ҳисоблайди³.

Шубҳасиз, бу қўзғолон 1855 йилда юз берган. Гап шундаки, хоннинг оиласи ва унинг қариндош-уруғлари тўй ва зиёфатларни, одатда йил фасллариининг энг яхши, қулай вақтда — ёз ва кузда ўтказардилар. 1854 йилнинг охирида Ўтеибой ва собиқ мингбоши Мусулмонқулнинг ўғли Мулла Олимқул бошчилигида қипчоқ ва қирғизлар қўзғолони бўлади.

1856 йилга оид бўлган мавжуд архив материалларида ҳам қўзғолон ҳақида тарихий маълумот йўқ, бу ҳақда ҳеч нима дейилмайди. Масалан, ҳужжатлардан бирида «кейинги йил давомида (1856 — Х. Б.) эътиборга лойиқ ҳеч нима содир бўлмади ва Худоёрхон хонликини бошқаришни давом эттирмоқда, ўз қўшнилари билан яхши муносабатда»⁴ бўлгани ҳақида фикр баён қилинади.

Юқорида айтганимиздек, Р. Н. Набиев бу воқеани «исён» деб атайдди. Лекин бизнинг фикримизча, шунинг назарда тутиш зарурки, Рустамхон Худоёрхоннинг жазолари учун қўзғолон бошлашга аҳд қилади.

В. П. Наливкиннинг ёзишича, Қамбар понсод Рустамни тутиб, ўрдага олиб келади, лекин Қўқоннинг оддий халқи хон томонидан бу ерга юборилганларни пойтахтдан ҳайдайдилар. Илгари ҳам ўзларининг норозиликларини ҳаддақ ташқари баланд овоз билан ифодалаган халқ хон амалдорларини осиб ўлдиради, бунга қипчоқ ерларини сотиш воқеаси сабаб бўлади. Бу қўзғолонга Мирза Мунаввар деган одам раҳбарлик қилади⁵.

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Қўқон меҳнаткашлари Рустамхонни қўллаб-қувватлайдилар ва жазо отрядини ҳайдайдилар. Шаҳарликлар қўзғолонга ижтимоий аҳволи бўйича оддий мирзо бўлган Мирза Мунаввар раҳбарлик қилади. У кейинчалик Худоёрхон саройида мирзобоши бўлган бўлса ҳам хон уни алдаб

¹ УзР ФАШИ қўлёмма, инв № 3753, 11—142-варақлар.

² Уша жойда, 112-варақ.

³ Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства, 185-бет.

⁴ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 235-варақ.

⁵ Уша жойда, 186-бет.

айёрлик билан ўз хизматига тортади. Чунки Мирза Мунавварнинг шаҳар аҳолиси ўртасида машҳур бўлганини билиб, уни хотирижам қилиш ва қўзғолончилар раҳбари билан ярашгандай (муросага келгандай) қилиб кўрсатиб, Худоёрхон уни хизматга қабул қилади. Лекин кейинчалик Мирза Мунаввар Тошкентга юборилади ва у ерда дорга остирилади.¹

Р. Н. Набиев ҳам «В. Наливкин қўзғолон сабабини хоннинг қипчоқ ерларини зўрлик билан сотиб юборганилигида эканлигини тахмин қилган», деб ёзган.²

Адолат юзасида шунини таъкидлаш жоизки, В. И. Наливкин бунда сабабини эмас, балки дастлабки баҳонани, вақтни тушунади, чунки қипчоқлар ерларини эҳтимол, аҳолининг етарли равишда пули бўлган мулкдор, бой, бадавлат табақалари сотиб олишга мажбур бўлганлар. Меҳнаткашлар эса буни ўзларига эп кўрмасдилар, чунки озиқ-овқатга зўрга меҳнат қилиб топардилар. Шундай бўлса-да, Рустамхон ва Мирза Мунаввар қўзғолон қўшимча материаллар қидиришни талаб қилади, чунки бу мазкур тарихий воқеани тўғри баҳолашга, у ҳақда ҳолисона фикр юритишга имкон беради.

ҚУҚОНЛИКЛАРНИНГ НУЛАТХОН ҚЎЗҒОЛОНИДА ИШТИРОҚ ЭТИШИ (1873—1876 ЙИЛЛАР)

Халқ ҳаракатининг бошланиши

«Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» қўлёзмасида мундуз уруғ авлодидан бўлган қирғиз Маъмурнинг ўз одамлари билан бирга ўлпон, солиқ йиғувчиларни ўлдиргани, уларни талагани, отряд тўплаб Жалолобод ва Хонобод қишлоқларига ҳужум қилгани баён этилади. Бу вақтда Худоёрхон Андижонда эди, у ердан Маъмурга қарши қўшин юборади. Жанг натижасида қирғизлар мағлубиятга учрайдилар. Улардан қўпчилиги ўлдирилади ва асир олинади. Худоёрхон халқни қўрқитиш учун асирларнинг ҳаммасини ўлдирди. Бироқ Маъмур қочиб муваффақ бўлади. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин у яна тарафдорлар тўплайди ва Ўзган қалъасини

¹ Набиев Р. Н. Қўқон хонлиги тарихидан, 53-бет.

² Наливкин В. И. Краткая история Кокандского ханства, 186-бет.

забт этади. Худоёрхон буна билиб қолиб, Мулла Исо Авлиё ва Холназар тўра бошчилигида шахонхонлик кўшиқларни тезда қирғизларга қарши юборади, улар яна мағлубиятга учрайдилар.

Лекин қирғизлар тинчимайдилар. Улар отряд тузиб, Уш шаҳрига келадилар, Арабона ўрдасини забт этадилар, у ердан қуроллар олиб, тоққа кетадилар. Худоёрхон Марғилоп ҳокими Султон Муродбекка Абдурахмон Офтобачининг кучли отряди билан қирғизларни тормор қилишни буюради. Жанг натижасида қирғизлар тум-тарақай қочадилар. Бир қанча бийлар асир тушади.

Қирғиз-қипчоқ авлодида бўлган Мусулмонқул кўпчилиги қирғизларнинг маслаҳатига кўна Бухорога хонзода топши учун боради. У хон авлодидан бўлган Пўлат (Муродхоннинг угли) билан учрашади, лекин Қўқон хонлигидаги таклиф қилинган тахтни рад қилади. Кейин у Урганчга — Музаффархон (Мухаммад Алихоннинг угли)нинг олдига боради. Мусулмонқул халқ помидан унга ҳам шундай таклиф қилади. Музаффар қатъиян рад қилади. Шундан кейин Мусулмонқул орқага қайтишга мажбур бўлади. У Тошкентда мулла Абдолмўмин Муҳсинбой ўглининг уйида тўхтайди, бу ерда носоғди сотувчи Мулла Исҳоқ ҳам бор эди. Мусулмонқул мулла Абдолмўминга ўзининг муваффақиятсизликлари ҳақида хикоя қилиб берганда, у Мулла Исҳоқни кўндириш ва ўзи билан бирга олиб кетиб, уни Пўлатхон деб таништиришни маслаҳат беради. Мулла Исҳоқ ўз розилигини билдиради. Шундан кейин улар қирғиз отряди билан бирлашиш учун Чустга келадилар. Қирғизлар бундан жуда хурсанд бўладилар. Қалбакиликдан шубҳа қилмай, Мулла Исҳоқни оқ наमतда кўтариб, хон деб тантавали равишда эълон қиладилар. Шундай қилиб, у сохта Пўлатхон бўлади.

Худоёрхон тахтга янги талабгори билиб қолиб, унга қарши қўшин юборади. Қаттиқ жанглардан кейин қирғизлар янги пайдо бўлган хон билан бирга қочадилар. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин улар Косонга келадилар ва қипчоқлар билан биргаликда ҳаракат қилишга келишадилар. Бир ордан кейин Қўқон қўшинлари Косонга йўл оладилар. Қипчоқлар жанг қилиш ниятида эмас эдилар, чунки бундан олдинроқ баланд мартабали қипчоқлар олдига мактуб билан келишлар келган эди (афтидан қипчоқ аъёнлари вакили ва Худоёрхон мингбошиги бўлган Абдурахмон Офтобачи-

дандир — Х. Б.). Натихада қипчоқлар жанг бошламай-дилар ва қирғизларга эса чекинишга тўғри келади¹.

Хон энг аввало қаҳр-ғазабнинг олдини олиш, унга барҳам бериш зарурлигини тушуниб, қирғизларнинг олди-га Мақкадан яқинда қайтиб келган, кўчманчилар орасида катта обрў ва меҳр-муҳаббатга эга бўлган одам Абдурахмон Офтобачини юборади. Бу тadbир муваффақиятли чиқади: у қўзғолонни тинчлаттиради ва ярашиш ҳамда итоаткорлигининг белгиси сифатида Худоёрхонга қирқта оқсоқол юборади.

Абдурахмон Офтобачи ўз хатида юборилган вакилларни вақтинча тўхтатиб туриш, лекин шу билан бирга уларни яхши қабул қилиш, тегишли равишда иззат-икром қилиш, ҳар қандай вазиятда ҳам уларнинг ҳаётларига суиқасд қилмаслик, чунки фақатгина тинчликсевар ҳаракатларгина қўзғолонни тўхтатиш мумкинлигини маслаҳат беради. Бу олижаноб маслаҳат қабул қилинмайди ва барча вакиллар хоннинг буйруғи билан сўйиб ташланади. Хоннинг бундай хоннона ҳаракати натижасида Абдурахмон Офтобачи бир оз вақтга қирғизлар орасида қолади ва Қўқонга қайтмайди². У пойтахтга фақат хоннинг чақирғидан кейингина келади.

Қирғизлар ўз оқсоқоллари (улуғ ёки қабила бошлиқларининг улдирилганлигини билганларидан кейин қўзғолонни янги куч билан янада авж олдирадилар. Кейин воқеалар шу тарзда юз берадики, ҳамма қирғиз ва қипчоқлар бирлашадилар ва икки томондан Қўқон хонлиги чегараларигача борадилар. Ҳаган, Учкўрғон, Ҳш, Сўзақ ва Булоқбошини қўзғолончилар оладилар. Учкўрғон беги қочиб кетади. Булоқбоши шаҳри хонавайрон қилинади, 3000 тага яқин (бошқа маълумотларга қараганда 5000 та) Қўқон сарбозлари қўзғолончилар томонига ўтиб кетади, уларнинг 300 таси асир олинади. Хон Абдурахмон Офтобачи ва Наманган беги Исо Авлиёни қўзғолончиларга қарши юборади. Бошқа бекларга ҳам шундай қилиш буюрилади. Бир қанча жанглар бўлиб ўтади, ҳар икки томондан одамлар ўлдирилади. Утроқ аҳоли қўзғолонга аста-секин қўшила бошлайди. Қўқон ва Андижон шаҳарларида кучли ғалаёнлар бўлиб ўтади.

¹ УэР ФА Шарқшунослик институти, инв. № 3753, 156—159-варақлар.

² УэР МДА, И—715-варақ, 1-рўйхат, 58-иш, 117-варақ.

лан бирлашиб Худоёрхонни тахтдан ағдармоқчи бўлади¹.

Қўзғолончилар чор ҳукуматининг аралашishi ва Худоёрхонга ёрдам беришидан шубҳаланиб, Хўжанд уезди бошлиғига очиқдан-очиқ чиқиш қилган ҳолда Туркистон генерал-губернатори қайси нуқтаи назарни қабул қилишини аниқлаш учун вакиллар юборади². Лекин генерал-майор Эйлер музоқараларни тўхтатиш ва тезлик билан вакилларни Хўжанддан чиқариб юборишни буюради.

Қирғизлар Хўжанд уездининг бошлиғидан рад жавобини олгач, фаолиятларини вақтинча тўхтатадилар ва Худоёрхонни умумий куч билан ағдариб таъинлаш мақсадида қипчоқларни ўз томонларига ағдаришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, 1873 йил сентябрда қўзғолон вақтинча тўхтатилади³.

Қўзғолоннинг бу босқичи кучларни синаш, умумхалқ қўзғолони олдида охириги репетиция даври бўлади. Қўзғолоннинг бу босқичида ўтроқ қишлоқ аҳоли қўзғолончиларни қўллаб-қувватламайди.

ҚЎЗҒОЛОНЧИЛАРНИНГ ЎТРОҚ АҲОЛИ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАНИШИ

Узоқ давом этмаган тинчликдан сўнг баъзи бир га-лаёнлар бўлиб туради. Ўтроқ халқ орасида ҳам порозилар пайдо бўлади, улар Худоёрхоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Амин ва унинг амакиси Ботирхон тўра атрофида тўплана бошлайдилар. Хон буни тасодифан билиб қолиб, Муҳаммад Аминни ушлаш ва ҳибсга олишни буюради. Ботирхон тўра ва унинг ўн олтига солиқ тарафдорлари қатл этилади. Худоёрхон газабининг охириги қурбонларидан бири Мулла Миркомил Мухтор бўлади, хоннинг фармойиши билан 1874 йил 20 март кўни заҳарланади. Бунага Муҳаммад Аминнинг ўз ҳокимига суиқасди ва унинг русларга очиқдан-очиқ рағбати ҳақида вақтида хабар бермагани баҳона бўлади⁴.

Машҳур йўлбошчилардан бири кўчманчи Маъмир бачча Қорақўлча дарасига ўз тарафдорлари билан яшири-

¹ Уша жойда, 178—180-варақлар.

² Уша жойда, 322-варақ.

³ Уша жойда, 368-варақ.

⁴ ҒЗР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 60-ит, 49-варақ.

ниб, 1874 йил апрелининг биринчи кунларида 2000 кишилик отряд билан у ердан чиқади ва Узган шаҳрини эгаллайди. Лекин хон қўшинларининг яқинлашиш келатганини билгач, шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлади. У тоғ дараларига чекинади, у ердан Андижон вилоятига ҳужум қилади¹.

1874 йил 25 июнда Худоёрхон генерал Колпаковскийга мактуб ёзиб, унда кўзғолон раҳбарларидан бири бўлган қирғиз Мўминни кўлга туширишда ердан беришни сўраган эди². Колпаковский 12 сентябрда Худоёрхонга Мўминнинг Чотқолда ушлаб олингани ва Авлиё Отага келтирилганини расмий равишда хабар қилади³.

Қурама уездлик бошқа қирғиз Мўминнинг номи Қўқондаги юз берган охири воқеалар билан чамбарчас боғлиқ. Чотқолда хонликнинг шимоли-ғарбий чегараларида кўчманчи бўлиб юрган Мўмин асли 1867 йилда руслар ихтиёрига ўтган қўқонликларга мансуб бўлган. Июлда унинг олдига ўзининг кўп сонли тарабдорлари билан Мусулмонқул келади ва Худоёрхонга қарши умумий ҳаракатга бирлашишга кўндиради. Мусулмонқул билан бирга Чотқолга Пўлатхон (Мулла Исҳоқ) ҳам келади.

Кўзғолончилар рус ҳукумати билан олиб борилган музокараларда муваффақиятларга эришишга умидланиб, Мўминни авраб, ўзларига ағдариб оладилар. Қирғизлар Чотқолда 10000 кишини тўлаб, тоғ орқали Ола Бука дарасига ўтадилар, уларга хитой уруг-аймоғидан бўлган қирғизлар қўшилади. Сўнгра улар Косонни эгаллаб оладилар. Уларга қарши 7000 кишилик Қўқон қўшинлари юборилади, улār Тўрақўрғонда қирғизларга қарши жанг уюштиради. Кўзғолончилар барбод қилинади. Бунда Мусулмонқул ўлдирилади, унинг 300 тага яқин сафдошлари асир тушади, қолганлари қочади. Пўлатхон хонликнинг шимоли-ғарбий қисмидаги тоққа қочади. Мўмин эса Чотқолга қайтиб келади, у ерда руслар томонидан ушлаб олинади. Бу мағлубиятдан кейин Қизил Тоғай чегарасидаги Шимолий Наманган тоғида кўзғолончиларнинг қолган қўшинлари билан яна битта жанг бўлиб ўтади, қирғизлар яна мағлубиятга учрайди⁴.

¹ Уша жойда, 199-варақ.

² Уша жойда, 61-иш, 48—49-варақлар.

³ Уша жойда, 133-варақ.

⁴ УзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 154—156-варақлар.

Юқорида таъкидланган воқеалардан кейин Худоёрхон қўзғололда иштирок этганларни бошқалардан фарқли равишда алоҳида қуршаб олади. Натижада айрим қирғизлар, жумладан, Авлиё Ота уездидагилар ҳам бошқа жойларга кўчиб кетадилар¹.

Катта подаларга эга бўлган қирғизлар қўзғолол муваффақиятсизликка учраган тақдирда йстаган вақтда Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли жойларга кўча олардилар. Ўтроқ аҳоли эса шу қадар фидокор бўлиб, бу сингари воситаларга эга бўлмай жойида ўз қисматини кутиб қолиб жазога ҳукм қиланарди ва унга хоннинг қасоси ва қазаб-нафратининг барча оғирликларини бошидан кечиришга тўғри келарди.

Бу воқеага оид муҳим аҳамиятга эга бўлган маълумот «Санкт-Петербургские ведомости»да мавжуд бўлиб, унда 1874 йилдаги қўзғолол деярли оммавий равишда рўй берди, у қирғиз ва қипчоқларни бирлаштирди, ҳатто хоннинг ўтроқ фуқаролари ҳам қўзғололчилар томонига ўта бошладилар², деб ёзилган.

1874 йил август ойининг охирида қўзғолол вақтинча тўхтатилади. Бу даврда Туркистон генерал-губернаторига қарашли маъмурият Худоёрхонга ёрдам беради. Бу асосан қўзғололнинг иккита раҳбарини: Мўмин ва Маъмирни қўлга туширишда кўрипади, шунингдек, Абдукаримбекни Хўжандан Тошкентга узоқлаштиради. Шунингдек, бу даврда ҳам ўтроқ аҳолининг қўзғолол кўтарган қирғизларга ёрдам кўрсатгани таъкидланади.

Шуни таъкидлаш ўринлики, қўзғололнинг ҳар иккала босқичи кузда вақтинча тўхтайдди. Буни шу билан изоҳлаш жоизки, қўзғололда фақат кўчманчилар эмас, балки ярим кўчманчилар ва етиштирган ҳосиллини йиғиштириб олиши зарур бўлган деҳқонлар ҳам иштирок этадилар. Хоп ҳокимиятини ҳам шу нарса қизиқтирарди, чунки бу вақтда улар аҳолидан натура солиғи (пул билан эмас, маҳсулот билан тўланадиган солиқ) йиғарди. Бошқа характерли жиҳати шундаки, қўзғолол асосан тоғли ва тоққа яқин туманларда бўлади, у ерларда совуқ вақтли тушарди, қишда эса жуда кўп қор ёғарди. Бундай шароитда жанг билан боғлиқ бўлган ҳараматларни ўтказиш қийин бўларди.

¹ Уша жойда, 270-варақ.

² С-Петербургские ведомости, 1874 г. № 268.

ОММАВИЙ ХАЛҚ КҮЗГОЛОНЛАРИ

Академик В. В. Бартольд «1875 йилда амалдор чинovníк Вейнберг ва полковник Скобелов Қошгарга Фарғона орқали юборилади. Уларнинг Қўқонга кузатиб боровчи соқчилар отряди билан келиши муллалар таъсирида аҳолининг хонга, худди шунунгдек, русларга қарши қўзғолонини тезлаштириб юборди»¹, деб ҳисоблайди. Лекин шуни назарда тутиш керакки, М. Д. Скобелов ва А. А. Вейнберглар Қўқонга қўзғолон бошлангандан кейин келганлар. Қошгарга эса фақат М. Д. Скобелов бориши керак эди. Хон унинг Қошгарга Терак Довон орқали боришига рухсат берган. У бунинг учун уни палатка билан таъминлайди ва 20 та йигитни Қошгар чегараларигача етиб олиши учун кузатиб боришини таъинлайди. Лекин хон уни Ушдаги жойлар хавфлилиги, Қоратегин чегарасила хоннинг Бухорода кочиб келган жияни Назарбек ва Чотқолда ўтган йилда даъвогар Саид Пўлатхонларнинг Ўзган атрофидаги жойларда кўчманчи аҳолининг галаёнларидан кейин пайдо бўлиб қолганликлари билан огоҳлантиради².

Қўзғолончиларга қарши Абдурахмон Офтобачи, Исо Авлиё ва эшик оғаси Саримсоқлар бопчилигига 4000 кишидан иборат учта отряд юборилади.

Бу барча воқеалар рус элчилари келгунга қадар бўлиб ўтади. Бу даврда ҳам русларга ҳеч қандай ёмон муносабатда бўлинган эмас. Қўзғолон асосан июнь ойида бошланади А. А. Вейнберг ва М. Д. Скобеловлар Қўқонга 13 июль куни кечқурун етиб келадилар. Рус элчиларининг берган маълумотларига кўра, 1875 йил 17 июлда Абдурахмон Офтобачи ва Исо Авлиё ишонган отрядлари билан қўзғолончилар томонга ўтадилар ва уларнинг Худоёрхонга қарши ҳаракат қилиш ниятида бўлганликлари маълум бўлади. Шунга қарамай, М. Д. Скобелов 18 июлда Қошгарга йўл олмоқчи бўлади, лекин бора олмайди.

1875 йил 19 июлда Қўқонда Насриллибекнинг қўзғолончилар томонига ўтгани ва уларнинг Уш. Наманган, Андижон ва Асака шаҳарларини эгаллаганликлари маълум бўлади³. Шундай қилиб, қўзғолончилар томони-

¹ Бартольд В. В. Асарлар, 2-жилд, 1-қисм, 1963, 394-бет.

² ЎзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 62-шп., 358-парақ.

³ ЦГВИА Рос. ф. 1396, оп. 2, ед. хр. 91 л: 1.

га йерик феодал вакиллари, шунингдек хон сулоласи вакиллари ҳам ўтиб кетадилар.

1875 йил 20 июлда Қўқонга Марғилон ҳокими Худоёрхоннинг ўкаси Султон Муроднинг кўзғолончилар томонига ўтгани ҳақида хабар келади. Қўзғолончилар Марғилонни қўлга оладилар ва Олтиариққа келадилар. А. А. Вейнбергининг сўзларига қараганда, кўзғолончиларнинг пойтахтга яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабар шаҳар аҳолисига кучли таъсир қилади. Бозорлар ёпилади, моллар жуда узоқ жойларга олиб кетилади, ҳар ерда ҳаммага миш-мишлар тарқалади ва дарвешлар халқ орасида ташвиқот олиб бориб, ваъзхонлик қиладилар. Аҳоли қурооллар сотиб олади, улар кўринишдан ташвишли, безовта, ҳаяжонланган эди. Саррожлик, қуроол-аслаҳа ва темирчилик дўконларидан бошқа ҳаммаси ёпиқ эди.

Ғалаёнлар шаҳарда кучаяди. Худоёрхон бу аҳволни кўргач, ўз кучларига ишонмай, руслардан ҳарбий ёрдам сўрашга аҳд қилади ва 1875 йил 20 июлда бу ҳақда Туркистон генерал-губернаторига хат ёзади: «...Бу кийин ва машъум вақтда мен содиқ ва ишончли деб билган одамлар, жумладан, Мулла Исо Авлиё, Абдурахмон Парвоначи ва Ҳақназар Парвоначилар ўз қўшинлари билан менинг душманларим бўлиши киргиз кўзғолончилари томонга ўтиб кетдилар ва улар билан бирлашиб, менга қарши уруш олиб бордилар. Мен Сизнинг саодатлигингиздан ялдамачон кўнгина дўстона мойиллик кўрдим. Шундай бўлгач, бу гал ҳам Сиз мени ҳақиқий, амалий ёрдамсиз қолдирмасиз ва қўллаб-қувватлағaysiz, деб умид қиламан. Ўзимни ва Қўқон хонлигини қудратли император ҳазрати олчилари ҳимоясига топшираман ва Сизга кўзғолончиларнинг нияти амалга ошмастан Қўқон шаҳрига артиллерияни рус қўшинларини имкони борича тезлик билан юборишга буйруқ беришингизни дўстона иззат-икром, илтимос билан мурожаат қиладман. Сиз менинг илтимосимни бажариш учун дутф айдағaysiz, деб умидворман»¹.

Лекин Худоёрхон рус қўшинларининг Қўқонга ўз вақтида етиб келишига ишонмайди. Шунинг учун у пойтахтни ташлаб кетиб, Тошкентга қочинга аҳд қилади. У 1875 йил 22 июлни қочини вақти қилиб тавлайди, чунки бунга тайёргарлик кўриши, ўзининг архиви, хазинаси, кўп сонли ораси ва бошқаларни йиғиштириши

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 63-нш, 48-варақ.

керак эди. Буларнинг ҳаммасини пойтахт аҳолиси ва қўзғолончилар томонидагилар пайқаб қолмасликлари учун яширинча бажариш лозим эди. Худоёрхон ўзининг бу фикрини М. Д. Скобелев ва А. А. Вейнбергга маълум қилади, улар уни қўзғолончилар қандайдир бахтсизликка учратмасликлари учун бирга олиб боришга аҳд қилади. Бунда А. А. Вейнберг улар ҳамроҳлигидаги казаклар вэводига бошчилик қилишни қабул қилган полковник М. Д. Скобелевдан қўзғолончиларга қарши барча душманларча ҳаракат, тазйиқлардан сақланиш ва хабарни ҳамда Қўқон хонининг мактубини етказиш муносибати билан Туркистон генерал-губернаторининг буйруғини омулгунга қадар ўзини Худоёрхоннинг иттифоқчиси деб тушунмаслик кераклигини илтимос қилади.

1875 йил 21 июлда Вейнберг ва Скобелевга бириктирилган йигитлар уларни ташлаб, номаълум томонга кетадилар. Вейнберг ва Скобелев шу кунги рус фуқароларини уларнинг хоп билан бирга Қўқонни ташлаб кетишларини ва уларга бирлашишларини таклиф қилиб, огоҳлантирадилар. Рус савдогарларидан тўртта одам: Пушишевлар фирмасининг ишончли вакиллари Биковский ва Коншин, австралиялик фуқаро Маучер, ака-ука Каменскийларнинг ишончли вакили ва хизматкорлар билан ҳаммаси тўққиз киши бу таклифдан фойдаланишга аҳд қиладилар, Русиянинг қолган мусулмон фуқаролари пойтахтда қолшига қарор қиладилар.

Сўнгра А. А. Вейнберг Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернаторига хат юбориб, унда қўшинларни походга чиқнига тайёрлашга буйруқ беришни сўрайди, зарур бўлиб қолганда Хўжанддан юборишни илтимос қилади¹.

Шу билан бирга генерал-лейтенант Головачев 1875 йил 22 июлда Хўжанд уезди бошлиғига қуйидагича фармойиш беради: «...Сиз жаноби олғилари, бизнинг элчиларимизга бордию, агар Тошкентга яна боришда тўғри келиб қолса, қўзғолончилар ёки бошқалар томондан қандайдир хавф туғдирялса, тезлик билан 7-Туркистон мунтазам батальонини, 6-Сибир сотнияс ва битта дивизия 2 та батареяни уларга қарши пешвоз чиқаришни буюраман, отрядга бошчилик қилиш полковник Савримовичга тошширилсин.

Агар отрядни кўтқариш тўғри келиб қолса, гарнизонни Хўжандда сақлаб туриш учун Уратенадан иккита ротави кўчирасиз. Бу охириги пунктда қолган икки рота-

¹ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 87-варақ.

дан биттаси қалъага (Ўратепа) гарнизонни сақлаб туриш учун юборилади. Эҳтиёт шартдан Хўжанд шаҳридаги бутун гарнизон йўлга чиқишга тайёр ҳолда туришга буюраман»¹.

Бу буйруқ эртаси куни эрталаб, яъни 23 июлда олинади. Шунга мувофиқ равишда полковник Нольде ўша заҳоти полковник Савримович ва полковник Ефремовга бу ҳодисага тез кечиктирмасдан чиқишга тайёргарлик кўришга буйруқ беради. Казаклардан эса фақат 4 таси жойида бўлиб, қолганлари имтиёзли таътилда эди Шунинг учун Нольде қуйидаги тadbирларни қабул қилади:

1. 7-Туркистон мунтазам батальони командирига милтиқ билан қуролланган 50 та одам беришни таклиф қилади ва уларни маҳаллий аҳолидан бозорда тортиб олган отларга миқдириб, граф Вевиер қўмондонлигида Вейнберг ва бошқаларга пeshвоз чиқишни таклиф этади.

2. 7-Туркистон мунтазам батальонига ва 1-Туркистон артиллерия бригадасининг 2-батарея дивизиясига Маҳрам шаҳрига бориш ва Қўқон хони ва унинг мулозимларини кутиб олишни талаб қилади. Сўнгра отряд командири полковник Савримовичга хонни қабул қилиб олгандан кейин Вейнберг ва бошқаларнинг чекинчиларини химоя қилишни таклиф қилади².

1875 йил 22 июль куни эрталаб хон қўшинининг шаҳарда жойлашган ярми, 4000 кишига яқин пшда аскарларнинг ҳам иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек билан бирга пойтахтдан қўзғолончилар билан бирлашиш учун кетиб қолганликларини билдилар. Худди шу куни Абдурахмон Офтобачининг илғор отряди Қўқондан уч тош масофада бўлган Қоровултепа чегараларигача етиб боради.

Хон эрталаб соат 10 да шаҳардан қочишга аҳд қилади. Буни ҳеч ким билиб қолмаслиги учун эрта тонгда хон қўшинлари — пшда ва отлиқ аскарлар, шунингдек, артиллерия ҳам шаҳардан ташқаридаги белгиланган жойларга юборилади. Қўшин кўчанинг ўртаси бўйлаб юради, уларнинг ҳар икки томонида эса халойиқ қўллариди болта, таёқ ва тошлар кўтариб, йўлнинг икки четига тизилган ҳолда туради. Сарой олдидаги майдонга яқин жойда халқ ва қўшинлар шундай тиқилишиб қоладик, ҳатто сурилишнинг ҳам имкони йўқ эди. Ярим соатдан кейин майдонда рус элчилари пайдо бўл-

¹ Уша жойда, 62-иш, 334-варақ.

² Уша жойда, 63-иш, 55-варақ.

гач, Худоёрхон Отабек ноиб, Мирза Ҳақим парвоначи, Мулла Маъруф ва бошқалар билан бирга саройдан чиқади. У қўришишдан хотиржам эди. Худоёрхон чорак соат мобайнида ўрданинг асосий дарвозалари, гумбаз (қубба)лар тагида туриб қолади, охириги буйруқни беради, сўнгра отига мињади ва рус элчихонаси аъзоларига қўли билан олдинги сафда олға ҳаракат қилиш ифодасини қилиб юриб кетади.

Худоёрхон Катта Маҳрам йўлига олиб борадиган Ғозийғзлик дарвозаси томонга боришдан қўрқади, чунки халқ уни чиқариб юбормаслиги мумкин эди. Шунинг учун у Мўй Муборак томонга юрганда ҳамма хоп қўзғолончиларга қарши жанг қилиш мақсадида кетмоқда деб ўйларди.

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва уни кузатувчи шахслар ўрмон четигадиги бўтазорда Ғовхона позициясида тўхташади. Қўқон хопининг кучларида турли калибрили 68 та қурол-аслаҳа, 400 га яқин пияда ва 2000 та отлиқ аскарлар бор эди.

Турган жойида ҳали бир ярим соат ҳам ўтмасдан Мирза Ҳақим рус элчиларига хоп Бешариққа йўл олганини хабар қилади. Рус элчилари ва кузатувчи шахслар араваларни қўшиб, отларга юк ортадилар ва жўнашга тайёргарлик кўрадилар. Бу вақтда улардан 10 қадам нарида турган хопнинг отлиқ аскарлари ҳаяжонга тушади: улар тўиланишиб, ёғочлардап тўғларни олиб ташлаб, гоҳ шаҳар томонга, гоҳ рус элчилари томонга қарай бошлайдилар, сўнгра эгарга жуда тез сакраб чиқиб олиб, қийқаришиб, шаҳарга отларини чонтириб кетадилар. Тўичилар ҳам қуролларини ташлаб, уларнинг қилган ишидан ўртак оладилар, пияда аскарлар боғ бўйича ҳар томонга югуришиб кетади. Афтидан уларга Худоёрхоннинг қочин ҳақидаги шияти маълум бўлиб қолади, шекилли, А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва бошқа шахслар Худоёрхоннинг олдига бориб, уни катта қизил байроқ остида турганида ва одамларининг унга қарши бостириб келаётган вақтда топадилар. Сўнгра рус элчилари хоп ва унинг мулозимлари билан Хўжаанд томонга шитоб билан юрадилар, қўзғолончилар уларнинг пайига тушади.

Хоп билан бирга Хўжаандга унинг кичик ўгли Ўрмонбек, Отабек ноиб, мулла Маъруф, хопнинг баъзи бир қариндош-уруғлари, 643 та мулозими, жумладан, қуролланган 350 та одам, қолган аёллар, хизматкорлар келади. Орқага тартибсиз қайтиш пайтида ўлганлар ва ярадор-

лар бор эди. Рус элчиларининг талафоти иккита ўлдирилган ва битта бедарак йўқолган йигитдан иборат бўлиб, казаклардан ярадорлар йўқ эди. Хоннинг 8 та одами ўлдирилади, 9 таси ярадор қилинади. Бундан ташқари хон карвонининг ярмидави кўпини йўқотади¹.

Худоёрхоннинг қочиши ва унинг ҳаётининг охириги йиллари Ибротининг «Фарғона тарихи» асариди қуйидагича ёритилган: «Валҳосил, Хўқанд хонлари маҳв бўлуши Саййид Муҳаммад Хўқанддан чиқуб, Маҳрамга бордук. Анди ўрдага тушдук. Мулла Маъруф додхоҳлар бирга ва казак аскарлар алоҳида қўпдилар. Биз билан эллик адад маҳрам ила қўпдилар, хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади. Олдига чой олиб кирдим².

«Тақсир, тақдирини илоҳийдур, нима қиласиз ва нима қиламиз, ўзунгизни хафалик ва ғамга солманг!» дееам, хон айди: «Эй, подон, сан ўз ишингга машғул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Мани хафалигим фуқарони аёқ ости бўлгани учун ва мани пиятим бўлак эди, муяссар бўлмади!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан Маҳрамдан жўнадук. Исфисорга қўндук. Кечаси ётуб, эртаси жумъа кунини Хўжандга борилди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасиди икки адад Русия либосиди кишиллар турган экаи, тўхтади. Бирини хонга салом қилиб дедикки: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонисиз, сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз, энди аҳволингиз шул экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда бизни иқомиздан тутуб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллоҳ, ҳукуматдамиз»³, деди. «Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб, сўраб эдук, мана, энди сиз ҳам кўрарсиз!» — деди.

Хон гайрагга кириб: «Қандоғ муртадсан?» — деди. Ул ҳам «муртад» деди. «Муртад деб сани айтадурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни оёқ ости қилдинг!» деганда, хон қилич суғуриб, ул ҳам қилич олганда аскарлар хонини муҳофазат қилиб, ани жўнатуб юборди.

Хўжандга кирдук, дарё лабиди Гулбоғ деган жойга қўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анди бир кун туруб, кечроқ Камолхон тўраши ҳавлиларига

¹ УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 83—97-варақлар.

² Мулло Ориф.

³ Суз Жўрабек ва Бобобеклар ҳақида бормоқда.

қўндук. Анда ул куп турдик. Акрамхон тўра илан Мирзо Ҳаким Тошкентга кетган эканлар. Алар келгунларича таваққуф қилинди.

Рикоб айтур:

«Хон маъи хилват қилиб дедик: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошкентга бор, олти минг таंगा пул ол, мупдан Пискантга бор. Оллобекқулига хатни бер, янги от берсун, Тошкентга боруб, Сайид Азимбойга этгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомила учун шофий сўз керак» деб.

Анда ман жўнадим. Бир маҳрам илан жўнаб, Пискантга бордим. Кечаси тун ярим эди. Яъқуббек ўғли Ҳақлибек¹ ҳовлисига қўндим. Эшикни базўр очдуруб кирдим. Отларим бўлуб қолди. Ҳақлибек уйқуда экан, уйғонаб, дарҳол чиқди. Хон хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатиб» деган экан. Дарҳол ошга буяруб, тўйдуруб, янги от беруб, бизлар жўнаб, Тўйтепага боруб, бир дўконда чой ичиб, яна отланиб, намози асрда шитоб бирлан Сайид Азимбой ҳовлисига келдим. Бой ҳавлида экан. Амонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хоннинг хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб туруб-дурлар. Сизга илтимослари бор», — дедим.

Хатни кўруб, афсус қилди. Кўз ёши қилиб дедик: «Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомга етдиму?» деб дарҳол хизматкорларига буяурди: «Аробани қўш!». Каласкасини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борму?» Ман: «Олти минг таंगा пул бор» дедим. Айди: «Хўқанд тангаси бўлмайду!» Тангани жавонига қўйдук. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир тўра-ни ҳавлисига кирдук. Хизматчиси хабар қилди. Ичкари кирдук. Бой илан амонлашиб бўлуб, бой бир неча калима русча китоб олиб, кўб вараглади. Охири бир сатр сўз ёзди. Сайид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзинг!» Дарҳол ёздим. Сўз шул эканки, хон келур, генерал-губернаторни кўргани келур, амонлашур, сўнгра айтурки: «Государ императорни бориб кўриб келасиз!» Зинҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчтиб, ўршимга нойиб қўюб, сўнгра борурман!» десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга отланиб чондим. Келсам, хон Пискантда Юнус мингбошини ҳавлисида экан. Дарҳол кириб, салом бердим. Хилват қилиб сўзлашдим, хатни бердим. Хон дедиларки: «Биз

¹ Бу ерда Ҳақлибек сўзи қалам билан ўчирилиб, устига Элбек деб ёзилган.

Тошкентга боргунча боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул куни отланиб, Тошкентга чопдим. Яна аввалги йўлимда юруб бойни олдира келдим. Яна хон аҳволига афсус қилиб, ароба илан бир бўлак адвокатга олиб боруб, анга уч юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, аввалги сўзлар мазмунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйтепадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!», — дедилар. Отландим. Тўғри келиб Арпа бозорида бир боққа қўндук. Икки кеча анда турганимизда Тошкентда фуқаролари сайлга чиққандик бизни кўргали келур эдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Гловочўп боғига қўндурдилар. Ул ерда уч кун турдик. Мажмуъи беш кун Тошкентда бўлуб, тўртинчи куни ярим подшоҳ, яъни Гауфман келур эрмиш, деб шухрат бўлди. Хон бир уйда каравотда ўлтуруб эрдилар. Оқ чой ичар эдилар. Маҳрамлари чой олиб кирдилар, ичмадилар. Танҳо ҳеч кимга гапурмай, каравотда ўлтуруб, бул тариқада тонг отди.

Эрта (си) қиём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замона ўтуб эрдик, бир қанча қозоқ аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга қараб: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» — дедим. Хон ҳеч индамай каравотда ўлтуруб эрди. Ярим подшоҳ келди, ичкари кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилди. Ярим подшоҳ хонга қўл узатди. Хон қўл берди. Хонни қўлини ушлаб туриб, анча сўзлар гапурди. Тилмоч таржима қилди: «Губернатур хон сиздан илтимос қиладур, бизни государ импературни кўруб келмоқингизни», — деди. Хон билотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнида қилични суғуруб, ўшал хон ўлтурган уйни деразасига секингина урди, ёнига солди. Хайрхўш қилди. Қайтди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулла Маъруф додхоҳ, Мирзо Ҳаким парвоначи бирла ман эшикни ташида туруб эдим. Ман дедим: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракатлар илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?» Хон деди: «Ўшал сўзлар дилимда такрор эди, аммоки мени тилим мухолафат этди, тилим хўп дегандин кейин билдим. «Иш қўлдан кетадурган бўлганда, фуқаро мухолифат бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам мухолиф бўлур экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим!», — дедилар.

Ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук. Йиғи-сиғи, кўз ёши бўлди. Ушал куни генерал-губернатур дарҳоя қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Уринбургга жўнасун!» Хон тақдирга тая қўймай, энди, маслаҳати ҳаракат бўлди.

Хонни раъйи бекзодалар ва ойимларни Тошкендда қўйиб кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Отабек нойиб қўлида юз эллик сипоҳлар ҳам бор эди. Тошкенддан жўнаб, бир қўнуб, Чимкентга бордик. Анда бу ҳафаликларимиз устига хон Отабек нойибга бир нима деди. Нойиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тўғрисида бир-бирлари ороз бўлуб, олти юз эллик сипоҳни олуб, Отабек нойиб Чимкентдан Хўқандга қайтди. Хон қолган кишилар бирла жўнади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳовлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун туруб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар илан бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир Қулунсурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айдики: «Ҳар қайсиларингни аҳли аёлларинг бор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар!» — деб, ҳар қайсиларимизга бирмушча танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук.

Хон илан бирга кетган кишилар булар эдики: чунончи, мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсоба, учинчи — Жамил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган қул, олтинчи — Муллача деган қул, еттинчи — Мирзобой сағир, саккизинчи — Тожи маҳрам деган, биз илан йиғлашиб, бу саккиз адад киши бирга кетдилар, биз қайтдук деб.

Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний хон маҳрамлариндан, бул киши ҳикоят қилдилар андан уёнги ҳолларини.

Камина муаллиф ҳаж сафарига боргонда Жиддада бир киши бир неча кун ҳамқўш бўлуб, неча кун мусоҳабат бўлган. Худоёрхонни хизматчиси Ҳожи Муҳаммадхон деган баён қилди. Қобулдан то вафотигача бўлган ҳолларни ровийси ул эди. Нурмуҳаммад шарбатдор ўзи ҳам хонни Маккада қўймай, мамлакатга борайлуқ, деб бирга олиб келган киши эди. Бу тарихдан ўн саналар муқаддам вафот қилди. Бул шундоғ эканки, Офтобачи ҳажга бормоқ бўлуб жўнаганда хон эткан эканки: «Ўшай тарафдан бир тадбирлик, истеъдодлик одам олуб келгил, Макка ва Мадинага таъя солдурамиз», деган экан. Мулла Абдурахмон Офтобачи Жидда шаҳридаги Ҳожи

Муҳаммадбой Қонибодомийни олиб келган экан. Ҳамма ишларини қўюб, хон йўқлаган, деб ул киши келганда хон давлатлари авжида экан, Ҳожи Содиқ афандини чақириб, хонга манзур қилганда зифат қилиб, сарупо беруб, хизмат буюрмай, жўнатган экан. Хон хизмат буюрмаганларидан боис нима деганда, қўб кўрумсиз, бенамуд кичкина одам экан эмиш. Хон айтубдурки: «Бой, афанди, худо хоҳдаса хизмат буюраман».

Ҳожи Содиқ Жиддага жўнаб кетгандан кейин Офтобачи: «Тақсир, кўп катта бой экан, манга бир тақя бино қилиб, сарфиви манга маълум қилинг деганларида дарҳол қилур эрди, тақяга боб жойни ҳам олуб келган экан» деса, хон яна айтубдурки: «Кўп кўрумсиз киши экан, манга унча писанд бўлмади», — деган экан. Бу тақяга тайинланган ақчани масковчилардан Иброҳимжонбой дарҳол эшитиб, хонга келиб: «Тақсир, бир сўз эшитдим, рост бўлса, мунчи йўли бор», — деганда, хон: «Хўш, нима сўз?» деса, айтубдурки: «Мақкага тақя солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, рост бўлса, ани бир йил тижоратга қўюб, икки чанд қилиб, сўнгра юборуб қилдириш даркор эди» деганда, хон «Ани ким қиладур?» деса, мазкур Иброҳимжонбой: «Одам қўб бу хизматга, агар киши бўлмаса, мана биз ҳам бажо қилурмиз» деган экан. Хонга бойнинг бу сўзи маъқул бўлуб, дарҳол икки минг тиллончи чиқаруб, Иброҳимжонбойга тақдим қилибдур. Ул киши бу ақча билан Масков боруб, баҳузур айш қилиб ётган эканлар, хон Хўқанддан чиқиб, Урунбургга боруб, анда туруб қолганда, ўзлари алоҳида кўра олиб: «Мақкага борсак, бизга бир тақя солмоқ учун ақча лозим бўладур, Иброҳимжон бойдаги пулни олиб борсак» деб одам юбориб, сўзлашуб ўтириб, хон сўз очуб: «Бой, эмди бу хил бўлди, мамлакатдан келдук, ҳажга борсак, эмди, ўшал тақяни ўзимиз солсак, ўшал амоват пулни берсангиз» деганда хонга жавоб берубдурки: «Энди ул бенизом шаҳарда ҳар иш ва ҳар маслаҳат сўз қилмоқ анда қолди, сўз мандан ақча талаб қилганда бир ҳужжат даркор, тегишли орға кўрсатинг, мана судялар бор, топшурунг, ҳужжат бўлмаса, бу бекорчи сўзни айтмоқли фойдаси йўқ!» деганда, хон айтубдурки: «Ҳо, гап шулму?» деганда: «Ҳов, гап шул», дебдур. Хон «Кўх, кўх, бўлди, бале бой, бизни ишонган амин кишидан чиққан сўз бул» деб, дубора ҳеч кимга индамабдур. «Худо билсун» деган экан. Сўнгра Урунбургда баъзи вақтларда сайри шикорга эски одати бўлуб миворга боруб, бир неча кун-

минг тиллони олиб, охири инкер қилди, тонди, мана, эшитган одамларимиз, ман бул тўғрида сиздан хижолатман» деганда бой дарҳол: «Тақсир, ҳеч хижолат бўлмасинлар, мана, олдингида турган пойни така учун олиб борган эдим. Офтобачи кўрган эдилар. Алҳол ҳам мумкиндур. Тақсир, Фарғона аҳли учун бир така солмоқ кўбда катта гап эмас, ҳоло ҳам буюрсалар қилурмиз» деб, тасалли хотир қилган экан.

Раҳматлик бой биз борганда олтиши ёшларинда бўлган, кичкина соҳиби ақл киши экан. Кўб мусоҳиб бўлган эдук. Тошканд такасини муқобилинда баланд ошёна ўрдаси бор эди. Миерлик хотунидан Қосим исмлик ўғли мактаби эъдодияда ўқув эрди. Ёшликда вафот этди. Хонни тушурган қўноқларини кўрдук.

Валҳосил, хонни уч кун зиёрат қилдургандан сўнг Маккага тилигром бериб далилга келиб турганини билдурган экан. Ажалла тевааларга миндуруб жунатганда далиллар Сафо ила Марва ўрталаринда бир эски ўрда бор экан, анга қўндирган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хужа Қалон эшон Намангоний мужовар бўлиб эканлар, ул киши илаи ўғлилари Юсуфхоп тўра ва Амон халифа бирга экан. Бир куни хон Ҳарамда ҳар кун кўруб Ҳазрати эшон марҳумийга изҳори хурсандлик қилиб: «Алҳамдулиллоҳ, мақсади аслийга восил бўлдим» деб беш вақт намозларини Ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни Ҳарамдан хон чиққанда бир киши бир ипёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан. Вақти зобидлар ургучини олиб бориб ҳибс қилгандан сўнгра хонни илож хонага олиб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу ургувчи Наманган фуқаросидан тўрақурғонлик Солиҳ саркор деган Ортиқ саркорни ўгли экан. На учун ўз хоинини урдинг, деганда айтибдурки: «Ман бул кишига саркор эдим, Намангонни танобини йигиб берганимда хазинага зарар қилгансан деб, мапи ҳавли ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётликда бир қасос олмоқ мақсадим эди. Бу киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим ва ур деганда, тўрт йил ҳибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда: «Мен авф қилдим» деганда, икки йил ҳибсда қолган экан. Хон айтувдурки: «Ман Намангонда Муҳаммад Аминебек деган ҳоким қўйган эдим, бул киши ҳар нима қилса ул одам қилгандур, ман андан хабарим йўқ» деб жавоб қилган экан.

Аҳоли фақат қирғизларнинг келишини кутади, улар би-

Бир кун Катта Хўжа эшон хонни таклиф қилган эканлар. Болохонага чиқиб, зиёфат бўлганда хон айтуб-дурки: «Мани бу Нурмуҳаммад асло қўймайдур, мамлакатга кетайлук» деб қистайдур. «Бунга маслаҳат берсангиз» деганда, эшон айтубдурларки: «Энди сиз жаноб ҳукматларингиз қирқ йил бўлуб, ҳукмронлиг мунча муддат салтанат сўрган киши Хавоқийни Хўжандда йўқ, мунга шукр этилса бўладур, ҳам насиба бўлиб Ҳарам муҳтарамга дохил бўлиб, бу давлат яна марҳамати Аллоҳдур, буни шукрини бажо қилиб, эмди қолгон умрни Ҳарамда ўткарсалар яхши эрди» деб этконларида хон: «Ман ҳам шундоқ ўйлайман» дебдур. Ва лекин Нурмуҳаммад шарбатдор хонни ўз ҳолига қўймай мамлакатга олиб кетмоқ бўлиб, жўнаб келган экан. Марҳумий Хўжакалон ҳазрати Юсуфхон тўрага: «Ўтин ёрсанг тепада ёрмай, пастга тушиб ёргил, хонни тепасида тарақтуруқ қилма» деб хонни риоя ва одобини бажо қилур эдилар, дейдилар. Бу тариқада Маккада туруб осойишта экан. Нурмуҳаммадни тарғибита унаб охири Ҳиндистон ва Афғон илан юриб, дарёи Амуга яқин Каррух деган ерда Эшони Шаҳид деган Ислом шайхни катта муридлари халифа Доруламон дегани хонақоҳларига келиб, анда хужра олиб, истиқомат қилуб туруб, анда Нурмуҳаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб кетмоқига келганда хонни ягрин елкасига ўсма яра чиқиб, Афғон ҳақимлари кесмак бўлганда, ҳақимлар доруйи бехуш бермоқ бўлганда хон қабул қилмай: «Ман умрумда бехуш бўлган эмасман, хушёр турганимда кесинглар» деган экан. Анда ўткузуб, қўйиб, пиёлани оғзидан жойини кесиб олиб, дору қўйуб муалажа қилганда бир ойда тузалуб, ичинда андак, жой қолганда хонни бетоблиги даража қилиб анхўйлик Муҳаммаджон хожа яхши парво қилиб турганда ўшал бетоблигидан сиҳҳат бўлмай, ахирий 1299 ҳижрийда Каррухда вафот бўлдилар, раҳматуллоҳи раҳматан ва восийатан.

Ўшал ходим анхўйлик Жиддаий муборакда бизлар план етмиш кун бир қўшда бўлуб: «Ўзум қўлимда қўйдим» дер эрди. «Хонни қабридан бир дарахт кўкарди, қаю хил дарахтлигини билиб бўлмайдур. Бир йил қабрда етдим, сўнгра ҳажга ирода қилиб келдим» дер эрди.

Бар ҳар ҳол хонни Хўқанддан чиқиб, Урунбургда туриб, андан ҳажга боруб, қайтуб келиб вафотларигача ўртаси саккиз йил бўлуб, тўққизинчи йилида вафот бўлган экан.

Хонинг авлодларидан Насриддинхон, Муҳаммад Аминбек, Саййид Умарбек, Ҷрмонбек иби Яминбек, Фансуруллоҳбекдур. Булардан Насриддинбек ила Ҷрмонбек ва Фансуруллоҳбек марҳум бўлаклари мавжуддирлар¹. Чунончи, Муҳаммад Аминбек Тошкентда ёкки ўғуллари ҳукуматда хизматдадур. Саййид Умарбек, ул киши ҳам Тошкентдадурлар. Иби Яминбек, ул киши ҳам Тошкентда генерал-губернатурни хос — маҳкамаларида хизматдадурлар. Бу беклар ичинда ҳаммаларини катта қариялари алҳолда Назирбекдурлар. Бул киши хонни акалари Суфибегимни ўғилларидур. Куб музаввиқ сўзлашадурган муфарриҳ кишидурлар. Тўрақўрғонга ҳоким ҳам бўлган эдилар. Аввали вақтлардан булар ила ҳар йилда бир маратоба мусоҳабат қилуб тураминз. Биз ёшликдан иттиҳодмавдлигимиз Бинёмин бегимиз иладур. Гоҳи хизматдан фориғ бўлган вақтларида марҳамат қилиб келурлар ва гоҳи бир борурминз, мувосалат бор. Булар ҳаммалари Тошкентда алоҳида-алоҳида ҳавли жой қилиб, ҳар қайсилари деҳқончилик ва тижоратларга машғулдурлар ва баъзилари ҳукумат ишида машғулдурлар»².

Худоёрхон Қўқондан қочиб кетганидан сўнг унинг катта ўғли Насриддинбек тахтга ўтиради. Архив маълумотларига кўра, Насриддинбек 1875 йил 25 (айрим маълумотларга кўра 24) июлда тахтга ўтирган. Бу ҳақда унинг 28 июлда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман номига ёзган мактубида айтилган. Шу ҳақда Абдурахмон Офтобачи ҳам Туркистон генерал-губернатори номига батафсилроқ ёзган. К. П. Кауфман ўз жавоб хатида Насриддинбекка у олдинги хонлар олган мажбуриятларни бажарадиган бўлганини расман хабар берганидан кейин уни хон деб тан олишини ёзади ва тезда шу ҳақда жавоб хатини талаб қилади. Демак, жавоб олмагунга қадар Насриддинбекни хон сифатида тан олмайди³.

Туркистон генерал-губернатори Насриддинбекдан жавобни кутмасдан 1875 йил 6 августда Россия ҳарбий вазирига мактуб ёзади. Унда агарда Қўқонда янги ҳокимият русларга дўстлик муносабатида бўлмаса, хонлик батамом босиб олиниб, Россияга қўшилиши айтилади⁴.

¹ Бу сўзлар 1916 йилда ёзилган.

² Мерос, Тошкент, 1991, 315—323-бетлар.

³ ЎзР МДА, И—715-фонд 1-рўйхат, 63-иш, 121—122-варақлар.

⁴ Уша жойда, 132-варақ.

Бу босқичда қўзғолон кўп халқ оmmasини қамраб олиб, унинг галаба қозониши яққол сезилиб қолади. Бу вазиятда катта лавозимдаги бой феодаллар қўзғолончиларга қўшилиб, упи ўзларининг манфаатлари учун қаратиб олмоқчи бўладилар. Бунинг натижасида Худоёрхон қочади. Қўзғолончилар эса биринчи мақсадларига эришадилар — ёмон кўрган хон ҳайдалади. Аммо омма өнгиллик олмайди. Аксилча, ҳокимият учун кураш авжига чиқади.

Бу босқичда қўзғолоннинг биринчи даври ҳам тугайди. Хонликда янги сиёсий вазият пайдо бўлади. Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхон бошқараётган иккита қарама-қарши гуруҳлар юзага келади. Хонликда икки ҳокимиятчилик пайдо бўлиб, фуқаролар уруши етилиб бормоқда эди. Бунинг олдини олиб, барча кучларни бир байроқ остига тўплаш лозим эди. Абдурахмон Офтобачи бундай байроқ қилиб «газавот»ни танлайди.

ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Генерал-лейтенант Головачёв тўплаган маълумотларига кўра, қўқонликлар дастлаб Қурама уездини озод қилмоқчи бўладилар. У қурамаликлар ҳам уларга қўшилади деб умид қилади. Шу мақсадда Қўқон ҳокимияти 2000 аскар юборади: Аблиққа — 1000, Бўкага — 500 ва Қорақияга — 500. Булардан ташқари яна анчагина қишлоқларда (Аблиқ ёнида) 200 кишилик қўшин бўлиб, улар Паркентга боришлари лозим эди. Яна бир кичик қўшин Қўшработни эгаллаган эди.

7 август куни кеч соат 5 да Головачёвга 1000 кишидан иборат қуролланган қўқонликларнинг 2 та замбарак билан Аблиққа келганлиги тўғрисида хабар келади. Бу қишлоқнинг оқсоқоли тахмин қилиб қўқонликлар 10 000 га яқин деб айтади. Ярим кечада Головачёв Кауфман ҳузурига келиб, бу ҳақда хабар беради. Туркистон генерал-губернатори шу заҳотиёқ 1-ўқчи батальонни 4 отлиқ пушка ва 400 казаклар билан қўқонликларга қарши юборади¹. Қўзғолончилардан ваҳима шунчалик бўлдики «ўлка боши» ҳокими Тошкент шаҳридаги барча истеъфоба чиққанларни ва рус аҳолисини қуроллантириб, шай қилиб қўяди².

Шу кунинёқ К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазирига

¹ УЭР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 137-варақ.

² ЦГИА Рос. ф. 560, оп. 21, ед. хр. 335, 5-варақ.

қуйидаги мазмунда телеграмма юборади: «Масалани тинчлик йўли билан ҳал қилиш муваффақиятсизликка учради. Бугун кечаси хабар олдимки, душман 10 000 киши билан Паманган томондан Тиловга ҳужум қилди. Генерал Головачёв отряд билан уларга қарши чиқди, қолган кучларнинг Хўжаандга бориши ҳақида фармойиш бермоқдаман. Ушбу телеграмма билан Молия вазирдан 100 миң сўм кредит очилиши сўрайман»¹.

Россия императори бу телеграммани кўриб, унга қуйидагича ёзувларни қилади:

1. «Жуда похуш хабар. 2. Эҳтимол бўрттирилгандир («10 000 та»нинг рўнаресига) ва 3. Бажарилиши лозим («100 миң сўм» ёзувиининг тагида). Кредит очиш ҳақида 13 август. № 574»².

да Молия вазирининг бошқарувчисига хабар берилди...

Шундай қилиб кредит очилиши Туркистон генерал-губернаторига қўзғолончиларга қарши уруш олиб бориш учун рухсат берилганлигини билдирар эди.

1875 йил 9—12 август кунлари русия ва қўқонлик қўшинлар ўртасида айрим тўқнашувлар бўлиб туради. 13 август куни К. П. Кауфман вазиятни эътиборга олиб, қўзғолоннинг ривожлашишини тўхтатиш мақсадида Қўқон аҳолисига мурожаатнома юборади, аммо ундан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Аксипча, Абдурахмон Офтобачи қишлоқларга байроқ ва пул тарқатади, аҳоли эса отрядлар тузиб, Ватанини озод қилишга шайланади.

1875 йил 14 август куни Абдурахмон Офтобачи ўз қўшинини Савримович қўшинига қарши олиб чиқади. Жанг соат 4 гача давом этади. Қўқонликлар муваффақиятсизликка учрайди³.

1875 йил 19 август куни К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазирини Милютиндан қуйидаги мазмунда телеграмма олади: «Император ҳазратларни қўқонликларга қарши муваффақиятли ҳаракатларингиздан мамнун, Сизга ишониб топшириб қўйилган қўшинлар бу сафар ҳам Ҳазрати олийларнинг умидларини оқлади. Қўқонликларга намунавий жавоб бериш керак, аммо жуда керак бўлмаса Қўқон хонлигида қўшинларимизнинг қоллигини ҳазратимиз истамайпти. Волгадаги мадад тезда бора ол-

¹ ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 136-варақ.

² Уша жойда, 136-варақ.

³ Уша жойда, 210—211-варақлар.

майди, масофани, шунингдек йил фасли ва ҳаракат иншоотларини тасаввур қилиб кўринг»¹.

1875 йил 22 августда Маҳрам остоналарида жуда қаттиқ жанг бўлади. Кейинчалик К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазири номига Маҳрам остонасидаги қиргин Қўқон хонлигининг тақдирини ҳал қилди, деб ёзади². Дарҳақиқат, бу ерда қўзғолончилар қўшини мағлубиятга учраб катта талафот кўради.

Бундай мағлубиятнинг сабаби асосан қўзғолончиларнинг ёмон қуроолланганлиги, ҳарбий тактикани билмаганлиги, лашкарбошиларнинг ҳам рус генераллари каби махсус ҳарбий академияларда ўқишмаганлигида эди. Кўп қўқонликлар қилич, пайза ва айри билан қуроолланганди. Оз қисми пилта милтиқ ва фақат айримларигина замонавий милтиқлар билан қуроолланган эди. Қўзғолончиларда яна бир печта замбарак ва пушккалар ҳам бор эди, аммо улардан яхши фойдаланилмасди. Қўқонликлар ҳужумга оломон бўлиб боришарди, ораларидаги масофани эътиборга олмасдилар. Оқибатда руслар отган ҳар бир ўқ нишонга хатосиз тегарди. Пушка билан отилган тўпдан эса қўқонликлардан жуда кўп киши ҳалок бўлиб, бардош бера олмайдилар. Бу жангга қўқонликларнинг мағлубиятга учраши аввалдан аён бўлса-да, аммо қўзғолон ҳали бостирилмаган эди.

1875 йил 26 августда К. П. Кауфман қўмондонлигида рус қўшинлари Маҳрамдан Қўқон томон юра бошлайдди. Биринчи қўнишда Насриддин юборган элчилар совгалар ва хат билан К. П. Кауфманни кутиб олишади. Генерал совгаларин қабул қилмайди, аммо хатин олади. У 27 август кўни қўқонлик элчиларни орқаларига қайтариб, Насриддинхонга музокарани шахсан ўзи билан фақат Қўқон остоналарида олиб боришни айтиб қўйишни тавсиялади ва яна ион ва туз билан кутиб олишса шаҳарга ёмонлик қилмаслигини, мабодо улар жанг қилсалар — шаҳарга ҳеч қандай омонлик бўлмаслигини эълон қилади³.

1875 йил 29 августда К. П. Кауфман Россия императори номига телеграмма юбориб, рус қўшинлари Қўқон остоналарига келиб шаҳарнинг Саримозор дарвоза-

¹ СПб, ГИБ им. С. Шедрина, ф. 503, оп. 1, ед. хр. 17, 81-варақ.

² Москва, ГИБ, отд. рукописей, ф. 169, оп. 65, ед. хр: 26, 1-варақ.

³ ЦГВИА Рос. ф. 1396. оп. 2. ед. хр: 91, 254—255-варақлар:

сини жангсиз эгаллаганилигини хабар беради. Бу телеграммада яна Қўқон хонлигини бутунлай босиб олишни ёки Сирдарё ва Нориининг ўнг соҳилини эгаллаш билан чекланишни сўрайди¹.

К. П. Кауфман телеграммага жавобни 1875 йил 2 сентябрда олади. Ҳарбий вазир шундай хабар беради: «Император ҳазратларининг иқдор бўлишича Империяни Осиёда янада кенгайтириш давлатимизнинг умумий манфаатига зиддир, шунинг учун Россияга тугаш бўлган Осиё мамлакатларида тинчлик ва осойишталикни ўрнатилганда барча қийинчиликларга қарамасдан, олий ҳазратларимиз рус қўшинларимиз бу мамлакатларни эгаллаб олишни истамайди. Ҳарбий ҳаракатларимизни қоплаш учун қўқонликлардан контрибуция (молиявий тоvon) оқлатилгандан кейин шундай имконият топиш керакки, Қўқон хонлигида рус қўшинлари доимий турмасдан, ўзи бошқара оладиган маҳаллий ҳукумат ўрнатмоқ лозим. Иш бундай бахтли тугаса Қўқон ерларининг бирор қисмини Россияга қўшиб олишининг ҳолати ҳам қолмасди. Шунга қарамасдан Олий ҳазратлари К. П. Кауфман томонидаги вазият ҳақида тўлиқ ёзма ахборот олгунга қадар бу масалани очиқ деб ҳисоблайди»².

31 август куни К. П. Кауфман Абдурахмон Офтобачи ва барча кўчманчи аҳолининг оқсоқолларидан (ҳаммаси бўлиб 70 та муҳр босилганди) мактуб олади. Улар Қўқонда Маҳрам атрофидаги аҳоли каби тинчлик ва осойишталик ўрнатилишини сўрашган эдилар. Аммо К. П. Кауфман Абдурахмон Офтобачи ва барча оқсоқолларни ўзининг ҳузурига, яъни рус лагерига келишиб, шахсан музокаралар олиб боришларини талаб қилади³.

Лекин кейинги воқеалардан кўришиб турибдики, бу талаб қабул қилинмайди, чунки улар лагерга келишса ҳибса олинмишлари мумкинлигидан чўчишадилар.

1875 йил 12 сентябрда К. П. Кауфман Д. А. Милютенга Марғилонга келиб, шаҳар вакилларини қабул қилганлиги ва Марғилон беклигига 125 000 тилло, яъни энг арзон нарх бўйича 500 минг рубль (1 тилло — 4 рубль) тоvon солганлиги ҳақида хат юборади. Бу тоvon солганининг баҳоваси шу бўлдики, Абдурахмон Офтобачи 10 000 кишилик қўшини билан Марғилон ёнида 10 кун турган эди. К. П. Кауфман марғилонликлардан

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 63-ш, 348-варақ.

² Уша жойда, 387—388-варақлар.

³ Уша жойда, 384-варақ.

Абдурахмон Офтобачини ушлаб русларга топширишни талаб қилади. Марғиловликлар бунга бажармайдилар ва Абдурахмон Офтобачи руслар билан жанг қилмасдан чекшади¹.)

Бу даврга келиб «ҳақиқий мусулмонлар ҳаракатининг алангаси» Туркистон генерал-губернаторининг шарқий чегараси томон жуда катта ҳудудга: Уратепадан алоқа йўли билан Тошкент ва Самарқанд оралиқларидан то Авлиё Ота ва Тўқмоқ уездигача ёйилади. Тошкент маъмурияти Тошкентдан Чимкентгача ва бу ердан Авлиё Ота орқали Вернийгача алоқа йўли хавфсизлиги узулиб қолшидан кўрқар эди².

Юқорида баён этилган воқеалардан кўришиб турибдики, қўзғолов олови бутун хонликка тарқалганлигига қарамасдан раҳбарлар ўртасида бирлик йўқ эди. Хон тахтига давогарлар кўп бўлиб, кучлар бўлинган эди. Ассосий давогарлар эса ўзларининг энг кўп тарафдорлари билан ажралиб турганлардан Насриддинбек ва Пулатхон (Мулла Исҳоқ) лар эди.

Архив ва қўлёзма манбаларга қараганда бу газавотнинг дастлабки даврида Пулатхон ва унинг тарафдорларининг фаол иштироки кўринмайди. Шунинг учун ҳам Маҳрам остоналарида Қўқон қўшинлари мағлубиятга учрайди ва Қўқон, Уш, Марғилол шаҳарларини руслар жангсиз эгаллайдилар.

УМУМХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

(1875 йил 22 сентябрь куни К. П. Кауфман Марғилолга Насриддинхонни таклиф қилиб оғир шартлар битилган шартномага имзо чектиради. Бу борада Насриддинхоннинг бир неча кундан сўнг К. П. Кауфман номига ёзган хати диққатга сазовордир. Унда хон ҳарбий товонни йиғиш мушқул ишлиги ва халқ уни қўллаб-қувватламаётганини айтиб, «бундай бахт»дан ўзини озод этишни³ (яъни хонликдан бўшатишни—Х. Б.) илтимос қилган.

1875 йил 22 сентябрда имзоланган бу битим меҳнаткаш халқ елкасига оғир юк бўлиб тушди. К. П. Кауфманнинг фикрича, Қўқон хонлиги ва Марғилол беклиги

¹ Москва, ГПБ, отд. рукописей, ф. 169, оп. 1, ед. хр. 26, 1-варақ.

² УзР МДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 363-варақ.

³ ЦГВИА Россия, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, 495-варақ.

аҳолисига юкланган қўшимча товои уларни қўрқитиб тинчлантириши ва бошқа қўзғолои кўтаришига ҳаракат қилишларининг олдини олиши керак эди. Аммо, аҳолининг маълум қисми К. П. Кауфманга тинчликни ўрнатувчи сифатида қараган бўлса, энди ушбу битимдан сўнг бу осойишталик нархи қанчалик қимматга тушганлигини англайди. Битим имзоланишига қарамасдан, бу халқни қониқтирмас эди. Барча халқ қўзғалади. Қўзғолоининг янги босқичи—умумхалқ озодлик ҳаракати бошланиб кетади.

Сиёсий майдонга яна Пулатхон чиқади. Битим имзоланиши биланоқ, у ва унинг тарафдорлари халқ ичинда зудлик билан ташвиқот ишларини бошлаб юборадилар. Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Пулатхон хатти-ҳаракатининг жиддийлигини тушунган ҳолда аҳолига мурожаат қилиб у Маргилондан кетишига улгурмай, икки кундан сўнг унга Пулатхон ташвиқотлар қилиб ўзига икхосмандларни тўплаётганлиги ҳақида маълумотлар келаётганини айтади. Шу муносабат билан Насриддинхоннинг қўзғолоиичиларни тор-мор этишига ишонган ҳолда аҳолининг хонга ёрдам беришини талаб қилади ва мабодо бундай қилишмаса у жазо қўшинини юборишини билдиради¹.

Бу битимдан норозилик Қўқон шаҳрида ҳам бошланган эди. Буни К. П. Кауфманининг 1875 йил 26 сентябрда Насриддинхон помига йўллаган мактубидан яққол кўриш мумкин: «...Менга етиб келган миш-мишларга қараганда Қўқон шаҳрида ҳам биз имзолаган битимга қарши норозиликлар бошланибди. Бундай одамлар қондан бошқа тилга тушунмайдиганга ўхшайдилар. Тезда чора-тадбирлар қилиб ёмон фикрдагиларни топиб қаттиқ жазолаш. Сиёнинг тинч ва осойишталигиниғиз учун бу зарур тадбирдир»².

Насриддинхон Қўқонга етиб келишга улгурмасдан Маргилонда ҳали қўзғолои кўтариб Отақул ва яна бир неча кишиларни ўлдирганликлари ҳақида хабар келади. Маргилон бекалигига қўшимча товои йиғишга муносабат билан қўзғолои бошланган эди. Бу ҳақдаги маълумотни Насриддинхон К. П. Кауфманга юборади³.

М. Д. Скобелев тузган «1875 йил 25 декабрдан то 1876 йил 7 февралга қадар собиқ Қўқон хонлигида со-

¹ УЭР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 63-пич, 603-варақ.

² Уша жойда, 619-варақ.

³ Уша жойда, 621-варақ.

дир бўлган ҳарбий ҳаракатлар ҳақида тўлиқ маълумотнома» диққатга сазовордир. Бу ҳужжатга асосан «...ўша вақтда хонликда ўрнатилган ҳокимият икки вакилнинг, бизнинг (яъни русларнинг — Х. Б.) ихтиёримиздан чиқиб кетган, аввалдан бизга қарши бўлган Пўлатхон ва Абдурахмон Офтобачининг қўлларидадир. Шу билан бирга улар биз эгаллаган ерларни ўзларига қайтариб олмоқчилар. Бу ҳокимият асосан хонликда қаттиқ куч бўлмиш қипчоқларга суянганлардир»¹.

Қўзғолоннинг халқ овозлик ҳаракати эканлигини бу маълумотномадан яққол кўриш мумкин. Чор генералларини кўпроқ Абдурахмон Офтобачи ташвишлантирмоқда эди, чунки у Пўлатхонни қўллаб, қипчоқ ва қирғизларни бир байроқ остида бирлаштиришга муваффақ бўлган эди ва бу катта қудратли кучга айланган. М. Д. Скобелевнинг сўзи билан айтганда, «бу куч Олий Император Ҳазратлари томонидан ўрнатилган Насриддин ҳукуматиши ағдаришга муваффақ бўлган.

Пўлатхон ва Офтобачи Марғилонда ўрнашиб, жанговар унсурлар билан ўтроқ аҳолини бирлаштириб мамлакатнинг моддий бойлигини ҳам қўлга киритадилар ва бу эса урушни давом эттиришга имконият яратади»².

Абдурахмон Офтобачининг ёзма чақирувига мувофиқ Уш, Шаҳрихон, Булоқбоши, Асака, Аравон, Марғилон, Қўқонда ўзбек, қирғиз, қипчоқлар йиғилишиб ҳамда бир фикрга келишиб ҳеч қандай талафотларга қарамай аҳдларидан қайтмаслик ва охириги қўй қолгунча курашишлари ҳақида қасамёд этишади. Андижондаги қўзғолонга Абдурахмон Офтобачи бошчилик қилган эди, унга эса шаҳар даҳаларининг барча оқсоқоллари ёрдам беришган эдилар.

1875 йил 1 октябрда генерал-майор Троицкий қўмондонлигида чор қўшинлари Андижонга етиб келадилар ва жанг билан уни забт этадилар. Жанг соат 7 да бошланади. 9 дан 30 минут ўтганда рус қўшинлари шаҳар марказида жойлашган Ўрдаши эгаллайдилар. Ўрда забт этилгандан сўнг шаҳарликлар унга ҳужум қилишади. Аммо барча ҳужум қайтарилади. Кундуз соат 2 да рус қўшинлари орқага чекиниб шаҳардан чиқиб кетишади. Соат 4 да Троицкий шаҳардаги ёнғин ўчирилмаслиги учун Скобелевга шаҳарга тўплар билан отишга буйруқ беради. Тўплар билан отиш 2 соат давом этади.

Қўқонда ҳам қўзғолон тайёрланаётган эди. Бу ҳақ-

¹ ЦГВИА Россия, ф. 1343, оп. 1 ед. хр. 80, 194-варақ.

² Уша ерда.

да К. П. Кауфман Қўқон хонига хабар бериб, «уларни ҳибсга олиб, қочиб кетмасликлари учун чора-тадбирлар кўришни, мабодо Насриддинхон лозим топса уларни қатл этишга буйруқ берилсин»¹, деб маслаҳат қилади. Аммо хон уларни ҳибсга олиб, айримларини К. П. Кауфманга истаган жазони бериши учун юборади².

Насриддинхоннинг бу тадбири қўқонликларнинггина эмас, балки бутун хонлик аҳолисининг ҳам порозплигини тўқинлантириб юборади. Бундан фойдаланган Абдурахмон Офтобачи, Пўлатхон ва қўзғолончиларнинг бошқа раҳбарлари барча шаҳар ва қишлоқларга ўз вакилларини юбориб Насриддинхонни ҳайдашни ташвиқот қиладилар. Эҳтимол, шу кунлари Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонлар ўзаро келишиб олишганга ўхшайди.

А. Х. Ҳасановнинг фикрича, 9 октябрь куни «Қўқонда янги тўнтариш содир бўлади»³. Бизнинг фикримизча эса «тўнтариш» билан «қўзғолон» ўртасида мазмуний фарқ бор. А. Х. Ҳасановнинг фикрича, «Насриддинхон ўзбек халқи қўзғолонидан ҳимояланган»⁴.

Архив маълумотлари бу воқеани қуйидагича шарҳлайди: 1875 йил 9 октябрь куни эрталаб Қўқон шаҳар аҳолиси қўзғолон кўтариб хон ўрдасига ҳужум қила бошлади. Бу ҳужум 3 соат давом этади. Насриддинхон қочинга мажбур бўлади. Хўжанд уезди бошлитининг маълумотига кўра хон ўзининг садоқатли одамлари билан Сирдарё кечувидан ўтганларидан кейингина қувиб бораётганлардан қутулади⁵.

Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонларнинг мурожаатига биноан Қўқон атрофидаги қишлоқ аҳолиси ҳам қўзғолонда иштирок этади. Улар пойтахтга келиб, шаҳарликлар билан бирга тўпларни қўлга оладилар, дарҳақиқат, тўпчилар ҳам қўзғолончиларга қўшилади. Саройга ҳужум қилинаётганда Отабек пойб ҳалок бўлади. Қўзғолончилар хон саройини талон-торож этадилар, Султон Муродбекни асир оладилар ва Қўқонда энг чиройли ва кўркем ҳисобланган Мирза Ҳаким парвоначи уйини вайронага айлантирадилар⁶.

¹ УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 58-варақ.

² Уша жойда, 73-варақ.

³ Ҳасанов, А. Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М., 1977, 80-бет.

⁴ Уша жойда.

⁵ УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 64-иш, 93—94-варақлар.

⁶ Уша жойда, 96-варақ.

Н. Петровский 1875 йил 24 ноябрда ўзининг «Кўқон хонлигидаги ғалаёнлар хусусида записка»сида ёзишича:
«...ушбу йил июль ойидан то шу вақтгача, яъни беш ойгача, хонлик очиқ кўзғолон билан банддир ва хонликда рус қўшинлари бўлишига қарамасдан ва исёнкорларнинг бир неча бор мағлубиятларига қарамай, кўзғолон кенгай боради. Кўқон хонлигида русларга нисбатан шундай мардонавор душманлик ҳаракатлари бўладики, бундай бўлишини ҳеч ҳаёлга ҳам келтира олмас эдик, чунки авваллари хонлик майдони бундан тўққиз марта катта бўлганда ҳам, ҳали рус қуроолларидан таъсир кўрмасдан туриб ҳам бунчалик зарба бермаган эдилар»¹.

Эҳтимол, К. П. Кауфман ўзининг расмий ахборотларида кўзғолончиларнинг ҳақиқий, мардонавор ҳаракатларини рўй-рост ёзмагандир. Чунки ҳақиқатни ёса обрўий тушиб кетиб, юқори мансабдорларга ўзининг енгил ғалабаларини исботлай ололмасди. Бундан ташқари у барча ҳаракатни Кўқон хонлигини тамомия босиб олиш учун қаратган эди. Ҳақиқатни ахборотларида ёса Санкт-Петербургда унинг ғоясини амалга оширишга йўл қўймасликлари ва керакли молиявий ёрдам ҳам бермасликлари мумкин эди. Шунинг учун ҳам Н. Петровскийнинг маълумотлари қимматли тарихий манба бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, кўзғолон умумхалқ озодлик ҳаракатига айланаётган эди. Бу кўзғолонда Туркистон генерал-губернаторлигининг айрим ҳудудлари аҳолиси ҳам қатнашади. Бу озодлик курашида аҳолининг деярли барча табақалари иштирок этади. Бу даврда кўзғолоннинг асосий мақсади чор Россияси қўшинлари босиб олган ерларни озод этиб, Кўқон хонлигининг эски чегараларини тиклашдан иборат бўлган.

ХАЛҚ ҲАРАКАТИНИНГ МАҒЛУБИЯТГА УЧРАШИ

Пўлатхон кўзғолонига матчоҳликларининг қўшилиши муносабати билан Зарафшон округининг бошлиғи генерал А. Абрамов штабс-капитан Арандаренкога Матчоҳдаги кўзғолонни бостиришни буюради ва у буни бешафқатлик билан амалга оширади.

Матчоҳдан ташқари истиқлолчилар отрядлари яна кўп жойларда ҳам мавжуд эди. Масалан, 18 ноябрь кунини эрталаб соат 7 да округ ҳарбий қўмондонининг так-

¹ ЦГИА Россия, ф. 560, оп. 21, ед. хр. 335, 1-варақ.

лифига кўра Оқжар отрядининг бошлиғи полковник Пичугин Ашаба қишлоғига келганда отишмалар билан қарши олинади. Маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилик кўрсади. Оқибатда аҳоли батамом ўлдирилиб, қишлоқ эса ёндириб ташланади¹.

1857 йил 20 ноябрда Пўлатхон Марғилонда эди ва Қўқондан Оқжар кечуви томон 400 кишини юборишни буюради. Улар буйруқни бажариб қишлоқ атрофига жойлашадилар.

Ўйрим маълумотларга қараганда, 14 декабрда Пўлатхон Қўқонга келган, уни аҳоли жуда танталли кутиб олган, хон саройидан Мазанг қишлоғига бўлган йўлга гилам солинган эди².

1876 йил 16 январда Россия ҳарбий вазири Д. Милютин Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга ўта махфий телеграмма юборади (бу вақтда К. П. Кауфман Санкт-Петербургда эди) ва шу билан Қўқон хонлиги тақдирини узиб-кесиб ҳал бўлган эди: «Хурматли жаноб Константин Петрович! Сиз Олий Ҳазратлари томонидан юборган Запискангиз мазмунини, яъни Қўқон хонлигига нисбатан қандай муносабатда бўлишимиз ҳақидаги фикрингизни, мен Император Ҳазратларига баён қилдим. Сирдарё вилояти чегараларида тиңчлик ва осойишталикни ўрнатиш ва Ўрта Осиёда бизнинг қудратимиз мавқеини қўллаб-қувватлаш ҳақидаги далилларингиз туфайли Ҳазратимиз Қўқон хонлигининг қолган қисмици ҳам лозим деб хоҳлаган пайтингизда эгаллашингиз мумкинлигига розилик билдирдилар. Хурматли Ҳазратим, менинг Сизга бўлган иззат ва эҳтиромимни қабул қилгайсиз»³.

К. П. Кауфман бу розиликни олгандан кейин барча хатти-ҳаракатларини Қўқон хонлигини тамомила босиб олишга қаратади, аммо бу телеграмманинг мазмунини ўта махфий равишда сир сақлайди. Ҳаттоки Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажарётган Колпаковский ҳам 1876 йил 2 февралгача бу ҳақда ҳеч нарса билмайди.

Кейинги воқеалар шундай содир бўладики, оқибатда Иккисув оралиғи ҳарбий экспедицияси натижасида қайтадан «Андижон забт этилиб, шаҳар батамом талон-торож қилиниб, сўнгра қишлоқлар Асака остоналарида

¹ ЎЗР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 66-иш, 201-варақ.

² Ўша жойда, 372-варақ.

³ Ўша жойда, 133-варақ.

мағлубиятга учратилади ва суларнинг бош қўмондони Абдурахмон Офтобачи билан унинг тарафдорлари ўз ихтиёрлари билан таслим бўладилар»¹.

Шундай қилиб, қўзғоловнинг бу босқичида яна бир бор исботланадики, бой феодаллар доимо халқ ҳаракатининг энг оғир шароитида ҳам ўз синфий манфаатлари учун ўйлаб умумхалқ манфаатига, ҳаттоки Ватанига ҳам қарши бўладиган ечим топиб хонлик қилади. Абдурахмон Офтобачининг таслим бўлиши ва қўл остидаги қўшинни тарқатиб юбориши халқ озодлик ҳаракатини мағлубиятга маҳкум этади.

Пўлатхон бу ҳақда маълумот олгач Абдурахмон Офтобачининг яқин қариндошларини ва дўстларини қатл этиб Қоратегин тоғларига чекилади. Аммо Қоратегин ҳокими Раҳим Шо томонидан ушданиб русларга топширилишидан хавфсираб Олой ортига — қўчманчи қирғизлар орасига ўтиб кетади².

1876 йил 30 январь куни Насриддинбек Қўқон шаҳрига келади ва уни бу ерда хон деб эълон қилишади³. Шу йилнинг 2 февралда эса К. П. Кауфман Петербургдан Тошкентга Туркистон округининг вақтинча қўмондони генерал-майор Колпаковскийга қўйидаги телеграммани юборади: «Қўқон хонлиги халқининг Россия фуқаролигини ўз хоҳишлари билан қабул қилиш истаklarини инобатга олиб, шунингдек халқни бошқа йўл билан тинчлантириб бўлмаслиги сабабли Император Ҳазратлари шу заҳотиёқ Қўқон хонлигини Олий Ҳазрат қўл остига олишни менга буюрдилар. Шунинг учун Сизга хонликни қўшин билан қўйидагича эгаллашни топшираман: тўртинчи ҳаракатдаги батальон ва еттинчи батальоннинг учта ротаси, иккита батарея ва тўртта казак сотниси Бешариққа жойлаштирилсин, у ердан эса Қўқонга юборилсин, бу қўшинга ёрдам кучи тезда юборилсин, Тошкентдан олтига енгиллаштирилган пушкани бор казаклар билан, тўртинчи ўқчи батальонни сапёрлар қисми ва тўртинчи рота билан, ўқ-аслаҳа бир комплект, иккинчиси Хўжандга олиб берилсин, Махрамда бир рота ва икки пушка қолдирилсин. Генерал Скобелев Асака ва Марғилон орқали Қўқонга борсин. Халқни Улуғ Ҳазрат қўл остига олишни эълон қиламан, Скобелев отряди сонинг ўзига ҳавола, Андижонда гарнизонни жой-

¹ ЦГВИА Россия, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 80, 79-варақ.

² УзР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 292-варақ.

³ Уша жойда, 261-варақ.

лаштириб, лекин Скобелев отрядида албатта учинчи ўқчи батальони бўлсин, уни тўртинчи батальон ва олтинчи батальондан икки ротаси билан кучайтириб Қўқон шаҳрида қолдиришни тавсия этаман, полковник Богаевскийни ўзингиз билан олинг ва у зудлик билан Қўқон ўрда-сини мустаҳкамласин, Тошкент ўлкаси ва қўшинини бошқариш Головачёвга топширилсин. Сизнинг имбилармонлигингизга ишонаман, қўшинларга берган буйруқларингиз ва ҳаракатларингиз ҳақидаги хабарни кутаман. Собиқ Қўқон хонлиги ўрнига Фарғона вилояти номи берилсин, вилоят бошлиғи этиб Скобелев тайинла-син, Насриддин эса ҳозирча Тошкентга юборилсин»¹.

Насриддинбекнинг расмий вори сифатида Қўқон хони деб эълон қилиниши эса генерал Колпаковскийни саросимага солиб қўяди. Хўжанд уездининг бошлиғи барон Нольде генерал-лейтенант Головачёвдан «табрик билан Насриддинга туземлардан элчилар юборишга»² рухсат сўрайди. М. Д. Скобелев эса Қўқон хонлигини босиб олиш ҳақидаги телеграммадан воқиф бўлмай, Колпаков-скийга русларга «бўйсунадиган ҳукумат ўрнатишни ёки Қўқон хонлигини қўшин билан эгаллашни»³ таклиф эта-ди. Шу вазиятда Колпаковский 2 февраль куни Санкт-Петербургда К. П. Кауфман номига Насриддинбек Қўқон хони қилиб сайланганлиги ҳақида телеграмма юборади. Бунга жавобан 4 февралда К. П. Кауфман қуйидаги маз-мунда телеграмма йўллайди: «Насриддин тахтга ўтир-гани билан Қўқон хонлигини тинчита олишга кафолат йўқ, шунинг учун кечаги кўрсатмани ўзгартиришнинг ҳожаги йўқ»⁴.

Шундай қилиб Колпаковский қайтадан Кауфмандан Қўқон хонлигини босиб олиш ҳақида кўрсатма олади. Шу муносабат билан 4 февраль куни у Скобелевга қу-йидаги мазмунда телеграмма юборади: «Қўқон хонлиги-ни эгаллашим ҳақида Олий буйруқ олдим, ундан Фар-ғона вилояти тузилади, вилоят бошлиғи этиб Сиз Олий жаноблари тайинландингиз. Сизни табриклашга шошила-ман ва маълум қиламанки, Қўқонга шарқ томонидан юриш Сизга топширилган, Сиз ихтиёрингизча керакли сонда қўшин тайинлайсиз. Лекин шу шарт биланки, Сизнинг отрядингизда 3-ўқчи батальон ҳам бўлиб, у Қўқонда 4-

¹ Уша жойда, 254-варақ.

² Уша жойда, 26-варақ.

³ Уша жойда, 255-варақ.

⁴ Уша жойда, 270-варақ.

ҳаракатдаги батальон билан қолади, жаҳуби-ғарб томондан 4-ҳаракатдаги батальон, еттинчининг учта ротаси, 2 батарея ва тўртта сотня боради, тахминан 16 февралда Бешариқда тўпланадилар. Андижонни гарнизон билан таъминланг, Асака орқали Марғилон томон юринглар, ҳаракатингизни шундай ҳисоблангки, 19 февраль кунин жаҳуби-ғарбий отряд билан бир вақтда Қўқонга етиб келинглар. Халққа Улуғ Ҳоким (Государь) фуқаролигига қабул қилинганликларини эълон қилинг. Батафсилроқ Боголюбовдан»¹.

5 февраль кунин генерал Скобелев шахсан Кауфманнинг ўзидан ҳам телеграмма олиб зудлик билан отрядни Қўқон тарафга юргизади². Эҳтимол, Кауфман генерал Колпаковскийнинг иккиланлишидан чўчиб Скобелевнинг ўзига ҳам махсус телеграмма юборганга ўхшайди. Лекин шу пайтда хонлик аҳолиси орасида рус фуқаролигини қабул қилишни истовчилар оз эди. Масалан, М. Д. Скобелевнинг сўзига қараганда, «Қўқон хонлигида 3 фирқа (партия) кескин ажралиб турган: бой савдогарлар аввалидан руслар фирқасини ташкил этадилар ва Россияга қўшилиш истақлари мавжуд эди, халқ эса — ҳозирги дақиқада (руслар тарафига ўтишни) истамайдиган кучдир ва Насриддин тарафдори бўлмиш хизматчилар қолмоқда...»³.

1876 йил 7 февраль кунин Якка Мулла қишлоғида Насриддинхон руслар билан учрашди ва рус подпоясининг иродасига бўйсунди. Шу куннинг ўзида Колпаковский қўқонликларга хабарнома юборади, унда қуйидагилар ёзилганди: «Шу заҳотиёқ барча Қўқон халқи, ўтроқ ва кўчманчилар ҳам Россия фуқаролигига қабул этилади. Қўқон хонлигини ташкил этган ерлар эса Россия Империясига Ферғона вилояти номи билан қўшиб олинади... Дин ва мулкларинг дахлсиз ўзларингники бўлиб қолади, халқ анъаналари ва қозилик эса Империянинг умумий қонунларига зид бўлмаган ҳолда сақланиб қолади...»⁵.

8 февраль кунин Қўқондан 29 пушка олиб келиниб рус қўшинларига топширилади, қолганлари эса шаҳар мудофаачилари қўлида эди.

8 февраль соат 11 да рус қўшинлари тўртта рота

¹ Уша жойда, 271-варақ.

² Уша жойда, 311-варақ.

³ Уша жойда 285-варақ.

⁴ Уша жойда 311-варақ.

⁵ Уша жойда, 295—296-варақлар.

пвёдалар, тўртта казаклар сотияси, битта отлик рота, ракета батареяси ва олтита пушқалари билан Қўқон шаҳрига кириб Ўрдада мустаҳкамланиб олади. Қўқон шаҳар комендантн этиб полковник Меллер-Закомельский, бошлиқ этиб майор Ястрембовский тайинлашади. Генерал Колпаковскийнинг сўзига қараганда, «Қўқон шаҳар аҳолиси қўшилиш муносабатларини кам бахтиёрлик билан кўчаларда (русларини — Х. Б.) кутиб олади... (ва) бундай кайфият Пасриддиннинг газавот тарафдорларидан ўзига хизматга таклиф қилинганлардан айниқса Россия душманларидан Абдугаффорбек, Абдумўмин... ва бошқа рус ҳокимиятига қарши бўлган шахс ва сарбозлардан иборат бўлганларидандир ва аҳтимол бу собиқ хон учун зарур бўлгандур»¹. Меллер-Закомельский қўмондонлигидаги Андижон қўшинининг кавалерия авангарди 40 верст масофани 31 соатда босиб ўтиб 8 февралда Қўқонга келиб рус отрядларига қўшилади.

9 февраль кунн Ботир Тўра ва Абдумўминлар ҳибса олинади. Генерал Скобелевининг буйруғига биноан 30 йигит² Марғилон, Ўш аҳолиси қирғизлар билан бирга Пўлатхонни ушлаш учун юборилади. 1876 йил 18 дан 19 февралга ўтар кечаси Олой тоғларида Пўлатхон асирга олинади³.

1876 йил 19 февралда Россия ҳарбий вазири Д. Милютин расман қўйидагиларни эълон қилади: «Туркистон ҳарбий округи қўмондонининг таклифига биноан февраль ойининг 19-кунидан Ҳазрат Императоримиз Олий ҳукм этдилар:

1. Рус қўшинлари томонидан ўтган 1875 йилгача эгалланган Қўқон хонлигини ташкил этган ҳудуд Империямиз чегарасига киритилсин ва унда Фарғона вилояти ташкил этилсин.

2. Бу вилоятни бошқарин Туркистон генерал-губернаторлигига юклатилсин ва маҳаллий вазиятин ва шароитни ҳисобга олган ҳолда Зарафшон ва Амударёда тадбиқ этилаётган вақтинчалик Низом қўлланиб турилсин. Зарур бўлган вақтда ушбу вақтинчалик Низом Олий Ҳазрат тасдиғига тақдим этилсин.

3. Бошқаришга сарфланадиган модиявий харажатлар вилоят аҳолисидан йиғиладиган солиқлар ҳисобига ки-

¹ Уша жойда, 311-варақ.

² Руслар томоннда хизмат қилаётган қозоқ ва қирғиз йигитлари.

³ УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 311—371-варақлар.

ритилсин ва Амударё, Гулжа ва Зарафшон бўлимларидан тушадиган даромад ҳисобига ўхшаб янгитдан ташил қилинаётган вилоятда ҳам ҳисобот қилинсин.

4. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ва ундаги қўшинларнинг қўмондони этиб Олий Ҳазратларининг свита аъзоси генерал-майор Скобелев тайинлансин»¹.

Қўқон хонлиги расман бекор қилиниб, ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилиши биланоқ, рус генераллари қўзғолоннинг барча қолган ўчоқларини, яъни отрядларини йўқ қилишга киришадилар. 1 март куни Маргилон шаҳрида 33 ёшга кирган Пўлатхон дорга осиб ўлдирилади.

Шундай қилиб, Россия қўшинлари томонидан Қўқон хонлиги босиб олиниб, уш бекор қилиб, ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилгани расман тан олинади. Аммо Қўқон хонлигидаги халқ қўзғолони батамом ва узил-кесил бостирилган эмасди. Афсуски, ҳозирги айрим тарихчилар халқ овозлик ҳаракати шу билан тугатилди, деб ҳисоблашади. Ваҳоланки, қўзғолончиларнинг айрим қўшинлари рус ҳарбий маъмуриятга йилнинг охиригача қаршилик кўрсатиб турадилар ва қаттиқ, шиддатли жанглар бўлиб туради.

Шундай қилиб 1873—1876 йиллардаги қўзғолон Қўқон хонлиги аҳолисининг жуда оғир аҳволининг оқибати сифатида намойиш бўлди. Бу улкан қўзғолон стихияли равишда бошланган бўлса-да, аммо Пўлатхон жалб этилгандан сўнг мақсадли ва ташкилий тусга эга бўлди.

Қўзғолоннинг дастлабки мақсади хонни тахтдан ва унинг яқин кишиларини мансабларидан ҳайдаш эди. Аммо сиёсий вазият шундай бўлиб қолдики, Қўқон хонлигида фуқаролар уруши бошланиб кетиши мумкин эди. Бу вазиятдан қутулиш учун хонликдаги сиёсий кучлар қўзғолонни Туркистон генерал-губернаторлигига қарши халқ овозлик ҳаракатига айлантириб юборишга муваффақ бўлдилар. Бунинг оқибатида рус қўшинлари халқ овозлик кучларини тор-мор этдилар ва Қўқон хонлигини бутунлай босиб олади. У давлат сифатида бекор қилинади ва унинг ўрнига Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли Фарғона вилояти таъсис этилади.

1873—1876 йиллардаги қўзғолон Ўрта Осиёдаги миллий овозлик ҳаракатлари тарихида катта ўрин эгаллайди. Буни аввал бўлиб ўтган барча қўзғолонларнинг оқибати сифатида деб ҳисоблаш ҳам мумкин. Аҳолининг

¹ ЦГИА Россия, ф. 291, оп. 32, ед. хр. 3, 1—2-варақлар.

кўп қисми муайян тузумдан, оғир турмушдан норози эди ва шунинг учун ҳам Пўлатхон қўзғолони бутун Қўқон хонлигига ёйилиб кетди, ҳаттоки Туркистон генерал-губернаторлигининг айрим қисмларига ҳам таъсир этди.

Қўзғолонда Қўқон шаҳри катта сиёсий ва стратегик мавқега эга бўлди. Қўқонликларнинг ўзлари эса қўзғолонда фаол қатнашиб душманлар ва босқинчиларга қарши курашда ботирлик, жасорат ва қаҳрамонлик кўрсатдилар. Буларнинг барчаси Ўрта Осиё миллий озодлик ҳаракати тарихига олтин ҳарфлар билан киради. Қўқонликлар жасорати ҳеч қачон унутилмайди.

ҚЎҚОН ХУНАРМАНДЧИЛИГИ

Қўқон шаҳрининг хунар-қосибчилиги ҳақида сўз борса шуни таъкидлаш мумкинки, қадимдан қўқонлик хунарманд-қосибчилар Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида машҳур бўлишларига қарамай, шу кунга қадар уларнинг фаолиятлари ҳақида жиддий илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмаган ва умуман умумлаштирилмаган ҳам.

Қўқонда хунарманд-қосибчилик мазмуни бой ва серқиррали бўлган. Булар: мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, ҳарбий қуроқ ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик, дўппичилик, калитачилик, кўприксозлик, темирчилик ва шу кабилар. Уларнинг сони кўндир. Масалан, Қўқон хонлиги архивида қуйидаги мутахассислик номлари сақлашиб қолган¹: обкаш, оқсоқол-и новвой, оқсоқол, омборчи, аравакаш, аравадоз, оҳангар, бахмалбоф, бужгун, бўёқчи, гилкор, дорукаш, жибачи, деворзан, дегриз, заргар, ерёғчи, йўрмадўз, коччи, кисасоз, милтиқсоз, нажжор, найзагар, найчасоз, новвой, нажжарасоз, пиллакаш, пўстиндўз, сартарош, тақачи, тубриз, ўтовсоз, паранжидўз, хиштриз, чодирчи, чакассоз, чакмонсоз, чокчи, чевар, читгар, шилимчи ва бошқалар.

Юқорида номланганлар қуйидаги буюмларни ишлаб чиқарганлар: обришим — ипак, инакли рангли мато, адрас — ярим ипакли йўл-йўл мато, ойна, ароба (арава), оташгирак, офтоба, ош-палов, боскан — тақачилик болтаси, бахла — қуш овчилар қўлларига киядиган қўлқоп,

¹ Маълумот А. Л. Троицкаянинг «Каталог архива кокандских ханов XIX в.» китобидан олинди. М., 1908.

дарвоза, даструмом, дастурхон, жоба — ўсимлик мойи учун идиш, жойнамоз, жон, жиба—валқон, жияк, кузгир — қоғоз учун пашка, одатда чармдан қилинади, жураб — пайпоқ, дуда — сифати паст мато, занжир, зулф, яктак — ички кийим, қоғоз, калава, қаламдон, қалами — ипдан тикилган йўл-йўл мато, каланд — нетмон, камон, карбос — қўпол тўқилган мато, карнай, қарсан — ўтиндан ясалган катта коса, карт (кат) — сўри, коса, қасқон — манти пишпириладиган мослама, кафш (ковуш), кима (кийма), кўза, кулоҳ — телпак, дарвешлар бошига кийдиган телпак, қрим хўқанди (аниқланмаган ном, ибора), қўндоқ ёғоч — милтиқнинг қўндоғи, курак, курси, куртак — ички кийим, лагайд, лозим (аёллар иштини), лунги — гул тикилган сочиқ, малиқ (меш, мешк) — ҳайвон терисидан тикилган суюқлик учун халта (мослама, асосан қимиз ва сув сақланган), метиш, мунисак — аёллар халати, нағора (нақора), нафти — мато тури, нимча, нишолда, пайпоқ, най, пойтеша, панжара, пиёла, пилта (филта), пўстин, сандали, сўзана, сумак, сунба (спх), сурф—оқ мато, суфра—хамир қорини учун дастурхон, табар — болта, тағора, танида — ип, калава ип, тасма, тахта—ўқлов, тепак (телпак), теша, тувак (тубак), ўрақ, хуржиш, шодир, чойёр — ёғочга ишлатиладиган мўм, чойжуш, чакас — овчи қўшлар учун жой, чакмон, чорси, чиг, чилвир (чирбир) — ингичка арқон, чит, шал — юшқа мато, шохи (шойи), шим, шиша, шилим, шура — селитра ва бошқалар.

Юқоридаги помлардан кўриниб турибдики, Қўқонда кўплаб одамлар хунармандчилик билан шуғулланганлар. В. П. Наливкиннинг маълумотига қараганда бир кунда темирчи 20 тийиндан 40 тийингача, бўёқчи—40 тийиндан 60 тийингача, ип газламалар тўқувчи—15 тийиндан 30 тийингача, ипак газламалар тўқувчи—20 тийиндан 40 тийингача, чармдўз—40 тийиндан 70 тийингача, дурадгор ва сувақчи—50 тийиндан 1 сўмгача, жувазқаш—15 тийиндан 30 тийингача соф даромад олган.

Кўп усталарнинг шогирдлари ёки шимкорлари бўлган, улар овқатдан ташқари ҳафтасига 40 тийиндан 1 сўм 20 тийингача маош олганлар. Устанинг ҳар кунлик даромади эса 2 сўмдан 4 сўмгача бўлган¹.

Қўқонда хунарманд-қосибчиликка пахтачилик, ипакчилик (пиллакашлик), чорвачилик ва шу қабилардан ташқари хошликда қазиб олинаётган ер ости бойлиги

¹ В. ва М. Наливкинлар. Очерки быта женщин., 27-бет.

ҳам маълум даражада таъсир этган. Аммо уларни ишлаб чиқариш шунчалик содда ва кам эдики, улар эҳтиёжни қондира олмасди. Шунинг учун ҳам Россиядан олиб келинадиган металлларнинг нархи анча арзонроқ эди. Масалан, Қўқон хонлигида олтин йилга бир печа мул олинган¹. Олтин асосан Сирдарёга қўшилладиган дарёчалар юқори қисмларида топилган эди. М. А. Терентьевнинг сўзига қараганда, олтин айниқса Намаганнинг пастроғида—Косонсойда бор эди². Олтин яна Қоратогнинг шимолроғидаги Кукреу дарёсида ва Чирчиқ дарёси бўйларида топилган³. Олтин шунингдек Бурчмулла ёнида ва Чотқол дарёсининг юқори бўйлаб сув қайтгандан сўнг қумларидан юшиб олинган⁴.

Намагандан 4 кунлик йўлдаги Кетмонтена истехкоми олдида жойлашган кумуш конида 1000 чорик рудадан 100 чорик кўрғошин олиниб ундан 1 чорак соф олтин чиқарди⁵.

Маълумотларга қараганда, Қўқондан Қошғарга олтип танга металл сифатида олиб чиқилар эди. Пойтахтда бир мисқол олтин 16,5 танга, агарда олтин қум сифатида бўлса 14,5 танга нархда эди. Одатда бир мисқол Қоратегин олтини 18 тангадан, қум сифатида эса 16 тангадан сотилган⁶.

Мулло Мусулмоннинг сўзига қараганда авваллари Қўқон олтин тангалари Сибирдан контрабанда йўли билан олиб келинганди. ҳамда Чирчиқ, Косон дарёларидан ҳамда Қоратегиндан келтирилган олтинлардан тайёрланган. Кумуш тангалар хитой ёмба (4½ фунга тенг эди) сидан тайёрланиб 700 дона чиқарилган. Мис тангалар эса Россиядан келтирилган мисга ярмига тенг кўрғошини қўшиб тайёрланган⁷. Олтип танга 20 кумуш тангага, кумуш танга эса 60 чекка тенг эди⁸.

Рус манбаларида айтилишича, хонликдаги асосий ишлаб чиқарувчи куч хотинлар бўлган. Улар «пахта

¹ Записки ИРГО, т. III, СПб., 1849, 183-бет.

² Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки. СПб. 1876, 50-бет.

³ Веньков М. Опыт военного обозрения..., 345—346-бетлар.

⁴ Терентьев М. А. Статистические очерки, 24-бет.

⁵ Записки ИРГО, кн. III, СПб., 1849, 183—184-бетлар.

⁶ Сборник статей о Средней Азии, т. 1, СПб., 1877, 356—359-бетлар.

⁷ Географическое общество России, ф. раз. ред. 74, оп. 1, ед. хр. 1. 1-варақ.

⁸ Уша жойда, 3-варақ.

ва япак йигириб, улардан турли хил газламалар тўқиб оиласи ва бозор учун кўйлак ва бошқа кийимлар тикишган. Эркаклар эса асосан кулолчилик, кўнчилик билан шугулланган. Шаҳарларда, айниқса Қўқонда эса тери ва Оспё идишларини (чайнак, қозон, тарелка) жуда яхши тайёрлайдиган усталар кўп бўлган. Кумушчилар ҳам бор. Улар эгар учун анжомларни ва бошқа буюмларни моҳирона тайёрлаганлар. Қуролсозлар унча моҳир эмаслар. Дарахт кам ишлатилади: улардан тайёрланган буюмлар сифатсиздир¹. «Военно-статистический сборник»да айтилишича, Қўқонда порох хусусий шахслар томонидан тайёрланган, уларга ҳукумат фақат керакли ашёлардан сариқ (олтин) гугурт ва селитра берарди, холос. Лекин айрим пайтларда ҳарбийларни ҳам порох тайёрлашга мажбур эгадилар. Қўқонда порохнинг 6,5 фунти 3 тангага сотиларди, бир фунт 8 кумуш копейкага тенг келарди².

1853 йил 10 июнда Оренбург чегара комиссиясининг раиси генерал-майор Ладжинский бундай деб ёзган эди: «Қўқонда ва Тошкентда қуролсоз ва милтиқсоз заводлари бор, порох эса хонлиқнинг деярли ҳамма жойларида тайёрланади, лекин сифати бўйича жуда насть³.

Қўқонликларнинг милтиқ ўқларининг кўпи думалоқ кўрғошиндан бўлиб катталиги ўрмон ёнғонча ва ундан ҳам каттароқ бўлган. Милтиқ стволи текис бўлиб, фақат айримлари ичи бурама кескичли эди. Қўқонликлар қуроллари сифатсизлигини рус кўшинлари ярадорларининг мисолларидан кўриш мумкин эди. Масалан, ўқлар одамнинг юмиоқ жойларини тешиб тери остида қоларди⁴.

Қўқонликлар ўз қалъаларини ҳимоя қилганларида оловли шарларни ҳам ишлатар эдилар. Бундай қуролни тайёрлаш учун махсус тайёрланган чармга порох ўралиб, у йўгон сим ёки арғамчи (арқон) билан қаттиқ боғлашиб, трубка тикиб, шарнинг устини мум билан сурнашарди⁵.

Айрим маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳрида бир «афғонлик» оврупоча пушкалар, мортирлар ва портловчи снарядлар тайёрлаб берар экан⁶. Максимовнинг маъ-

¹ Туркестанский сборник, т. 333, 27-варақ.

² Военно-статистический сборник. СПб., 1868, 144-бет.

³ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 11-иш, 249-варақ.

⁴ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 65-иш, 449—450-варақлар.

⁵ УзР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 4-иш, 270-варақ.

⁶ Уша жойда, 22-иш, 113-варақ.

лумотича эса Қўқон шаҳрида пушқалар қўйиш учун завод бўлган ва у шаҳарнинг чеккасида қурилган.

Мис аҳолидан ва карвонлардан бож сифатида олинарди. Маълумотларга қараганда, порох заводлари деярли барча шаҳарларда 2 тадан, баъзиларида 3, 4 ва ундан ҳам ортиқ бўлиб барчаси хусусий экан¹.

Умуман олганда, Қўқон шаҳрида тайёрланадиган қуруллар: пушқалар, милтиқлар, қилчлар, пичоқлар, ханжарлар, қалқонлар, найзалар ва бошқа ҳарбий ашжомлар шаҳар ишлаб чиқариш ҳунармандчиларининг обрўли тармоқларидан бири бўлиб ҳисобланган.

Қўқонлик темирчиларнинг маҳсулотлари хўжаликда асосий ўрин эгалларди. Уларнинг маҳсулотлари ҳар-бир хонадонда бор эди. Хўжаликда ишлатиладиган барча темир буюмларни улар тайёрлаб берарди. Қўшлаб буюмлар қишлоқ хўжалиги учун ҳам тайёрлаб берилган. Айримларини эса шаҳарликлар ва қишлоқликлар ишлатарди. Масалан, сугорини ишиотларида, экип ва дала-ларда кенг ишлатиладиган буюмлардан: кетмон, болта, теша, ишфанг, узан (ўроқ), пойтеша, паншаха, омон ва бошқалар.

Ҳунармандчилик барча шаҳарларда деярли бир хил бўлиб, аммо ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд эди, улар сифатлари билан бир-бирларидан ажралиб турарди. Масалан, маълумотларга қараганда, Тошкентда ишлаб чиқиладиган металл буюмлари кўрилиши ва расмлари билан ажралмас эди, улар Қўқон устахоналарида ишлаб чиқиладиган буюмлардан анча наст турарди². Қўқонда мануфактура ишлаб чиқариши алоҳида ўрин эгалаб қўшни мамлакатлар даражасида солда усулда ишлаб чиқариш билан қониқарди. 1820 йили Бухорога борган И. Чекалиннинг фикрича, Қўқонда ишлаб чиқилган буюмлар бухороликлариникига ўхшаш бўлган³.

Қўқон шаҳрида тажрибали усталар кўп бўлиб уларнинг маҳсулотлари юқори сифатли эди. Улар ўз маҳсулотларини ва меҳнатларини қадрлашарди. Шунинг учун уларнинг доимий буюртмачилари ва истеъмолчилари—миқозлари бўлган. Булар эса уларни доимий иш билан таъминлаб турган. Одатда, уларнинг маҳсулотлари кўпинча тўғри истеъмолчи қўлига тушган, олиб

¹ Вестник ИРГО, СПб., 1860, 126-бет.

² Туркестанский сборник, т. 7, 48-бет.

³ ГИБ им. С.Щедрина, СПб., ф. 8, ед. хр. 14, 25-варақ.

сотувчи, чайқовчи қўлига кам тушган. Яна улар ўз обрўларини юқори ушлаб туришар ва пок кўнгилли бўлиб сидқидил билан меҳнат қилишган. Улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар кам бўлса-да, сифат жиҳатидан жуда юқори бўлган, усталар, ўз меҳнатининг ҳақиқий баҳосини яхши билардилар. Кўпянча бундай усталар ўз меҳнат «сир»ларини махфий сақлар эдилар ва фақат фарзандларига бу «сир»ларини очишган, бу ҳолат авлоддан-авлодга ўтган. Айримлар шогирдларига ўргатишган, чунки рақобатчилик бешафқат эди.

Кўқонлик ҳунарманд тўқимачиларнинг газмоллари Осиё мамлакатларидагина эмас, бутун Шарқ мамлакатлари ва Россияда ҳам машҳур бўлган. Шунинг учун ҳам тўқимачиликнинг ривожланишига олиб келди. Бу эса бутун Кўқон хонлигига ҳам таъсир кўрсатди.

Фарғона водийсида пиллачилик катта мавқега эга эди. Кўқон пиллачилиги шунчалик машҳур эдики, бу соҳа нафақат Кўқон хонлиги ва Россияда, балки Оврўпада ҳам машҳур бўлди. Бу ҳақда машҳур А. П. Федченко қуйидагича ёзган эди: «Пиллачиликка қизиқиш шунчалик ошиб кетган эдики, бир нечта оврўпаликларнинг Кўқонга келишига сабаб бўлди. Улардан иккиси— Друцкой ва жаноб Адамולי ўзларининг Кўқон шаҳар ва унинг атрофига ташриф этганликларини ёзма равишда қолдирганлар»¹. Бу эса архив манбаларида ҳам тасвирланади.

1870 йил май ойида Тошкент шаҳрига князь Друцкой-Соколинский Россия ташқи ишлар вазири номидан ёзилган тавсиянома хати билан келади. У Туркистон генерал-губернаторидаш Италияга 2000 фунт пилла уруғини олиб чиқиб жетинга рухсат сўрайди. Аммо Тошкентда барча пилла уруғлари тақсимлаб бўлинганди. Шунинг учун К. П. Кауфман уни Кўқон хонлигига юборди. Князь Друцкой тавсиянома билан Кўқонга келиб ўз мақсадига тўла эришиб 880 фунт пилла уруғи сотиб олади².

Пилла уруғининг чет элларга кўплаб олиб чиқиб кетилиши мумоسابати билан К. П. Кауфман Петербургда молия вазири М. Х. Рейтерига қуйидаги мазмунда хат ёзди: «Пилла уруғини сотиш сўзсиз ман этилмоғи лозим ва ўлкага фойдароқ бўлмиш ипакчилик саноатига кўп-

¹ Федченко А. П. Путешествие в Туркестан, часть II, СПб.; 1875, 10—11-бетлар.

² ЦГИА Россия, ф. 954, оп. 1, ед. хр. 82, л. 1, 2-варақ.

роқ йўл бериши керак, чунки мен шу йил (1872 й.— Х. Б.) ташиқарига олиб кетишга рухсат берганим эса, бозорларни пилдани сотиб олиш авжига чиқиб кетиб пилда уругини тайёрлаш учун нарх-наво жуда ҳам кўтарилиб кетди ва ипак калавачилик фабрикаларига зиён келтирди. Ҳаттоки Қўқон хонлигида хоннинг биз билан дўстона муносабати ошиб боришига қарамай у ерда ҳам бу борада тўполон бўлишига олиб келди¹.

Рус савдогарларининг Қўқонда бўлган бошқарувчилари ва вакилларининг Қўқон меҳтаридан олган маълумотларининг тасдиқлашича, 1868 йили Қўқондан 10000 пуд, 1869 йилда эса 15000 пуд ипак хом ашёсини олиб чиқиб кетишган².

Қўқон хонлигининг охириги йиллари, асосан Қўқон шаҳрида ҳам ипак калава тайёрлай бошланди ва у Россия ва Афғонистонга сотилди. Калаванинг энг яхшиси, Наманганда, кейин Қўқон, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда бўларди³.

Англия элчиси Белльюнинг ёзишича, Қўқоннинг ипак фабрикалари Хўтанникига нисбатан анча яхши эди⁴. Дарҳақиқат, гувоҳларнинг маълумотларига қараганда, Қўқон хонлигида ягона эътиборли тармоқ бу ипак ва ярим ипакли газламалар ишлаб чиқарадиган Наманган, Қўқон ва Марғилон фабрикаларидир. «Қўқонда эса ипакчилик фабрикасидан бошқа бадий безаклар (фабрикалар—Х. Б.) йўқ эди»,—дейди А. П. Хорошхин⁵.

Меҳнат ҳақи эса барча ишчиларга Тошкентда бир фунт ипакдан 25 тийин, Қўқонда — бир чаксадан (чакса—100 пайса, 1 пайса—10 фунт) 5 кумуш тангагача тўланган. Бир пуд ипак эса қозондан чиқиб асоси тайёрлагувча бўлган меҳнат учун Тошкентда — 10 руб., Самарқандда — 16 руб., Қўқонда — 20 руб., Бухорода — 30 руб.⁶ эди.

Қўқон хонлигида хунармад-қосибчиликнинг алоҳида тармоғи бу қоғоз ишлаб чиқариш эди. Бу тармоқни 1871 йили ўз кўзи билан кўрган А. П. Федченко батафсил ёзиб қолдирган. Унинг сўзига қараганда Ўрта Осиё

¹ Уша ерда, 3—4-варақлар.

² Известия ИРГО, т. II, СПб., 1876, № 5, 156-бет.

³ Петровский Н. Шелководство и шелкомотание в Средней Азии, СПб., 1874, 120-бет.

⁴ Беллью. Кашмир и Кашгар. СПб., 1877, 20-бет.

⁵ Хорошхин А. П. Сборник статей..., 43—44-бетлар.

⁶ Туркестанский сборник, т. 81, 117—118-бетлар.

бўйича фақат Қўқон хонлигидагина қоғоз ишлаб чиқарилади¹.

Қоғоз ишлаб чиқарадиган фабрикалар Қўқон шаҳрининг Мўй Муборак дарвозасининг орқасида, шу ном билан аталадиган ариқ бўйида, Муҳаммад пайгамбарнинг муқаддас «мўй»лари² сақланаётган мазор (мачит) ёнида жойлашган эди. Ташқи кўриниши мураккаб эмасди: ташқаридан оддий обжувоз кўринарди, ички қисми эса оддий тоғ сарой бўлиб, тахминан 10—12 квадрат саженга тенг эди. Айвоннинг бир томони обжувоз билан банд бўлиб, бошқаси қоғоз хамири учун катта мослама, ўртаси эса майдаланган латтани ювиш учун хизмат қилган. Латталар эса қоғоз учун ишлатилган. Қоғоз учун ишлатилган турли латталар, айниқса эскириб кетган тўн ва чопошлар хом ашё бўлиб хизмат қилган, уларнинг бир ботмони (10,5 пуд) бозордан бир тиллога (3 руб. 80 коп.) сотиб олинарди. Латталар сортларга ажратилмасди. Фақат рангларига қараб, бўёқларини алоҳида йиғиб улардан ўрам учун рангли кўк қоғоз ишлаб чиқилган. Бундай рангли қоғозлар сифатсиз бўлиб доғлар ва қизил чизиқлари кўриниб турган.

Латталар аввал махсус қутиларга ташланар ва обжувозда роса эзиб майдаланган. Сўнгра улар рўмолга ўралиб тез оқимли сувда ювилган. Ювилгандан сўнг яна обжувозда эзилган. Бу уч марта такрорланиши лозим эди. Учинчи мартадан кейин у оқ-сарғич рангда бўлиб хамирга ўхшаб қорилган. Тайёр бўлган хамир бошқа қоғоз варақларини тайёрлайдиган усталар қўлига ўтган.

Чоркуда бу икки жараён қишлоқнинг турли жойида битта хонада тайёрланган.

Варақларни тайёрлайдиган уста таска (мутовка)дан фойдаланган. Бу қўл билан ишлаш учун қулай мослама бўлиб сувдаги қоғоз асосларини аралаштиришга мосланган. Бу аралашма атала деб айтилган. Атала аралаштирилиб турилмаса, қоғоз асослари чуқиб қолган. Уста махсус ҳалфадан фойдаланиб қоғоз варақларини тайёрларди. Уста бир кунда 300 варақ қоғоз тайёрлаган. Варақлар устма-уст тахланиб устига оғир юк, тош босилган. Иккинчи кун қоғоз қуритилган. Бунинг учун жануб томонга қаратилган девор сиртидан фойдаланилган. Девор гипсланган ва силлиқланган бўлиб иссиқ кунларда қоғоз тез қурир эди. Улар 24 варақдан тўллаб

¹ Федченко А. П. В кокандском ханстве, 246-бет.

² Бу «мўй» сохтадир.

қўйилар ва бу «даста» деб аталган. Шу билан обжувоз-
да қоғоз тайёрлаш жараёни тугаган.

Қоғоз бозорида сотилган. Бундай қоғоз одатда уста
муракашлар қўлига ўтган. Улар қоғозни шира билан
суркаб глянцалаган. Бу жараён эса махсус силлиқланган
топ ёрдамида бажарилган. Бозорда обжувоз қоғозининг
бир дастаси 15 тийиндан сотилса, муракашлар қўлидан
ўтган бир даста қоғоз эса 20—30 тийиндан сотилган.

Қўқон қоғози ҳажмлари (формати) рус қоғозига яқин
эди. Шираланмаган қоғоз ўрам учун, ширалангани эса
деразаларда шиша ўрнида, глянцалаганлари эса ёзув
учун пилатилган¹.

Қўқон бозорида брозадан ясалган чиройли қўзалар-
ни учратиш мумкин эди. Бу буюмни тайёрлашда қўқон-
ликлар машҳур бўлган. Қўқон биланкузуклари бутун ку-
мушдан тайёрланиб ўрта асрлардагиларга ўхшар эди. Қа-
димги эмалланган заргарлик намуналари авваллари бу
ерда заргарлик юксаклигидан далолат беради². Бозорларда
яна инак ва жуп (мўй)дан тайёрланган буюмлар, тери-
дан қилинган гўзал нарсалар, турли эгар, қамчи ва бош-
қа чавандозлар анижомлари пойтахт усталарининг мо-
ҳирлигидан далолат беради ва улар жуда машҳур эди-
лар³.

Фарғона водийсида айппқса Қўқон аравалари маш-
ҳур эди. Бунинг афзааллиги шунда эдики, гилдираги
катта бўлганлиги сабабли кичик ариқлардан бемалол
ўта оларди. Ёмгир кунларида эса лой кўчалардан ботиб
қолмасдан юрарди. Умуман олганда Ўрта Осиё шароити-
га жуда ҳам мослашган эди. Қўқон от араваси 40 пуд
юкип кўтарган, туя қўшилса 60 пуд юк тортарди. Бу
аравалардан яна дарёдан ўтишда паром сифатида ҳам
фойдаланиш мумкин эди. Бу ҳақда А. Милдендорф ўзи
кўрган воқеани китобида қуйидагича ёзади: «Биринчи
марта аравадан бундай фойдаланишни томонга қилиш-
нинг ўзи бир чиройли ва гўзал манзарадек эди.

Букпраётган Сирдарё атрофга бир верстгача ёйилиб
ўз сувини мағрурона айлантдириб оқизиш турарди. Узун-
лиги 25 кадамга тег бўлган қайиқ (паром) турли юк
билан ва бизнинг отларимиз билан лик тўла эди. 12 та
туялар бир-бирларига яқин тиззалатиб қўйилган. Биз

¹ Федченко А. П. В Кокандском ханстве, 246—249-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 402, 98—99-бетлар.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. СПб., 1865,
190-бет.

қирғоқдан итарилдик. Бир жуфт от лодка тумшугига боғланган бўлиб сузиб кетаётган эди. Бизнинг оғир лодкамизни тортиб сузаётган отлар чарчаган эди. Мен бу жониворларга раҳимдиллик билан қараб турганимда, диққатимни бир ажойиб манзаравий воқеа жалб қилди. Уз юкларини паромга чиқарган олтига аравакаш оёқларини кенг қўйиб араваларининг устида тик туришарди. Жугашларни юқори кўтариб отларини аравалари билан бирга буюк дарё сувига ҳайдашди ва қайиққа ўхшаб қадимги давр аравакашларидек сузиб, биздан анча ўзиб кетишди. Аравалар тортиб кетаётган отларни мушкулни осонлаштирганга ўхшайди. Фақат битта от, эҳтимол кўкраги оғриётгандан, оқимга қийналиб бардош бераётган эди. Шунинг учун аравакаш ўзини сувга ташлаб суза бошлади ва ўзининг боқиманд отига ҳам кўмаклашди.

Ўрта осийликларнинг отларига бундай гамхўрлигини кўриш хушҳолдир. Улар ўз отларини ва уларнинг жойларини доимо тозалайдилар, қуёшли кунларда эса устиларига соябои ёпиб, кечқурун йигиб олади ва яхши боқишадилар»¹.

Фарғона водийсида чинни буюмларни тайёрлаш маълум даражада ривожланган эди. Бу соҳа усталаридан бири Қўқон шаҳрида туғилган машҳур уста Бойбобо эди.

Бойбобо чиннисоз (туғилган йили номаълум — 1876, Қўқон) машҳур кулол. У ясаган буюмлар шаклининг мутахассислиги, чиннисининг аъло сифати билан ажралиб турарди. Идишлар нақши нафис услубда ингичка мўйқалам билан зағфори бўёқда чизилган. Бойбобо чиннисознинг бир неча ногирди бўлган. Тапиқли чиннисоз Мусо Қонибодомийнинг ҳам у билан бирга ишлагани маълум. Бойбобо чиннисознинг лаган, коса каби буюмлари Ўзбекистон Республикаси Давлат санъат музейида сақланмоқда².

Ўрта осийлик шаҳар ҳунармандлари узоқ ривожланиш тарихига эга бўлиб жуда махсус тармоқланган эди. Шундай мутахассисликлар бўлганки, усталар фақат бир соҳадан ихтисосланиб уларнинг сир-асрорларини яхши ўрганиб олиб ўз меҳнат маҳсулотларини юксак санъат даражасига кўтара олганлар. Буни шу кунга қадар сақ-

¹ Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882, 282—283-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2-жилд, 313-бет.

ланиб қолган куча ва маҳаллалар номларидан ҳам кўриш мумкин: аравасоз, бахмалбоф, жиякчилик, дегризлик, дўкчилик, қозоғарлик, кўнчилик, мисгарлик, новвойлик, носпуруш, паникарасоз, пиллакашлик, пичоқчи, тароқчилик, темирчи, ҳассабоф, хинчилик, чиннисоз, читгарон, шолчалик, элакбоф, эгарчилик ва шу каби маҳаллалар.

Нажмиддинов Ҳайдар (1850, Шаҳрисабз—1921, Қўқон) — ўймакор наққош. У ўймакорликни отаси (асли хивалик)дан ўрганган. 1890 йилда Қўқонга келиб, биноларнинг карниз, мукарисларини безашда, муслиқа асбобларига бадий ишлов беришда моҳирлиги билан шуҳрат қозонган. Паргоря нақшнинг 30 дан ортиқ хилдан фойдаланган. Нажмиддинов Ҳайдар ишлаган ва безаган кўп қиррали столча, курси, лавх, қутичалар жозибадор совға тарзида Ўрта Осиё шаҳарларигагина эмас, Россиянинг марказий шаҳарларига ҳам олиб кетилган. Бир неча марта ҳунармандлик маҳсулотлари кўргазмаларида қатнашган (1910 йилги Фаргона кўргазмаси, 1913 йилги Нижний Новгород кўргазмасида кумуш медаль олган) Нажмиддинов Ҳайдар 1920 йилда Ҳамза Ҳакимзода Инёзий раҳбарлигида ташкил қилинган интернат мактабда наққошликдан дарс берган¹.

ҚЎҚОН САВДОСИ

Қўқон савдоси шаҳар ҳаётида катта ва муҳим ўрин эгаллаган. У ички ва ташқи савдога бўлинган. Осиё хонликларида ички савдо асосан қадимги даврдан бери ўзаро кўчманчи чорвадорлар, ўтроқ деҳқонлар ва шаҳар-қишлоқ ҳунармандлари маҳсулотларига асосланган эди. Аҳоли ўзининг эҳтиёжларини асосан ўз хонлигидаги маҳсулотлари билан қондиришган. Камбағал кўчманчилар асосан ўзининг чорвачилик маҳсулотларидан фойдаланганлар, ўзлари чопонларини (тўйларини), оёқ кийимларини ҳам тайёрлар эдилар, уйларини ҳам ўзлари қурадилар. Деҳқонлар ҳам керак бўлса ўзларини ўзлари маҳсулотлар билан қондиришлари мумкин эди. Шаҳар ва қишлоқ ҳунармандлари юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариб асосан четга ва ўзларининг эксплуататор синфига, яъни бой феодалларга сотардилар. Кўп ҳунармандларнинг боғ ва полизлари, айримлари-

¹ Ўша жойда.

нинг далалари ҳам бўлиб, ўзлари қўшимча сабзавот, мева ва галла ҳосилини олиш имкониятлари бор эди. Шу билан бир қаторда ҳар бир хўжалиқда металлдан тайёрланган катта буюмлардан фойдаланилган. Байрам либослари мавжуд эди. Булар авлоддан-авлодга ўтиб келган ва катта қимматга эга эди. Аммо бундай буюмларга катта эҳтиёж бўлиб уларни бозордан сотиб олишга тўғри келарди. Касбнинг ихтисослаштирилиши эса бошқа соҳага вақт ажратилишига имконият қолдирмасди ва бозорда ўз маҳсулотларини сотиб, ўзларига керакли буюм ва озиқ-овқат сотиб олиш имконини берарди. Бозорларда кундалик эҳтиёжли маҳсулотлар кўпроқ сотилган¹. — Хопликнинг пойтахти бўлгани Қўқон марказланган савдо шаҳри бўлиб ҳисобланган. Масалан, 1830 йили Қўқонда «девор билан ўралган катта сарой сифатида 6 бозор бўлган, булардан иккитасини маҳаллий аҳоли, қолган тўрттасини эса четдан келган савдо қарвонлари эгалларди. Ҳафтада бозор уч кун ишларди: якшанба, чоршанба ва пайшанба кунлари. Бу кунлари Қўқон ва атрофдаги шаҳар ва қишлоқлардан кўп миқдорда турли хил буюм ва маҳсулотлар келтирилган. Ишак ва пилик матолар бу ерда хонадонларда тўқиларди, қоғоз фабрикаси ва порох заводидап тапқари бошқа фабрикалар йўқ эди»², — дейди Потанин.

Биринчи рус шарқшунос-академик В. В. Вельяминов-Зернов 1854 йилда ёзган «Қўқон хонлигининг руслар учун савдо аҳамияти»³ номли қўлёзмасида ички савдо ҳақида айтиб энг катта бозорлар Тошкентда ва Қўқонда ҳафтада икки марта: якшанба ва чоршанба кунлари бўлишини, айниқса бозорга от ва қўйлар, қўнни аҳолининг эса галла, иш газламалар ва турли хил хўжалик эҳтиёжига зарур бўлган буюмларни олиб келишини таъкидлайди. Муаллифнинг сўзига қараганда, барча ички савдо чакана бўлиб улгуржи савдо деярли бўлмайди. Тошкент ва Қўқон бозорига энг кўп галла (80 дан 100 аравагача) июль ва август ойларида олиб келинган, чунки бу вақтда ҳарбийларга бугдой ва жўхори улашилар эди. Лекин шунга қарамасдан бир киши томопидап сотиб олинадиган галла 700—1000 пуддан ошмас экан. Мисол учун қуйида ўша вақтларда Қўқон бозоридаги нарх-наволар келтирилади⁴:

¹ История Узбекской ССР, т. I, Т., 1967., 621—630-бетлар.

² Записки хорунжаго Потанина, 282-бет.

³ А. Навоий номи Давлат кутубхонаси, ПУ — 3579.

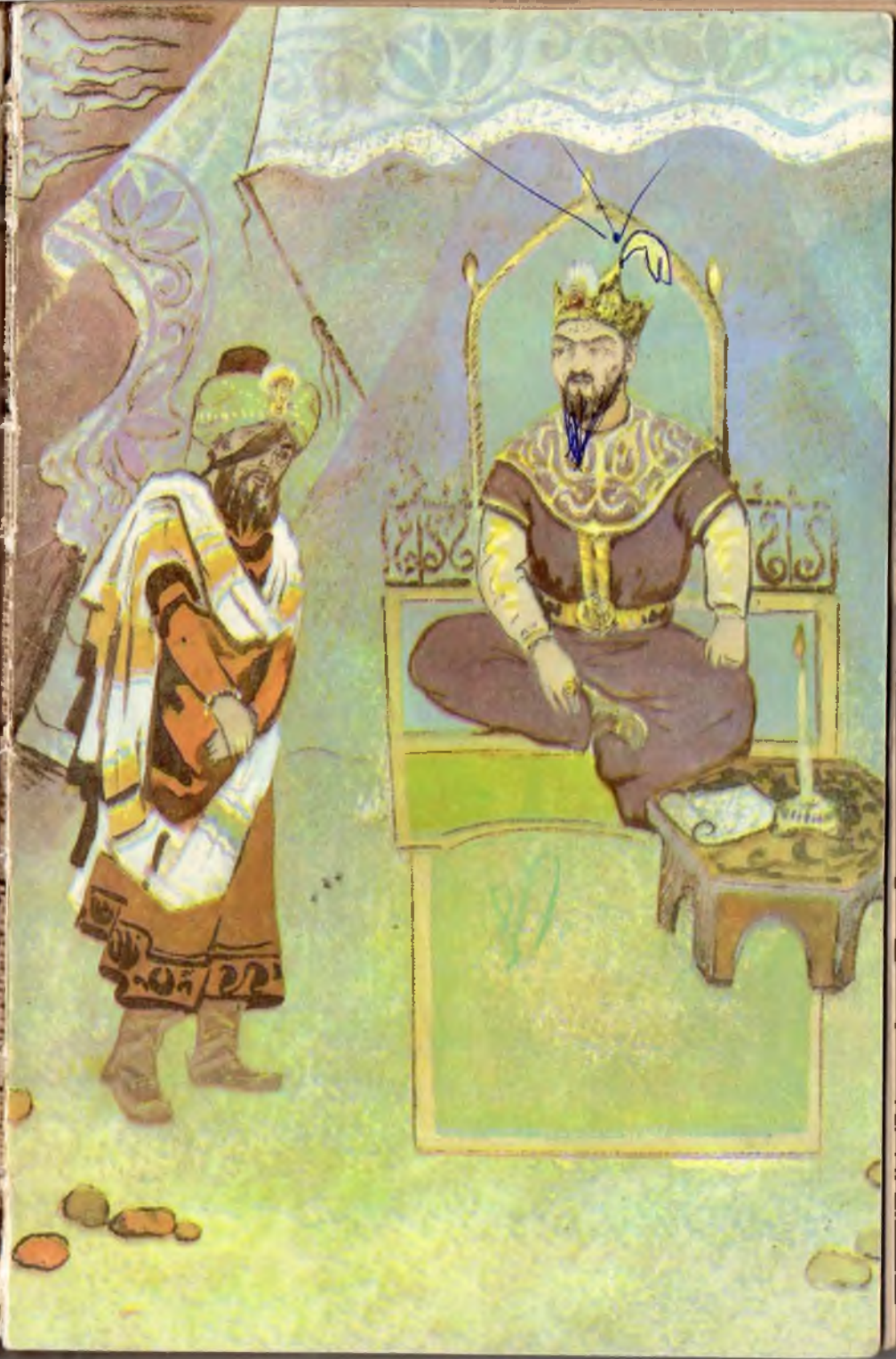
⁴ Вестник ИРГО, т. 18, СПб., 1856.

№№	Маҳсулот номи	Ўлчов бирлиги	Нархи
1.	Бугдой	1 пуд	70 коп.дан 1 руб. гача
2.	Арпа	1 пуд	35 коп.дан 50 коп.гача
3.	Тариқ	—»—	40 коп.
4.	Гурунч	—»—	1 руб. 30 коп.дан 1 руб.
5.	Жўвори (жўхори)	—»—	70 коп.гача
6.	Пахта	1 ботмон (8 пуд)	65 коп.дан—70 коп.гача 4 тиллодан 8 тиллогача
7.	Руйн (марена)	—»—	—»—
8.		1 фунт	7 коп.дан 11 коп.гача
9.	Мол териси	1 дона	3 руб. 50 коп.
10.	Хукиз териси	—»—	4 руб. 12 коп.
11.	Қуй териси	—»—	50 коп.дан 70 коп.гача
12.	Узум	1 ботмон	1 тилло
13.	Қуритилган ўрик	—»—	—»—
14.	Еяғоқ	2 ботмон	3 тилло
15.	Писта	1 чорак	1 руб. 40 коп.
16.	Бодом	—»—	1 тилло
17.	Олибухари	1 ботмон	2 руб. 80 коп.
18.	Нок	1 чорик	1 руб. 40 коп.
19.	Дўлана	—»—	1 руб. 75 коп.
20.	Шафтоли	—»—	—»—
21.	Саксовул	1 арава	2 руб. 50 коп.
22.	Кумир	1 арава	3 руб. 50 коп.

Қўқонда оғирлик ўлчов бирлиги: бир ботмон—8 пуд, чорик — 4 пуд, шек—пуд, чакса—10 фунт, кандак—фунт, қадақ — 20 пайса. Узунлик ўлчови: қари — сажень, газ — аршин, қарич — чорак аршин. Ҳажм ўлчови: парак—пудовка¹.

Шахарлар номи	Озми овқат маҳсулоти номи	Қўзғолон-гача бўлган нарқлар (1 пуд учун)	Қўзғолон-чилар пай-до бўлган кунларда (1 пуд)
Қўқон	ун гуруч арпа жўхори	65 коп. 80 коп. 50 коп. 40 коп.	95 коп. 1 руб. 20 коп. 80 коп. 60 коп.
Ўш, Маргилон, Андижон ва бошқа жойларда	ун гуруч арпа жўхори	68 коп. 75 коп. 60 коп. 45 коп.	1 руб. 10 коп. 1 руб. 30 коп. 1 руб. 40 коп. 70 коп.

¹ Россия география жамияти, ф. раз. 74, оп. I, ед. хр. 3-варақ.

Таъкидлаш лозимки, юқоридаги нарх-наволар Қўқон хонлигида тинчлик пайтида олинган. Нарх-наво ўзаро урушлар, об-ҳавонинг ёмон келиши, ҳосилдорликка қараб ўзгариб турган. Масалан, савдогар А. С. Громовнинг 1876 йил май ойидаги маълумотига қараганда, Фарғона водийсидаги шаҳарларда нарх-наволар юқоридагича бўлган¹ (112-бетдаги жадвалга қаранг).

Савдогар А. С. Громов генерал М. Д. Скобелев номига йўллаган ёзувида «...нархларнинг ўзгаришидан ташқари, Сиз иззатлининг тоғда исёнкорларни бўйсундиришда бўлганлигингиз даврида бозорга олиб келинадиган галла камайиб кетди. Сиз иззатли бу тўда (отряд — Х. Б.) ларни тор-мор қилганингиздан сўнг вилоятнинг барча жойларида галла нархлари пасайди ва шу кунларда (1876 йил 11 май — Х. Б.) тўдалар (қўзғолончилар — Х. Б.) пайдо бўлганига қадар нархга тушди»².

Нарх-наволар ошиб кетишининг сабаби асосан шу бўлдики, рус қўшинлари водийга босгириб кириши ва жанглар бўлиши муносабати билан аҳоли ҳаёти хавф остида қолиб уйларида узоқда жойлашган бозорга маҳсулотларни олиб бориши хатарли эди. Агарда савдогар бозорга товар олиб борадиган бўлса рус босқинчилари ва қўзғолончилар томонидан ҳам талон-тороғ бўлиши мумкин эди. Шунинг учун бозорга фақат жуда муҳтож бўлган одамлар ёки чайқовчилар, бозорга яқин яшайдиганларгина савдо-сотик қилишга журъат этарди, холос. Шу сабабли бозорларда кундалик эҳтиёжли товарларнинг нарх-наволари кўтарилиб кетган эди.

1780 йили Қўқон хонлигига борган Филипп Сергеевич Ефремов у ердаги савдо-сотик ишлари ҳақида қимматли ва қизиқарли маълумотлар қолдирган. Унинг ёзига қараганда, Норбўтабек Қўқон хони бўлган. Қўқондан Марғилонгача бир кунлик йўл эди. Марғилон бозорида катта думалоқ тош устун бўлиб унинг баландлиги 40 сажен, йўғонлиги 7,5 сажен экан. У ерда турли хил рангда мато тўқишар экан. Марғилонда савдогарлар Қашгар шаҳрига бориш учун тайёргарлик қилаётганини билиб Ф. С. Ефремов ҳам турли матолар сотиб олиб улар билан бирга савдогардай сафарга чиқади. Уч кун йўл юриб Ўшга етадилар, у шаҳарнинг 2 та дарвозаси бор экан. Ўш атрофидаги тоғларда кўчманчи қирғизлар яшар эканлар. Қашгаргача бўлган 13 кунлик йўл тоғлар ора-

¹ ЦГВИА России, ф. 1396, оп. 2, ед. хд. 96, 103-варақ.

² Ўша жойда.

сидан ўтарди. У ерга, яъни Қашғарга Бухоро, Қўқон ва бошқа жойлардан товарлар олиб келинар экан, Русиядан эса бу ерга татарлар келар, Хитойдан эса чой, фаиза ва чинни идишлар келтирилган. Шунингдек қумуш келтириб сотилар ва товарга алмаштирилар экан. Хитойликлар 30 дан бир ҳисса бож олишарди¹.

Қўқоннинг иқтисодий ҳаётида Бухоро, Хива, Қашғар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон ва айниқса Русия билан бўлаётган ташқи савдо катта салмоқли ўринни эгаллаган. Масалан, Қашғар билан савдо фақат Қўқон орқали бўлар эди. Юклар асосан отлар ёрдамида олиб борилган, уларнинг ҳар бирига 8 пуд юклатилган. Ҳар бир от учун 2—4 тиллагача йўл харажати тўланган. Қўқондан Қашғаргача юкланган от карвони 14—20 кун юрган. Қўқондан Қашғарга асосан рус темири, қизил чарм, мато, ипак ва ипдан тўқилган моллар, наshawанд гиёҳлар, марена ва кўпроқ олтин олиб борилган. Қашғардан Қўқонга эса ҳар йили 30 000 отда чой, 200 отда оқ рангли мато, 200 отда квасцлар, 50 отда атторлик буюмлари чиқарилган².

М. Д. Скобелевнинг маълумотига қараганда, Қўқон хонлигининг Қашғар билан савдо-сотиғи йилига 30—40 минг тиллага тенг бўлган. Қўқондан Қашғарга ипак, уй-ранг бўёқ ва айниқса бўз олиб борилган. Қашғардан Қўқонга эса гилам, нашатир, чой ва кигиз келтирилган³.

Қўқон-Қашғар савдо алоқалари йўл қийинчилигига қарамай (йўл тоғдан ўтарди) яхши бўлиб карвонлар тез-тез бориб турарди. Бу карвон йўллари хавфли бўлмай осойишта эди. Бу эса карвонларнинг ҳар ҳафта сафарга чиқишида асосий омил бўлиб ҳисобланган⁴. Аксинча, Русия карвонлари учун эса қароқчилардан хавфли эди.

Маълумки, 1831 йилги Қўқон-Хитой шартномасига кўра Қўқон хони Қашғарда савдогарлардан бож йиғиш ҳуқуқини олган. Шунинг учун савдогарларни йўл қароқчиларидан ҳимоя қилишда Қўқон вақили имконияти борича кўмаклашган. Бунга машҳур Ч. Ч. Валихонов

¹ СП, С-Щедрин номли давлат кутубхонаси, қўлёзмалар бўлими, Ф.НСРК, 1959, № 108, 13—14-варақлар.

² ЦГВИА России, ф. 1396, 2, ед. хр. 96, 380—391-варақлар.

³ Вельяминов-Зернов В. В. Кўрсатилган асар, 356—358-бетлар.

⁴ Неболсин П. Н. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом. СПб, 1856, 6-бет.

ҳам бўлган Русия карвони ёрқин мисол бўла олади. Бу ҳақда Ч. Ч. Валихонов ўзининг кундалик дафтарида батафсил ёзиб қолдирган. Унинг ёзувига қараганда, давонлар ва совуқлар юк ташувчи ҳайвонларни толиқтириб юборади: от ва туялар жуда озиб кетади ва кўпларининг туёқлари ёрилиб кетади. Ҳар куни бир ёки иккита ҳайвон ўларди. Масалан, 101 туядан Қашғаргача 36 таси етиб боради, холос.

Терак доғони йўлида Қашғар карвонларининг қақшатқич душмани, чўнбағиш уругидан Атеке кўчманчилари бор эди. Хитой қўриқчилари кўз олдида яқиндагина Оқсув-Қашғар катта йўлида уларнинг карвонларини талон-тороғ қилган эди.

Ч. Ч. Валихонов бўлган карвонда қашғарликларнинг маслаҳатига кўра қўқонлик оқсоқол ҳузурига бир вакилни юбориб карвон бораётганини ва уни ҳимоя қилиш учун бир пачта аскарларни юборишни илтимос қилади. Кўчманчи қозоқлардан¹ хавфсираш ўринли эди: карвон дарадан пастга тушиши билан қуроолланган қозоқлар гуруҳлари кўрина бошлайдди. Улар қўқонлик ҳокимиятни тан олишарди ва шунинг учун ҳам қўқонлик карвонларга деярли ҳужум қилмас эдилар, аммо қашғарлик ва татар карвонларига худди ўзларнинг қўлларидек қарашарди. Қозоқлар ушбу карвонни татарларники деб фараз қилишиб 8 тўп қизил чарм пора олишади. Ваҳоланки, бундан аввалги карвондан эса катта миқдорда бож олиб 500 та қўйларини ўғирлаб олишган эди. Русия карвонидан бунчалик камтарин пора олишнинг сабаби кейинчалик маълум бўлади. Бу карвоннинг орқасидан 200 нафақ қуроолланган руслар келмоқда ва сандиқларда қуроол-аслаҳалар олиб кетилмоқда деган мишмешлар тарқалган эди. Шунинг учун катта йўл ёнида жойлашган овуллар ёнбағридаги дараларга беркенишадди.

Бундай осонгина ва енгил қутулган карвон, хавф-хатарсиз бўлгандек, илиқ кундан баҳраманд бўлиб йўлни давом эттиради. Бу борада қозоқлар ўзларига келиб, Оқсой томон юборилган одамлари яқин ўртада ҳеч қандай қуроолланган рус аскарлари йўқлигини билиб Кўкқияга яқинлашиб қолган карвонга етиб олмоқчи бўлиб отланади. Қозоқ отлик оломони карвон олдидаги ўтиш йўли-

¹ Матн аслида «қирғизлар» деб ёзилган. У вақтда барча қозоқларни «қирғизлар» деб ёзишар эди. Қирғизларни эса «қорақирғизлар» ёки «диқокаменные киргизы» деб ёзишар эди.

ни эгаллаб олади. Карвон мудофаа ҳолатини эгаллайди. қозоқлар эса кўпая боради. Утиш йўли эгалланганлиги сабабли карвоннинг мудофааси пучга чиққанни тушуниб, улар музокара қилишни лозим деб топишади. Қозоқлар ўн та қизил мато, чарм, шунча паис, чит ва бошқа нарсаларни талаб қиладилар. Шу вақтда Қашгардан 5 та қўқошлик сипоҳлар етиб келади. Руҳи тушган карвондагилар қўқонликларнинг келишидан жовланишиб уларнинг ҳимояси остида қароқчиларни тарқатиб юборишга муваффақ бўладилар. Ч. Ч. Валихоновнинг ёзишича: «Тўқсоба ўз қўллари билан оқсоқол ҳурмат учун юборган чопонни бизга кийдиради. Шу билан бирга оқсоқол алоҳида эҳтиром билан ёзган мактубини карвонбошига топширади. 27-куни (1867 й. —Х. Б.) биз Хитой империяси чегарасига едик...»¹.

Ғулжага борадиган карвон йўли машаққатли бўлишига ва ҳаттоки айрим савдогарлар йилига 60 тадан 100 тагача туя йўқотишига қарамай Қўқон билан савдо алоқалари тўхтамас эди.

Қўқон билан Ғулжа ўртасидаги савдога А. П. Хорошхин маълум эътибор берган. Масалан, унинг маълумотига қараганда, Қўқондан Ғулжага ипак матолари, даба ва бошқа ипдан тўқилган арзон тазмошлар келтирилган. Шунингдек Қўқон ва Тошкентдан қуририлган мева ва темир товарлар ҳам келтирилган.

1873 йили эса Қўқонга, Қашгарга, Вернийга, Қоракўлга, Тошкентга ва бошқа районлар билан хитойлик ўтроқларга (Шихо) ёмба, галла, мева, ҳайвон, ўтин, пахта, нашавад, темир маҳсулотлар, жун ва мануфактур буюмлардан 279193 руб. 80 коп.лик маҳсулотлар чиқарилган. Олиб келинган маҳсулотлар қиймати эса 214459 рублга тенг эди.

Маълумки, А. П. Хорошхин Ғулжада 1874 йили бўлган. Шу сабабли унинг маълумотлари биз учун биринчи манба бўлиб ҳисобланади, чунки у ўз кўзи билан кўрганларини ёзиб қолдирган. Шу муносабат билан ўша вақтда Ғулжадаги айрим маҳсулотларнинг нархини келтирамыз. Бундан эса Қўқондаги нархларга тақдослаб савдо алоқаларининг қай даражада фойда эканлигини кўриш мумкин.

¹ Россия Фанлар Академияси Археология институтининг С.-Петербург бўлими. Ф. 18. Н. Н. Веселовский, арх. № 6. 2--3-варақлар.

№	Номи	Улчов барлиги	1874 йил сентябрь-октябрь ойларидаги нархлар
1.	Канофа	аршин	4 дан 8 руб.гача
2.	Забидек	—»—	2 руб. 80 коп.
3.	Дурдун	—»—	1 руб. 20 коп.
4.	Хангу	—»—	80 коп.
5.	Дурё	—»—	1 руб. 50 коп.дан 2 руб. 50 коп.гача
6.	Машгру	—»—	2 руб.дан 3 руб.гача
7.	Кимхоб	булак	40 руб.дан 100 руб.гача
8.	Адрас	булак	3 руб.дан 4 руб.гача
9.	Шойи	—»—	3 руб.дан 4 руб.гача
10.	Дурё (паст сорти)	—»—	3 руб.дан 5 руб.гача
11.	Рус чйти	аршин	13 коп.дан 25 коп. гача
12.	Франция сатини	—»—	30 коп.дан 40 коп.гача
13.	Рипс	—»—	35 коп.дан 40 коп.гача
14.	Тик	—»—	20 коп.дан 35 коп.гача
15.	Қашғарнинг қизил сатини	—»—	1 руб.дан 2 руб.гача
16.	Рядици матоси	булак	35 коп.
17.	Мато юқори сорт	—»—	60 коп.
18.	Мато бошқа сортлари	—»—	40 коп.дан 50 коп.гача
19.	Хитой элпирғичи	1 дона	1 руб. 50 коп.дан 3 руб. 50 коп.гача
20.	Ипакли ермолкаси (аёл ва эркакларники)	—»—	2 руб.дан 5 руб.гача
21.	Тумоқ (Таранчилар бош кийими)	—»—	1 руб.дан 10 руб.гача
22.	Маҳси калаш	—»—	2 руб.дан 5 руб.гача
23.	Этик	—»—	1 руб.дан 10 руб.гача
24.	Отбоши чай	фунт	90 коп.
25.	Тош чай	1 гишт	90 коп.
26.	Рус чайи	—»—	1 руб. 10 коп.
27.	Турли чайлар	фунт	1 руб.дан 3 руб.гача.
28.	Туз	пуд	60 коп.
29.	Ёғ	—»—	8 руб.
30.	Беда (клевер)	юз боғи	1 руб. 20 коп.
31.	Мякина	пуд	5 коп.
32.	Сабап	—»—	40 коп.
33.	Қўй ёғи	—»—	3 руб.
34.	Энгир ёғи	—»—	2 руб. 50 коп.
35.	Қўй гўшти	—»—	2 руб. 70 коп.
36.	Мол гўшти	—»—	1 руб. 50 коп.
37.	Ўтин, кўмир	—»—	70 коп.
38.	Тошкўмир	—»—	3 коп.дан 10 коп.гача
39.	Терак ходаси	дона	5 руб.
40.	Устун	—»—	30 коп.дан 2 руб.гача.
41.	Майда устунлар	—»—	8 коп.
42.	Тахталар	—»—	5 коп.дан 30 коп.гача.
43.	Пичган гишт	мингтасм	2 руб.
44.	Хом гишт	—»—	1 руб. 40 коп.

№	Номи	Ўлчов бирлиги	1874 йил сентябрь- октябрь ойларидаги нархлар
45.	Гурунч	пуд	40 коп.
46.	Бундой	—»—	10 коп.
47.	Уч	—»—	20 коп.
48.	Сулу (ячмень)	—»—	8 коп.дан 10 коп.гача.
49.	Нўхат	—»—	7 коп.дан 8 коп.гача
50.	Жўхори	—»—	6 коп.
51.	Зигир уруғи	—»—	20 коп.
52.	Жун қоп	дона	40 коп.
53.	Қанор қоп (12 пудли)	—»—	70 коп.
54.	Арқон (узунлиги 5—6 саржен)	—»—	20 коп.
55.	Ёмба:		
	1) Олтин	мисқол	3 руб. 50 коп.дан 4 руб.гача
	2) Кумуш	1 ёмба	108 руб.дан 120 руб. гача.
56.	От	дона	10 руб.дан 70 руб.гача.
57.	Шоҳия мол	—»—	10 руб.дан 35 руб.гача
58.	Қўй	—»—	1 руб. 50 коп.дан
59.	Туя	—»—	5 руб.гача 25 руб.дан 60 руб.гача

Шуни ҳам эслатиш жоизки, Ғулжада майда тўкиладиган нарсалар учун ўлчов бирлиги сифатида хо ишлатилиб 3,5 рус пудига тенг эди ва джин 1,5 рус фунтига тенг эди. Танга пули бир рублга тенг эди, бошқа ёрларда эса бир танга 20 коп.га тенг эди¹.

Қўқон савдогарларининг Шимолий Ҳиндистон шаҳарлари билан фақат Бухоро ва Самарқанд орқалигина эмас, балки бутун Марказий Осиёга тарқалган ҳинд колониялари орқали ҳам алоқа қилишларига имконият бор эди. «Булардан ташқари, — деб ёзади Расулзода, — Қўқон хонлигининг кўп шаҳар ва қишлоқларида ҳиндлар яшайдиган маҳаллалар ҳам бор эди, уларнинг номлари шу кунгача сақланиб қолган. Фарғона вилоятида кўп-лаб ҳинд колониялари² мавжуд эди»³.

Қўқон карвонсаройларида Ҳиндистон, Тибет, Қашгар, Бухоро, Афғонистон ва Россиялардан олиб келинган товарлар айирбошланарди (бартер усули билан).

Ҳиндистоннинг Ўрта Осиё давлатлари, шу жумладан

¹ *Хорошхин А. П.* Уша асар, 345—348-бетлар.

² Бу ерда ҳиндлар туپ яшайдиган жойга нисбатан ишлатилган, мустамлака маъносидан эмас.

³ *Расул-Заде.* Из истории Среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX — начала XX века. Т., 1968, 216бет.

Қўқон хонлиги билан олиб борган савдо муносабатлари ҳақида А. К. Гейнс асарида ҳам маълумотлар бор. Масалан, бу маълумотларга қараганда, бутун Ўрта Осиёга Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашғарга Қобул орқали 10 000 дан 15 000 туягача товар юборилар эди. Улар асосан индига, ип газмоллари, Кашмир рўмоллари, салла учуш оқ сурп, шакар ва бошқа товарлар эди. Ҳиндистонга эса Қўқон хонлигидан асосан ипак газламалари, ипак, эчки жуни, отлар, нашаванд моддалар олиб борилган. Ўрта Осиё отлари савдонинг катта фойда келтирадиган манбаларидан бири эди. Булардан ташқари ҳар йили Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга 20 лак олтин олиб чиқиларди¹.

Юқорида келтирилган мисолларни «Очерки внутренней торговли Киргизской степи» номли мақола ҳам тасдиқлайди. Унда ёзилишича, «авваллари Қўқон ва Бухородан Ҳиндистонга 1000 туяда ипак олиб бориларди, ammo ҳозир уларнинг нархи тушиб кетганлиги туфайли у ерга ипак жуда ҳам оз олиб борилмоқда. Ҳиндистонга наша контрабанда (яширин ҳолатда) орқали олиб бориларди, у асосан Қўқон хонлиги томонидан сотиларди, у ерга эса ўз наibatида Қашғар ва Еркентдан келтирилади... Ҳиндистон ва Ўрта Осиё ўртасидаги савдо баланси тенглашиши асосан у ерга ҳар йили 12 лак (1 лак—100 000 тилла) олтин келтириши орқали бўларди. Ипак юки нархи 400 червон, эчки (жуни—Х. Б.) юки эса 25 червон эди. Бир пуд наша эса 50 руб. эди»².

Қўқон — Ҳиндистон савдо алоқалари яна Қўқон хонлигининг кўплаб шаҳарларида, шу жумладан Қўқонда ҳам охирига найтларгача ҳиндларнинг яшаб савдо ва суд-хўрлик билан шуғулланишларида ҳам намоён бўлади.

Қўқон хонлиги яна Хитой, Афғонистон, Эрон ва бошқа мамлакатлар билан ҳам савдо алоқалари ўрнатган, лекин унинг миқдори кам эди.

Қўқон Бухоро билан яхши савдо алоқаларини ўрнатган. Бухородан Қўқонга бўёқ, ип газлама, шу жумладан Машҳаддан олиб келадиган инглиз материаллари, келтирилиб, бу товарлар маҳаллий савдогарларга 12—13 ой муддатга қарзга бериларди. Қўқонга Бухородан яна оз миқдорда бўлса ҳам ҳинд атторлик товарлари ва Қобулнинг тўн ва саллалари келтирилар эди.

¹ Гейнс А. К. Собрание литературных трудов. т. II. СПб, 1888, 532—535-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 5, 319—320-бетлар.

Бухоро бозорига эса қўқонликлар рус темири, чўян ва пўлатидан ясалган буюмлар, шунингдек, гуруч, тамаки, рўмол ва баъзи хитой ва маҳаллий ипак газламалари, чой, чивни ядишлари олиб келишарди. Аммо бу савдо алоқалари ўзаро урушлар туфайли тўхтатиларди. Лекин шунга қарамай Қўқон — Бухоро савдо алоқаларининг ўзига хос афзалликлари ҳам бор эди. Масалан, юнни тапишда Қўқон — Бухоро йўлида аравалар ишлатилар эди, чунки «бу ерларнинг ўзи савдогарларнинг бундай юк ташиши учун қулайликлар яратганди». Аммо асосий юк ташувчи туя эди. Бухородан Қўқонга қарвон 20—22 кун юрарди. Юк ташувчи туя учун 2,5—3 тилло тўланар эди².

Қарвон йўли қуйидагича эди: Бухоро — Самарқанд — Жиззах — Зомин — Уратена — Хўжанд — Маҳрам — Бешариқ — Қўқон. Шунингдек: Бухоро — Самарқанд — Янгиқўрғон — Жиззах — Ровот — Жом — Уратена — Хўжанд — Маҳрам — Бешариқ — Қўқон.

Ички ва ташқи савдони ривожлантиришда қарвон йўлларининг аҳамияти каттадир. Бу борада М. А. Терентьевнинг маълумотлари диққатга сазовордир:

1. Қўқондан Тилов ва Кандир тоғ орқали Тошкентга. Бу йўл Тиловгача икки йўналишга бўлинади: бири Ангренинг чап томони орқали Курд волости орқали Бишкент, Тўйтена ва Тошкентга борарди; иккинчиси эса Тилов ёнидаги Ангренад ўтиб Қорахитой қишлоғидан икки йўналишга бўливарди: бири — Тўйтенага, иккинчиси — Қовардан Ниёзбек ва Тошкентга бўлиниб, бу йўл энг узун ҳисобланар ва фақат сув тошқинлари вақтида Тўйтенадан Тошкентгача юриб бўлмаслиги сабабли фойдаланилар эди.

2. Қўқондан Уч тоғи орқали Мирзо Работ ёнидан. Бу йўл Уральск (Работ) станциясида 7 верст етмасдан икки йўналишга бўлинади: бири — Бишкент ва Тўйтенага, иккинчиси — чапроқ юриб Бўка, Жафон, Зангиота (Зангиота) қишлоғи орқали Тошкентга.

3. Қўқон ва Намангандан Тирс орқали йўл бор эди, у Чотқол водийсидан юқори кўтарилиб, кейин Қорабура дарасидан ўтиб Авлиёота уездига бориб бир ўзани чапга йўналиб Чимкент уезди орқали Еттисув тоғи, Оқжар волости ва Қоплонбек билан Тошкентга борарди. Бу йўлдан фақат ёзда фойдаланиларди, чунки қиш пайтларида бу ерларда қор кўп бўларди. Иккинчи ўзани

¹ Небольсин П. Н. Ўша асар, 6-бет.

² Ўша жойда, 13-бет.

Сайрам водийсидан Тилов орқали Қўқонга. Бу йўл Сайрам водийсидан Етгисув ва Оқжар волостларидан ўтиб дарвоз (дарбесень) давонидан ўтиб Александровск волостига келиб, Хўжанд кўприги орқали Чирчиқ дарёсидан ўтарди, кейин Кучқўрғон, Хитойтепа, Қанжигал полостлари орқали Тиловгача бориб катта Қўқон йўли билан Қўқон шаҳрига борарди. Бу йўл асосан қўй подаларини Авлиёота уездидан Қўқонга ҳайдаб ўтиш учун фойдаланилар эди¹.

Карвон йўллари ҳақида М. Венюков ҳам қизиқарли маълумотлар қолдирган. Масалан, унинг маълумотига кўра Тошкентдан Қўқонга карвон йўли бўлиб, у ерда араваларда ҳам юриш қулай бўлган. Бу йўл Қўйлуқ ёнида паром орқали Чирчиқ дарёсидан ва Чилмаҳрам олдида Сирдарёдан ўтарди. Авлиёотадан Қўқонга эса қийин йўл бор эди. У тоғлар орқали Қорабура ва Чаниш (Жомашу?) дарёсидан ўтиб Наманган орқали—Эски-обод қишлоғи билан Қўқонга келарди. Бу йўл билан карвон Фарғона текислиги бўйлаб Санг ёнида Сирдарёдан ўтиб 20 вёрст қумлардан юришга тўғри келарди. Намангандан Тошкентга яхши ва аҳоли яшайдиган қулай жойлардан ўтадиган йўл мавжуд эди. Ўшдан Жиззахга борадиган аравада юришга қулай бўлган катта карвон йўли бўлиб, у асосан Фарғона водийси орқали ўтар эди. Бу йўл шунингдек Марғилон, Қўқон ва Хўжандга олиб борарди.

Қўқондан Қўлобга эса Қоратегин ва Воҳан ҳудуди орқали Риштон, Лангар, Шоҳкенд довони, Чимилдир ва Хонободга йўл бор эди².

Қўқон — Русия савдо алоқалари йилдан-йилга кучайиб борарди. Масалан, И. Янжул Оренбург божхонасига юз йил (1758—1853 й.й.) давомида тушган божларни³ таҳлил этган. Рус савдогарлари авваллари 100 фоиз, кейинчалик 70 дан 50 гача, лекин 40 фонддан кам бўлмаган фойда олганлар⁴. Рақамларни таҳлил қилиб, И. Янжул такидлаган эдики, 1758 йилдан 1855 йилгача товар экспорти 174000 дан 2171000 кумуш рублга, импорт эса 37000 дан 676000 кумуш рублга ошган⁵. Шундай

¹ Терентьев М. А. Статистические очерки. СПб., 1874, 113-бет.

² Венюков М. Опыт военного обозрения, 350—351-бетлар.

³ Четга олиб чиқиладиган ёки четдан олиб келинадиган товарлардан олтнадиган солиқ.

⁴ Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азией. Туркестанский сборник, т. 375, 96-бет.

⁵ Янжул И. Исторический опыт торговли со Средней Азией. Туркистанский сборник, т. 378, 98-бет.

қилиб экспорт импортга нисбатан 1495000 руб. кўп бўлган. Бу эса товар алмашуви 3,2 марта ошганлигидан далолат беради.

В. В. Вельямнов-Зернов 1854 йили рус-қўқон chegarасини (бу ерда савдо алоқалари эътиборга олинмоқда) кенгайтиришнинг аҳамияти катталигини таъкидлаб бундай деб ёзган эди: «Қўқон мутлақо саноатсиз мамлакат, унинг атрофидаги халқлар у билан тенг даражада ёки ундан ҳам паст даражада ривожлангандир. Унинг қўшнилари ичида Россиядан ташқари бирорта ҳам ривожланган¹ мамлакат йўқ. Бу ҳол эса биз учун жуда қулайдир. Равшанки, Қўқон маҳаллий имкониятлар билан ўзининг зарурий эҳтиёжларини қондира олмайди. Агарда у бирор ердая товар олмоқчи бўлса, фақат биргина Россиядан олиши мумкин.

Қўқон — Россия савдо муносабатларига генерал-майор Черняев ҳам маълум даражада эътибор берган. У 1865 йил 23 апрелда бундай деб ёзган эди: «Менинг фикримча, бутун Ўрта Осиё хонликларига тегишли бизнинг савдо алоқаларимиз аввало бизнинг савдогарларимиз учун бемалол, ҳеч қандай тўсиқсиз, уларнинг ҳаёти ва товарлари учун хавфсизликни таъминлаш лозим. Бу шартларни таъминласак, савдогарларга тегишли барча масалалар, маъмурият аралашмасдан, ўз-ўзидан ҳал бўлаверади².

Черняевнинг сўзига қараганда, Россиядан Қўқонга темир, мис, пўлат, чўян ва темир буюмлар, чит ва сифатсиз газмоллар, оз миқдорда бахмал, шакар, фаянсли қосалар, кичик ойнаклар, чарм олиб келинар эди. Россияга тобе бўлган қозоқ чўлларидан эса қўйлар, думба, ёғ, ишланмаган чарм ва кигиз келтирилди³.

«Россияга эса Ўрта Осиё хонликларидан ипақ ва иллик товарлар (чопон, матолар, пахта, қуритилган мевалар, гуруч, гиламлар олиб чиқилган. Хонликлардан олиб чиқиладиган ортиқча товарларни Россиядан олиб келинадиган товарларга нисбатан қоплаш учун кўплаб миқдорда олтин ва кумуш тайгалар билан тўлдирилган»⁴.

XIX асрнинг 60—70-йилларида Қўқондан Россияга асосан пахта олиб чиқиларди. 10 йил (1840—1850 й.)

¹ Вельямнов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских. Тошкент. Новейший номия Давлат кутубхонаси. қўлёзма бўлими, ПУ — 3579, 83—84-бетлар.

² ЦГВИА России, 1442, оп. ед. хр. 19, 3-варақ.

³ Ўша ерда, 3-варақ.

⁴ Ўша ерда, 3-варақ.

мобайнида ҳаммаси бўлиб 18119 рубллик пахта келтирилган. Бу рақамлар, табиатан, уруш йиллари ўзгариб турган. Масалан, 1862 йили Қўқондан Россияга 160 рубллик, 1866 йили эса 324136 рубллик маҳсулот олиб чиқилган. Инак маҳсулотларидан 1862 йили 32831 рубллик олиб чиқилган бўлса, 1863 йилда 10036 рубллик, 1866 йили эса 4009 рубллик чиқарилган. Ваҳолонки, ипак ҳам ашёси олиб борилган. 1863 йили ҳам ипакдан 264 рубллик, 1867 йили эса 20820 рубллик, шундан 1862 йили 60 рубллик, 1867 йили эса 13444 рубллик ҳам ашё олиб чиқилган. Бу рақамлардан кўриниб турибдики, Қўқон хонлиги аста-секин Россиянинг ҳам ашё базасига айланиб бормоқда эди.

Маълумки, 1865 йили Россия қўшинлари Тошкентни босиб олиб, чоризм қўшни хонликларга ўзининг шартларининг сўзсиз бажарилишини талаб қила бошлайди ва 1867 йили босиб олинган ерларида Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этганлиги сабабли Оренбург ва Сибирь божхоналарини бекор қилади ва уни Тошкентга кўчиради.

Бу борада 1868 йилда Туркистон генерал-губернатори Қўқон хонлиги билан савдо битими тузади. Шунга кўра рус савдогарлари кўйлаб имтиёزلарга эга бўладилар, улар учун Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқлар охиқ ҳисоблашади ва истаган жойларида ўзларига омборхоналар, карвонсаройлар қуриш ҳуқуқи берилади. Шу билан бирга савдо-сотиқ тўғри бўлаётганлигини назорат қилиш учун рус савдогарларига ўзларининг агентларини истаган шаҳарга юбориш ҳуқуқи берилади. Аслида уларнинг кўччилиги рус разведкасининг жосуслари эди. Масалан, Қўқонда бўлган Ключаревнинг рус жосуси бўлганлиги ҳақида ҳужжат бор.

Россиядан Қўқонга ёки бу ердан Россияга олиб келинадиган товарлардан Туркистон ўлкасида тўлападиган миқдордаги божга, яъни товарларнинг нархидан икки ярим фоиз (процент)га тегиштирилади. Яна рус савдогарлари карвонлари қўшини мамлакатларга Қўқон хонлиги ерларидан бож тўламасдан ўтишлари мумкин эди ва буларнинг хавфсизлиги хонлик зиммасига юклатилди¹. Бундай шароитлар рус савдосига жуда ҳам фойдали эди. Шунинг учун ҳам М. А. Терентьев бундай деб ёзган эди: «Барча мавжуд бозорлардан батамом ўзимиз-

¹ Наши торговые договора с владениями среднеазиатских ханств. «Московские ведомости», 1868, № 277.

ники деб Қўқонни айта оламиз, чунки у уч томондан бизнинг ҳудудимиз билан ўралиб қолган қўшни давлатлар билан деярли ўтиб бўлмайдиган тоғлар орқали кесилгандир»¹.

1870 йили Россия билан Ўрта Осиё савдо муносабатини ривожлантириш ва савдогарларни истеъмолчилар билан яқинлаштириш мақсадида Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфманнинг фармонида биноан Тошкент шаҳрида савдо ярмаркаси очилади. Бу борада қўқонлик савдогарларнинг товар алмашинуви (обороти) ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир, бу эса Қўқон — Россия савдо муносабатлари ҳақида тушунча беради. Бунда ярмарка очилиши билан Қўқон хонлигининг хом ашё, айниқса пахта, мато, сарнак, ип ва ипак билан таъминлаш борасидаги мавқеининг ошиб бораётганини кўриш мумкин. Масалан, ярмаркага ҳаммаси бўлиб 206039 рубллик пахта келтирилган бўлса, шу жумладан, Қўқондан 90152 рубллик; мато—118417 рубллик, шу жумладан Қўқондан 84840 рубллик; сарнак—24664 рубллик, шу жумладан Қўқондан 23771 рубллик; ипак — 17007 рубллик, шу жумладан Қўқондан 14614 рубллик келтирилган².

Қўқон Россиядан тўвридан-тўғри 600 000 рубллик товар оларди, тошкентлик савдогарлар орқали эса 2 миллион рубллик, жами 2 миллион 600 минг рубллик товар оларди. Бу эса Қўқон бозорининг истеъмол қуввати эди³.

Тошкент ярмарка қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган статистик маълумотларга қараганда, 1871 йили Тошкентга Қўқондан қуйидагилар олиб келинган эди:

Ипак 3766 пуд 22 фунт — 589781 рубллик.

Сарнак 2846 пуд 26 фунт — 47326 рубллик.

Жами 6613 пуд 8 фунт — 637107 рубллик.

Кейинги 1872 йили эса:

Сарнак 2188 пуд 2 фунт — 46097 рубллик

Ипак 4832 пуд 9 фунт — 798088 рубллик

Жами 7020 пуд 11 фунт—844185 рубллик.

Бу рақамлар шундан далолат бермоқдаки, Қўқон хонлигида пиллачилик ниҳоятда ривожлана борган. «Бу-

¹ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынок. СПб., 1876, 49-бет.

² Терентьев М. А. Статистические сборник Среднеазиатской России. СПб., 1874. См., Примечание к ведомости, № 8.

³ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынок. СПб., 1876, 53—54-бетлар.

туи Урта Осиё ўн йили давомида зўра бераётган (816616 рубллик олиб келинган) миқдорни эндиликда фақат биргина Қўқоннинг ўзи бермоқда», деб хулоса қилади М. А. Терентьев¹.

Мавжуд маълумотлар кўрсатиб турибдики, Қўқон ҳокимияти ва чор Россияси ўзаро савдо муносабатларидан манфаатдор эдилар, ваҳоланки, бу даврда Россия амалда савдодан нисбатан кўпроқ фойда олаётганди. Чор Россияси хонликка ўз шартларини айтиб, тадбиқ этаётганди. Қўқон эса бундай қилолмас эди. Қўқоннинг Россиядан савдо қарамлиги айниқса Туркистон генерал-губернаторлиги билан 1868 йилда имзоланган савдо битимида яққол намоён бўлади.

Россия билан олиб борилган савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалиги айрим тармоқларининг ривожланишига олиб келди ва рус маданиятининг баъзи жиҳатлари аҳоли турмуш тарафига кира бошлади. Қўқон хонлиги Россиянинг хом ашё базасига ва ташқи савдо бозорига айлана борди. Умуман олганда Россия билан савдо муносабатлари Қўқон хонлиги қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган бўлса, Қўқон шаҳри учун салбий роль ўйнаб, зиён келтирган. Чунки Россия савоат товарларининг олиб келиниши маҳаллий саноат корхоналарини ва айрим хунармандларнинг инқирозга учрашига сабаб бўлади.

Россиянинг Қўқон бозорини фаол эгаллаб, уни экплуатация қилишининг асосий сабабларидан бири Россияда 1861 йилги ислоҳот ҳисобланади, чунки бу Россияда йирик капиталистик саноатлар ривожланишига олиб келади ҳамда унга хом ашё ва ташқи савдо бозорлари зарур эди.

ҚЎҚОНДА СОЛИҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАР

Қўқон шаҳрида солиқ ва мажбуриятлар тизими Қўқон хонлигидаги тизим билан чамбарчас боғланиб кетган, чунки у хонлиkning пойтахти бўлганлиги туфайли солиқдан йиғилган бойлик Қўқон шаҳрига оқиб келган.

Қўқон хонлигида олинадиган солиқлар халққа жуда оғир бўлиб, улар яна турли ҳашарларда, айниқса бой феодаллар уй, сарой, далаларида, қурилиш иншоотлари-

¹ Уша жойда.

да бепул қатнашишга мажбур қилинарди. Шунинг учун ҳам халқнинг норозилиги ортиб боради.

А. Л. Кунинг маълумотига қараганда, расмий солиқлар қуйидагилардан иборат бўлган: натурал хирож ёки ўндаи бир солиқ, закот—товардан олинадиган савдо солиги ва ҳайвонлар ҳисобидан олинадиган солиқ, бозорда савдогарлардан олинадиган солиқ, тарози солиги, дарёдан ўтиш учун солиқ, туз божи. Яна махсус солиқлар ҳам бўлган.

Солиқлар хоссачи ва бекликларга бўлиган. Хоссачи — бу даромад хоп хазинасига тушган. Беклик — бу даромад бек хазинасига тушган. Хоп хазинасига деярли барча солиқлар келиб тушарди, лекин улар асосан Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Бошқа ерлардан эса хоп хазинасига фақат қуйидагилар тушар эди: 1. Товар ва ҳайвонлардан йиғиладиган закот; 2. Сврдарё кечувларидаи олинадиган бож; 3. Туздан; 4. Хоссачи жойлардан олинадиган солиқ; 5. Хоп маблағига қурилиб, ижарага берилган дўкон, карвонсарой, омборлардан йиғиладиган солиқлар; 6. Тўй маросимларидан йиғиладиган солиқлар; 7. Мерос бўлишдан йиғиладиган солиқ.

Вилоят ҳокимларига хирож ва танобона солиқларини олиш ҳуқуқи берилган эди. Худоёрхоннинг охири даврларида (1865—1875 йй.) хоп хазинасига ҳар йили бир ярим миллион рубга тенг солиқ тушарди¹.

XIX асрнинг биринчи ярмида хонлик даромади натура ва пулдан иборат эди, уларнинг бир қисми вилоят ҳокимлари томонидан қўшни сақлаш учун сарфланадиган харажатларга ва бошқа мақсадларда ишлатилар эди. Қолган қисми хоп хазинасига тушарди. Шоли, буғдой, жўхори ва бошқа донли экинлардан галланинг бешдан бир қисми солиқ сифатида олинган. Мевазор боғлардан, узумзор, сабзавот, пахта ва бошқа ўсимликлар экиладиган ерлардан эса унинг сатҳи майдонига нисбатан солиқ тўлапарди. Бундай ерлардан олинадиган солиқ турини «танобона» деб аталарди. Шу билан бирга танобона солиги экилган нарсаларни эътиборга олган ҳолда унинг миқдори билан белгиланган. Масалан, терак ва қайрағоч экилган бир таноб ердан 50 тийин, қовун, тарвуз, бодринг, беда, тут, пиёз ва баҳорги сабзи экилган бир

¹ Кун А. Л. Очерки Кокандского ханства, 1877, 5—8-бетлар.

таноб ердан 1 сўм, узумзор ва мевали дарахтлар экилган бир таноб ердан эса 2 сўмдан солиқ солинган¹.

Шаҳарлардан олинадиган солиқлар ундаги ҳовли-уйлар сонига, дўконлар ва айрим ҳунармандларнинг маҳсулот турларига нисбатан белгилаб йиғилган.

Аҳоли қайси бекнинг тасарруфидда бўлса, ундан йиғиладиган хирож ўша бекнинг ихтиёрида бўлган. Шунинг эвазига у қўшни сақлаш ва уруш бўлганда хоннинг талабига кўра маълум миқдорда қўшни тўплаб олиб бориши шарт эди.

Хирож қўшдан йиғилган, бир қўшга эса уч-беш ботмов галла экилган.

Кўқон хонлигида хирожни йиғиш шаҳар беги томондан саркорга топширилган. Бу мансабга тайинлангандан кейин саркор ўзига ёрдамчилар қилиб мироблардан ёллар эди. Ёрдамчилар соми шаҳарга тегишли ерлар нечта қисмга бўлинганлигидан келиб чиқилган. Ҳар бир шундай қисмни ариқ оқсоқол бошқарар эди. Баҳорги иш мавсуми бошлангани биланоқ саркор ҳар бир қисмга биттадан миробни юборарди. У эса ёз давомида экин ерларини ва эгаларини аниқлаб, рўйхатга олиши лозим эди. Ҳосилни йиғиш даври келганда ҳар бир қисмга биттадан мулла юборилган. Унинг келиши билан оқсоқол, мулла ва мироб бир комиссияни тузиб, хирож рўйхатини тузар эди. Улар ҳар бир галла ҳосилини ўлчовдан ўтказиб, солиқ миқдорини аниқлаб, рўйхатга киритишган. Саркор бу рўйхатни аҳолидан суриштириб бўлгач, бек ҳузурига бориб, уни тасдиқлаш учун топширган. Бу рўйхат тасдиқлангунча ҳар бир киши бекнинг олдига бориб, ўз эътироз ва илтимосларини айтишлари мумкин эди. Бек одатда ўзининг айдоқчиларини ва айрим ўзига яқин кишиларини ёки қози ва саркорга қарашли бўлган камбағалларни солиқдан озод қиларди ва рўйхатдан ўчирарди. Одатда бундай ўчиришлар камдан-кам бўларди, чунки саркор рўйхатга киритгандан сўнг у ўзининг ҳақлигини тасдиқлашга ундарди.

Рўйхат тасдиқлангандан кейин ҳамма сўзсиз ва кечиктирмасдан белгилашган миқдордаги солиқни тўлаши шарт эди, чунки унгача йиғилган ҳосилни сотишга ҳақли эмасди².

¹ Пантусова Н. И. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве в последние годы правления Худаяр хана. См. Туркестанские ведомости, 1876, № 16.

² Современная летопись. 1876, № 24.

Ҳосилни ўлчашда ва солиқ миқдорини белгилашда, йиғиб олишда сунистеъмоллик қилиш ҳоллари тез-тез бўлиб турарди. Бу эса аҳоли учун оғир мусибат эди.

Фарғона вилояти губернаторининг хирож йиғиш ҳақидаги рапорти диққатга сазовордир. Ушбу ҳужжат 1879 йилга тегишли бўлса ҳам, ammo ўрганаётган даврга ҳам тўғри келади, чунки бу солиқ тури Қўқон хонлиги давридагидек сақланиб қолган эди ва хонлик бекор қилинганлигига атиги 3 йил бўлган эди холос. Рапортда ёзилишича, «хирож рақами ҳақиқатга яқин келтирилган. Масала, Қўқон уезида 200 (минг — Х. Б.) танобдан 240 (минг — Х. Б.) руб. хирож йиғилган; Андижон уезида 360 минг танобдан 450 минг руб. тўланган; Наманганда 135 минг танобдан 140 минг руб берди; Чустнинг 120 минг таноби эса — 148 минг руб.; Исфаранинг 108 минг танобидан — 109 минг руб. ва Ушнинг тахминан 60 минг танобидан — 69 минг руб. солиқ йиғилди. Шундай қилиб Фарғона вилоятининг 1848000 таноб еридан 1463000 руб. хирож солиғи йиғилди¹.

Кучманчи халқ 40 бол ҳайвондан бир дона солиқ тўларди. Савдо қарвонларидан вилоят ҳокими ёки унинг вакили солиқни оларди. Чет элдан келган савдо қарвонлари бир марта умумий нархидан 2,5 фоиз солиқ тўлар эди. Шу ва кўчманчилардан олинадиган солиқнинг номи закот эди. Бу борада Туркистон генерал-губернатори К. П. Фон Кауфман имзолаган «Туркистон генерал-губернаторлигидан савдо-сотик қилиш ҳуқуқини олиш муваққат Низомининг лойиҳасига тушунтириш записи» диққатга сазовордир. Унга мувофиқ, мусулмон шариятига кўра закот — бу ҳар бир мусулмоннинг мажбурий солиғи бўлиб, ўзининг қонуний мулкнинг 40 дан бир қисмини ўз ихтиёри билан худо йўлига яхши ният билан тўлашидир. Шу билан бирга умумий мусулмон хазинаси (байт-ул-мол), закотга ўхшаб, кофирлар билан муқаддас урушлар олиб бориш учун ишлатилар эди. Бу мусулмонлар шариятига мувофиқ мусулмон жамиятига юклатилган эди ва шу муносабат билан закотни йиғиб олишни ҳам ўз зиммаларига олишганди. Шундай қилиб ҳар бир мусулмон ўз ихтиёри билан ҳудожўй ишлар учун берадиган закот, аввал у мажбурий солиққа айланди, кейинчалик эса мусулмон хазинаси ҳукмдорининг фойда келтирадиган даромадига айланиб қолганди. Шундай қилиб Ўрта Осиё хонликларидаги савдо-сотик тизими му-

¹ УаР МДА, И — 1-фонд, 14-рўйхат, 330-иш, 10—11-варақлар.

сулмон қонуниятларида тавсияф этилган ҳақиқий маъмулга тўғри келмас эди.

Ўрта Осиё хонликларида авваллари ҳар бир савдогар ўз карвонларини шаҳардан ташқарига чиқаришдан аввал нечта туя, қанча товар ва қасерга юборилаётганлигини закотчига хабар қиларди. Закотчи эса дарҳол ўзининг вакилини айтган савдогарнинг товарларини кўриш учун кўрсатилган карвонсаройга юборарди. У келиб товарларни юзаки қараб, тугунларини ечмасдан, умумий баҳони белгилаб, ундан 2,5 фойизи ҳисобидан закот миқдорини белгилар эди. Бундан ташқари закотчи патта ёзиб бериши учун ўзининг фойдасига ҳар бир пуд ҳисобидан бир тангадан олар эди. Савдогар бу паттани олгандан сўнг бир йил давомида Қўқон хонлигида кўрсатилган маблағи миқдоридан бошқа закот тўламасдан савдо қиллиши мумкин эди.

Умумий маблағ миқдоридан бир йилда бир марта закот олинган. Агарда савдо-сотилқ мобайнида кўрсатилган маблағ оғшиб кетса, савдогар йил охирида ортиқча маблағнинг 2,5 фойизини закот учун қўшимча тўлаган.

Агар ташқаридан келаётган савдогар закот тўламаган бўлса, у шаҳарга кирмай туриб закотчига хабар бериши шарт эди. У эса савдогар карвонини текшириб, юкларини очиб кўрар ва закот тўғри тўланганлигини текширарди.

Яҳудий ва христианларга тегишли товарлардан эса 5 фойиз закот олинган.

Чет эллардан келадиган карвонлар икки марта закот тўлашган: аввал ўзининг ватанида, сўнгра товарни олиб бораётган мамлакатда. Агар карвон савдо қилмасдан бирер хонликдан фақат ўтиб борадиган бўлса ҳам олдиндан закот тўлаши лозим эди.

Қўқон хонлигида ҳайвон подачи эгасидан уларни сотгани олиб кетаётганда закот олинган. Уларнинг нархидан 40 дан бир қисмини закот учун тўлашлари лозим эди. Олтин ва кумушдан ҳам 40 тилладан 1 тилло олинган.

Шаҳарга бириктирилган қирғиз ва қозоқларнинг подасидан закот олинган. Бунинг учун уларнинг овулларига закотчи юборилган, подаларидаги ҳайвонлар саналиб ҳар 40 бошдан биттаси закот учун олинган. Агарда подасидаги ҳайвон 40 тага етмаса ҳамда олтин ва кумушлари 20 тиллодан ошмаса закот олинмас эди.

Қўқон ҳокимияти закотни ҳисобга олмас эди ва барча йирилган маблағ закотчида тўпланган. У эса ўз ихтиёри ва

инсофига қараб хон ва бекка маълум қисмини юбориб турган. Закоғчи зиммасида асосан ҳарбий қўшинни қурол, мис ва темир билан таъминлаб туриш мажбурияти бор эди. Масалан, Тошкентда ҳар йили 60 000—80 000 тилло закот йўғилган.¹

Қўқон хонлигининг асосий шаҳарлари ва уларга бириктирилган вилоят хонга қўйидагича даромад келтирган:

1. Қўқон — 80—90 минг чорик турли хил галла, 190 000 тилло закот ва 10 000 тилло танобонадан, яъни ер солиғидан.

2. Тошкент, шимолий ҳудуди билан 600 000 чорик турли хил галла, 60 000 тилло закот ва 3 000 тилло танобона.

3. Қурама — 309 000 чорик шолл (туруч), 200 000 чорик буғдой ва 100 тилло таноббона.

4. Наманган, Тўрақўрғоқ ва Чуст билан бирга — 800 000 чорик турли хил галла, 50000 тилло закот, 4000 тилло танобона.

5. Ўратена — 200 000 чорик буғдой, 2 000 тилло закот ва 1 000 тилло танобона.

6. Ўш — 1000 чорик буғдой, 1000 чорик зигир (яч-менг) ва 10000 чорик жўҳори.

7. Андижон — 25 000 тилло закот.

8. Толмазор, Қува ва Шаҳрихон — 100 000 чорик гуруч, 200 000 чорик буғдой ва 4000 тилло танобона.

9. Марғилон ва Ёрмазор — 200 000 чорик турли хил галла, 20 000 тилло закот ва 2000 тилло танобона.²

1848 йилги нарх-навони ва бир тиллонинг Россия пулига 12 руб. 80 коп.га тенглигини ҳисоблаганда Қўқон хони рублга нисбатан қўйидагича даромад олган:

Қўқон — 6528000 руб.

Тошкент — 4646400 руб.

Қурама — 3852800 руб.

Хўжаид — 2905600 руб.

Наманган — 5844200 руб.

Ўратена — 1318400 руб.

Ўш — 3800 руб.

Андижон — 320 000 руб.

Толмазор, Қува ва Шаҳрихон — 2184500 руб.

Марғилон — 1561600 руб.³

¹ ЦГИА Россия, СПб. ф. 573. оп. 2, ед.хр. 2173, 12—13-варақлар.

² Записки ИРГО, т. III. СПб. 1849, 214—216-бетлар.

³ Ўша жойда.

Умуман Қўқон хонлигининг барча даромади 29166900 рублга тенг бўлиб, бушдан ташқари яна Қашгардан 128 000 руб, Исфара, Чинғози ва бошқа жойлар, яна тамаки ва турли хил бошқа маҳсулотлар учун вилоят ҳокимлари томонидан тўланадиган маблағ ҳам бор эди.¹ Булар эътиборга олинса даромад миқдори яна анча ошади.

Россия Қўқон хонлигининг бир қисмини (Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқалар) босиб олганлиги, хон хазинасига тушадиган даромад анча камайиб қолганлиги сабабли 1874 йил 10 июнда Худоёрхон қўшимча янги солиқ турини жорий этади. Авваллари истаган фуқаро кераклигича чўп, ўтин, қамиш, ажриқлардан текин фойдаланган эди. Қўшимча солиқ жорий этилгандан сўнг ҳар бир киши хон фойдасига уларнинг ярмини топшириши керак эди. Бундан ташқари шаҳарга киришда дарвозақонада ҳар бир арава чўп, ўтин шохи учун ярим танга ва бозордаги бир ўрин учун бир тангадан солиқ олинар эди.

Ариқлардаги мавжуд зулукларни қўриқлаш учун махсус одамлар тайинланиб, муҳтож беморлар учун зулуклар сотила бошланади. Шохли қорамол сотилаётганда ҳар биридан бир танга, қўйдан эса ярим тангадан солиқ олинади. Қўқон шаҳрига олиб келинаётган товарлар нархининг ўндан бир қисми закот учун ола бошланади. Бундан ташқари товар сотилаётганда яна 5 фоиз нархидан солиқ олинадиган бўлади. Бир туядаги ипак ёки пахта юкидан 10 тангадан солиқ олинади. Яна чакана савдода буюмнинг қийматига ва турига (масалап, этик, кўйлак ва ҳоказо) қараб 2 тийиндан 10 тийингача олина бошланади.

Ҳар бир чорик (4 пуд) валладан сотилаётганда 2 тийиндан солиқ тўлаш лозим эди. Бир арава сабзавот ва мевадан уч танга, яна шулардан хирож ва танобона ҳам олинган. Шунингдек, бозорда жой учун ҳам пул тўлаш керак эди. Ҳар бир коса сут ва ёғдан 1 тийиндан олинган. Бозорга олиб келинган ҳар бир жуфт ёввойи ўрдак ва роздан биттасини хон фойдасига бериш керак эди. Ҳар бир уй паррандасидан эса 1 тийин, 100 дона тухумдан эса бир тангадан олинган. Ҳайвон учун закот тўланган, бундан ташқари улар сотилаётганда яна ҳар бир туя, от ва эшак учун бир тангадан йиғилган.²

Хон қарамогига бир нечта ўргатилган айиқ, бўри ва

¹ Уша жойда.

² УЗР МДА, И — 715-фонд, 1-руйхат, 60-иш, 195-варақ.

итлар бўлган. Уларни бозорга юбориб, томоша этган ҳар бир дукон эгасидан бир тийиндан йирилган. Яна хоннинг масҳарабозлари ҳам бозорга келиб, ўз хунарларини кўрсатиб, бундан йирилган пуллар хоннинг хазинасига тушиб, озиқ-овқат учун ишлатилган. Мачитга тайинланаётган ҳар бир имом хонга беш тангадан тўлаши керак эди. Хон қаерда суннат тўй бўлаётганини билиб қолса у ерга ўзининг мусиқачиларини юборган. Уларнинг ҳар бири тўйда биттадан чопон олганлар. Мусиқачилар хонга 2 тиллодан 5 тиллогача тўлашлари шарт эди.

Ҳар йили баҳорда хунармандлар хонга 100 тиллодан 1000 тиллогача пул тақдим этиши лозим эди. Агарда уларнинг бирортаси буни бажармаса, айбдор «жишоятчининг» бошлиғи қалтакланган¹.

1875 йил 2 октябрда махсус топшириқлар катта маъсабдори А. Л. Кун К. А. Кауфманга йўллаган маълумотномасида бундай деб ёзади: «Мусулмон давлатларининг шариатида мувофиқ хирож солиғи терилган маҳсулотининг бешдан бир қисмини, таноб учун 5—10 танга, савдо товарларидан закот — 1/40, ҳайвондан ҳам закот ўшанча тўланган.

Ўрта Осиё хонлиқларида юқорида кўрсатилган тўғри солиқлардан ташқари хон даромадига (Бухорода, Хивада, Қўқонда ва руслар эгаллаган ҳудудларда) яна қуйидагилар қўшилган:

1. Таги жойи — савдо жойи, бозордан тушадиган даромадлар.

2. Ниҳоҳи тариқа — уйланиш учун нпкоҳ қоғозини ёзиш ва ворисларга мулкни бўлиб бериш учун.

3. Луқата — мулкни тақсимлаш учун.

4. Тарози пули — тарозини ишлатиш учун.

5. Уй ва турар жойдан тушадиган даромад.

6. Кема пули — дарёдан ўтказиш учун.

7. Тамаки пули — тамаки экилган ер учун.

8. Намоки пули — туз қонидан олиб чиқиладиган туз учун тўланадиган пул.

9. Риза пули — ризаворлардан тушадиган даромад.

Бу солиқларга қўшимча қилиб Худоёрхон яна қуйидагиларни қўшган:

1. Харажат пули — кўчмагчилардан олинадиган хирож.

2. Қарагай пули — тоғлардан бозорга олиб келинадиган ёғочдан тушадиган даромад.

¹ Уша жойда, 196-варақ.

3. Утин пули — шох, чакалак, тиканақ, қамишлардан тушадиган даромад.

4. Даллол пули — бозорда сотув-олувда иштирок этган даллолга берилган пул.

5. Кўк пули — майсазор учун олинадиган солиқ.

6. Сув пули — тоғлардан ариқ орқали сотилган сув учун.¹

Кўқон хонлиги бекор қилиниб, Фарғона вилоятининг таъсис этилиши муносабати билан рус маъмурияти маҳсус комиссия тузиб, Худоёрхон даврида қандай солиқ ва мажбуриятлар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумот тўплаши лозим эди. 1876 йил март ойида бу комиссия фақат давлат даромадига тўланадиган солиқларни ва Кўқон шаҳри йиллик даромадига оид маълумотларни тўплади, холос. Бу маълумотларга қараганда, уларга хирож, танобона, закот ва хонга тегишли дўкон, фабрика, завод ва дарёдан кечувлар, ижарага берилганлардан тўпланадиган маблағларгина киритилган. Худоёрхонга хизмат қилган мирза ҳисобчиларнинг берган маълумотларига кўра, хон хазинасига тушадиган маблағлардан ер маҳсулотларидан олинадиган хирож миқдори 944600 руб, танобона — 182 440 руб, товар ва ҳайвонлардан олинадиган закот — 197 500 руб, ижарага берилган маъмурият биноларидан — 26940 руб, Сирдарё кечувидан — 10 000 руб, жами 1361480 рубга тенг эди.² Албатта, бу рақамда энг кам миқдорда деб ҳисоблаш керак. Чунки ҳали рус комиссияси аниқ ва тўла маълумотлар тўплашга улгурмаган эди.

А. Л. Кунининг тўплаган маълумотларига қараганда, Худоёрхоннинг охирий хонлик даврида бир йиллик даромади 2,5 миллион рублга тенг бўлиб, бекликлар бўйича қуйидагича кўринишга эга эди (134-бетдаги жадвалга қаранг).

Бу даромадларга яна туз учун олинадиган закот, Сирдарё кечувидаги ижарага берилган кемадан олинадиган ва асосан уйлардан олинадиган даромад — 250 000 рублни қўшиш лозим. Бу даромадларнинг жамини ҳисоблашда А. Кун фақат шариятга мувофиқ олинадиган солиқларни ҳисоблаган холос.³

Кўқон хонлигида яна қуйидаги солиқлар мавжуд эди:

1. Савонин закот — туялар сақлаш ҳуқуқини олиш учун.

¹ ЎЗР МДА, II—715-фонд, 1-руйхат, 64-иш, 59-варақ.

² Уша жойда, 67-иш, 190-варақ.

³ Кун А. Л. Очерки Кокандского ханства, 8—9-бетлар.

№	Белинлар номи	Белинликтаги қизлар сони	Тизмо билан олинган солиқ					товарлардан солиқ
			Тўғилган солиқ	пахта ва полиз экинлардан таноб солиғи	кўчманчи аҳолидан хайвонлар учун олинган солиқ	бозорлардан тараф ва бошқа турдаги солиқ	соллиғи	
1.	Махрам	26	47000	2772	300	800	—	
2.	Сўх	6	8000	600	1000	400	—	
3.	Қўқон	368	230000	55700	28200	12000	2300	
4.	Марилон	120	40000	8000	3500	1800	8000	
5.	Уш	20	27000	600	—	—	—	
	Шахрихон	20	50000	—	—	—	—	
	Асака	12	—	8000	—	—	—	
	Узганд	8	25000	—	2400	1000	—	
6.	Булоқбоши	6	12000	300	3000	500	—	
7.	Аравон	8	13000	500	300	300	—	
8.	Андижон	80	100 000	25000	5200	6820	—	
9.	Балиқчи	15	40 000	3000	1500	1000	—	
10.	Наманган (хосса қиз-қизлар билан)	62	68000	17000	600	4680	100	
11.	Чортоқ	6	40400	800	300	400	—	
12.	Навкат	4	18000	800	150	100	—	
13.	Косон	12	20 000	—	600	600	—	
14.	Чуст	18	26550	1000	700	400	—	
15.	Бободархон	12	6000	1200	6000	300	1000	
	Жами	808	707550	131672	47350	31100	33100	

2. Соғлиқ закот — қўйлар сақлаш ҳуқуқини олиш учун.

3. Хувармандлар корхоналаридан олинадиган солиқ.

4. Қўш солиғи.

5. Бозор солиғи — сотиш учун бозорга олиб келинган ҳайвонлардан: қўйдан — 5 тийин, от ва шохли ҳайвондан — 10 тийин, туядан — 20 тийин.

6. Тарози пули — ҳар бир пуд галладан сотилаётганда ярим тийиндан олинган.

Генерал-майор Гейнснинг сўзига қараганда, «биринчи қарашда тарози пули оғир эмасдек кўринарди, ammo мазмунан у оғир юк бўлиб сотувчига тушарди».¹ Унинг оғирлиги шунда эдики, ижарачилар тарози пулини ралла тортаётганда эмас, балки шаҳардан ташқари ҳар бир юклик туяни тўхтатиб ралладан, шунингдек ҳар бир тортиб ўлчападиган нарсалардан ундирган. Бунинг устига белгиланган миқдорда эмас, ундан ҳам кўпроқ олинган.

7. Намак (туз) ва кўмир солиғи — туз ва кўмир юкланган ҳар бир туядан 20 тийиндан олинган. Туз асосан ёзда келтирилган, чунки бу вақтда тузли конларда туз олиш имкони бўлган. Кўмирни (листа кўмир, ўтин ёқилгандан кейин қолган кўмир) қирғизлар тоғдан шаҳарга олиб келишар эди. Туз ва кўмир аҳоли учун энг керакли эҳтиёжлардан бири ҳисобланган. Масалан, бир қоп кўмир 25—30 тийиндан сотилган. Бир туяга 3—4 қоп юк юкланган. Шундай қилиб қирғизлар (қозоқлар) кўмирга нархидан 20 фоиз кўпроқ миқдорда ҳақ тўлашган.

8. Шаҳарга от, туяда, аравада юк билан кириш учун махсус солиқ тўланган. Бу солиқ ўртача юклик отдан 10 тийиндан, туя ва аравадан эса 20 тийиндан олинган. Шундай солиқ умуман барча бошқа юклардан: ўтин, қамш, сөмон ва ҳоказолардан олинган.

9. Тўй солиғи. Ҳар бир қиз эрга тегиши учун 2 сўм, ҳар бир хотиндан 1 сўмдан хазина фойдасига солиқ солинган.²

1875 йилга келиб Қўқон хонлиги асосан Фарғона водийси билан чекланиб, хон хазинасига тушадиган даромад камайиб кетган эди. Шунинг учун иложи борича аҳолидан кўпроқ солиқ йиғиб олишга ҳаракат қилинган.

Юқорида Н. Н. Паптусов маълумотларига асосланган ҳолда хоннинг йиллик даромади ҳақида айрим рақамлар

¹ ЎзР МДА, 1-фонд, 14-рўйхат, 8-иш, 13-варақ.

² Ўша жойда, 12—14-варақлар.

жадвалл берилди. Муаллиф уни тилло ва танга ҳисобида келтирган. Биз уни 1875 йилги нарх-навога илсбатан, яъни 1 тиллони — 3 руб. 80 коп, 5 тангани — 1 руб деб олдик. Бундай қилиб беришдан мақсад уни бошқа жадвалларга таққослаб кўриш имконияти пайдо бўлади¹.

№	Товарлар номл	Бир йилда йиғилган со- лиқ (рубли ҳисобида)	Изоҳ
1.	Ипак	5130	
2.	Пахта	5000	
3.	Рус мануфактураси	4940	
4.	Ипакли газмол	140	
5.	Кесел	200	
6.	Бўз ва астарлик	200	
7.	Олача	200	
8.	Кўйлақлар	200	
9.	Жуп	1000	
10.	Чарм	1000	
11.	Арқон ва шолча (?)	828,40	
12.	Дўппишлар	120	
13.	Беда, ўтин, сомон ва ҳ. к.	3040	
14.	Ширинликлар	1000	
15.	Қўйлар	2000	
16.	Отлар	300	
17.	Ег	4560	Қўқон шаҳар ва унга бириктирилган қишлоқ- лар билан бирга
18.	Ғалла маҳсулот- лари	6240	Қўқон беқлиги ва унга қарашли қишлоқлар билан бирга
19.	Пилла	2660	
20.	Тариқат	7000	Атрофдаги қишлоқлар билан
21.	Шикоҳона	800	
22.	Кечувлар	14502	Қўшдаги кечувлардан тунадиган даромадлар эътиборга олинмоқда: Маҳрам, Чилмаҳрам, Оқжар, Гурумсарой, Га- дойтоҳмас, Аҳси, Шо- ҳанд, Қирғизқўрган, Мишғўлоқ, Пунгаи, Ареловбек.
23.	Аравакашлардан	1000	
24.	Хон дуконларидан	8098	Ижара учун

¹ Туркестанские ведомости, 1876, № 13.

Жадвалдан кўришиб турибдики, Қўқон беклигининг ўзиданоқ 70167 рубл. йиллик даромад келган. Бунага яна кўплари киритилмаган. Буни тарози пули солигидан яққол кўриш мумкин. 138-бетдаги жадвал ҳам Н. Н. Пантусов маълумотлари асосида олинди.

Хоннинг Бешариқ ва Қонибодомдаги пахта саройида пахта учун тарози пули солиғи миқдори бир йилда 350 тиллогача даромад келтирган. Қўқон шаҳрига бириктирилган Бешариқ, Яйфан, Қонибодом, Дурманчи, Ултарма, Риштон, Олтиариқ, Янгиқўрғон, Биби-Убайда каби қишлоқлардаги қўйлардан олинадиган солиқни жарчибоши йиғган. Сирдарё кечувидаги ижарага олинган кийимлардан, туз қонидан ва шу қабилардан олинадиган солиқларни йиғиш учун махсус хон сарқори тайинланган. Масалан, Н. Н. Пантусовнинг маълумотига қараганда, Қоракон (Ҳамишқўрғондаги қони сиёҳ) ва Оққон (қони сафид) дан 1874 йили 9000 танга йиғилган ва бу солиқни йиғиш учун ҳар ҳафта сарқорнинг ишончли вакили у ерларга борган.

Қўқон шаҳар бозорларидан Худжёрхонга қуйидаги даромадлар келиб тушар эди:

1. Ғалла бозоридан йилига 5 760 рубллик тарози-пули йиғилган. Шунингдек, ҳар бир арава ғалладан 20 тийиндан солиқ олинган.

2. Ипак ва пилла бозоридан эса йилига 4860 рубллик тарози пули йиғилган. Ҳар бир пуд ипак ва пилладан тортаётган пайтда 10 тийиндан солиқ олинган. Бу солиқнинг бир қисми (3600 рубл.) Далоилхона мадрасасининг вақфи эди. Бундан ташқари Қўқон вилоятига тегишли бозорлардан яна пилла сотилгандаги 2520 рубллик тарози пули ҳам йиғилган.

3. Пахта бозоридан эса йилига 5 минг рубл. тарози пули олинган. Бундан ташқари Бешариқ ва Қонибодомдаги хоннинг пахта саройидан 1260 рубл. даромад келтирилган. Шунинг эътиборга олиш керакки, агарда пахтани савдогар олиб келса, ҳар бир юкли туядан 20 тийиндан, агарда деҳқоннинг ўзи олиб келса, ундан 40 тийиндан солиқ олинган.

4. Қўқон шаҳри ва унга бириктирилган қишлоқлардаги бозорлардан йилига 4320 рубл. даромад келтирилган. Мой жувода олинган бир чакса ёғдан 2—3 тийин солиқ олинди, патта (гувоҳнома) берилган. Акс ҳолда бозорга олиб келинганда солиқ олинган.

5. Мол бозорларда солиқни жарчибоши йиғган. Ҳар йили қўйлардан йириладиган солиқ 39600 рублга, отлар-

№	Товарлар номи	Ўлчов бир-лиги	Солиқ (тийин ҳисобида)	Изоҳ
1.	Ипак, пилла	пуд	10	
2.	Пахта	бир туя юк	40	савдогарлардан 20 тийин
3.	Ег	чакса	2,5	
4.	Кулжара	чорик	—»—	
5.	Чигит	»—»—»	—»—»	
6.	Зигир	»—»—»	»—»—»—»	
7.	Кулжут	»—»—»	»—»—»—»—»	
8.	Майиз	»—»—»	5	
9.	Қўй ва эчки	1 дона	5	
10.	Қўзичоқ	»—»—»	2,5	
11.	От ва туя	»—»—»	15	
12.	Бедава (жанги)	1 дона	50	
13.	Товуқ, кабутарлар	»—»—»	1/2	
14.	Этик ва шу кабилар	1 жуфт	1,5	

дан йиғиладиган солиқ эса 54000 рублга тенг бўлган. Қўйлардан йиғиладиган солиқ учун жарчибоши алоҳида мансабдорни тайинлаган, от ва шохли моллар учун эса бошқа одам тайинланган.

6. Никоҳона, тариқат (мерос мулкидан), Сирдарё кечувидаги ижарага берилган кемадан олинадиган солиқ, туз конларидан олинадиган солиқ, луката мулкидан йиғиладиган солиқларни йиғиш хоннинг махсус саркорига юклатилган. Булардан тушадиган даромад 3600 рублга тенг бўлган. Қўқон шаҳри атрофидаги қишлоқлардан никоҳона ва тариқат йиғадиган махсус 3 киши тайинланган. Ҳар бир мулкни тақсимлашдан олинадиган солиқ 3—5 тилло (14—18 рубл.)дан ошмаса юқорида белгиланган махсус одамлар юборилган. Агарда 5 тиллодан ошадиган бўлса қишлоққа хоннинг махсус амалдори борган. Қўқон шаҳрида эса махсус тариқачи бор эди. 1871 йили Қўқон шаҳрида махсус тариқачи томонидан йиғилган солиқ 7000 рублга тенг бўлган (ўртача рақам умуман Қўқон шаҳрида 3200 рублга тенг эди), никоҳона солиғи эса 800 рублга етган (шу жумладан Қўқон шаҳрида 640 рубл эди). 1874 йили Қўқон атрофидаги қишлоқлардан йиғилган майда тариқат (4—5 тиллогача) ва никоҳона 6500 рубл 60 тийинга, Қўқон вилоятидаги қўчманчилардан олингани эса 1706 рублга тенг бўлган.

7. Сомон, ўтин, ҳода, қовуц, узум бозорларидан йи-

ғилган солиқ 2080 рублдан ошиб кетган. Ижара пули эса 2160 рублди ташқил этган.

8. Юқоридагилардан ташқари қосиблар, оқсоқоллар ўзларининг жамоаси учун маълум солиқни ҳоп хазинасига тўлаб турганлар. Бундай солиқлар сотув ва олув пайтида амалга оширилар эди. Масалан, чит растасида 360 рубллик чит сотилса сотувчи ва олувчининг ҳар бири 1 руб. 40 тийиндан (жами 2 руб. 80 тийин) тўлаган.

Бу солиқ бир йилда қуйидагича йнғилган:

1. Рус мануфактура савдогарларидан — 4080 руб.
  2. Чой савдогарларидан — 1800 рубль.
  3. Қўйлақ савдогарларидан — 1000 рубль.
  4. Ипак газмол савдогарларидан — 140 рубль.
  5. Ипак савдогарларидан — 1080 рубль.
  6. Махсус атлас саройидаги савдогарлардан (сарой ижараси билан бирга) — 252 рубль.
  7. Сурп бозоридан — 200 рубль.
  8. Чарм бозоридан (бунга чарми ишлаш учун ишла-тиладиган сув ҳақи ҳам кирадн) — 1000 рубль.
  9. Бўз ва астар бозоридан — 200 рубль.
  10. Олача бозоридан — 200 рубль.
  11. Дўппи бозоридан — 120 рубль.
  12. Жун бозоридан — 200 рубль.
  13. Арқон бозоридан — 485 рубль.
  14. Китоб бозоридан — 36 рубль.
  15. Арава савдогарларидан — 600 рубль.
- Жами — 12513 рубль.

9. Қўқон шаҳрига Сўхдан қирғизлар олиб келган бир туядаги кўмирдан (писта кўмир, ёндирилган ўтиндан қолган кўмир — Х. Б.) уч тийиндан олишар эди. Бу солиқ мадрасанинг вақфи эди.

10. Аравақилларнинг солиғи ҳам ижарага берилган. Бу солиқ 1000 рублга етган.

11. Худоёрхоннинг Қўқон шаҳридаги 575 та дўкопидан олинадиган солиқ ҳам ижарага берилган ва унинг миқдори 7672 рублга тенг эди¹.

В. П. Наливкиннинг фикрича, закот «худо йўлига» ўз мулкидан ёки даромадидан маълум бир қисминини қурбонлик қилишидир. Қуйидагилардан закот тўланган:

1. Ҳайвонлардан.

¹ Туркестанская ведомости, 1876, № 13.

2. Даромад келтирадиган капиталдан.
3. Дала маҳсулотларидан.
4. Дарахт меваларидан.
5. Товарлардан.

Даромад келтирадиган капитал ва товарлар ботин (яширин) дейилади ва қолганларига ўхшаб зоҳир (аниқ) эмас, закотчи ва амалдорлар томонидан текшириб кўрилмади.

Вояга етмаганлар, ақли заифлар ва қуллар закот тўлашмаган.

Закот қуйидаги миқдорда олинган. 1. Қимматбаҳо буюмлардан ва ҳайвонлардан қирқдан бир миқдорда. 2. Дала маҳсулотлари, дарахтлар, ҳовлининг ўндан бир қисми, ҳисобида. 3. Топилган хазинанинг бешдан бир қисми.

Закот қуйидагиларга ишлатилган:

1. Камбағал ва муҳтожларга.
2. Закот йиғувчиларга.
3. Исломи қабул қилган муҳтож ажнабийларга.
4. Камбағал қардорларга.
5. Хўжайин билан озодлиқка чиқиш учун аввалдан шартлашиб олган, ammo товои тўлай олмаган қулларга.
6. Қофирлар билан курашаётган жангчиларга.
7. Муҳтож сайёҳлар ва ажнабийларга.

Ушр (ўндан бир) фақат ҳақиқий ислом мамлакатларида олинган. Босиб олинган ерлардан эса хирож ҳосил миқдорининг бешдан бир ҳисобида йиғилган.

Закот, ушр ва хирож сифатида йиғилган жами маблағ мусулмон диний жамоага ёки давлат (байт-ул-мол) хазинасига тушган¹.

Қўқон хоилигидаги солиқ тизимини тушунишда Идаровнинг шу масала билан боғлиқ қўлёзмаси диққатга сазовордир. У кўп масалалар билан бир қаторда «Ислом таълимоти бўйича солиқлар ва солиқнинг ҳажми ва турига қараб ер ҳуқуқий муносабатларининг қарамлиги ҳақида («О податях по учению ислама и зависимость рода поземельных право отношений от размера и характера податей») каби масалага ҳам алоҳида эътибор берган. Бу қўлёзмага биноан ҳозирги солиқлар ҳақидаги тушунчаниз мусулмон ҳуқуқида помълумдир. Шариат фақатгина закот, бож ва хирожларини таъин олади ҳолос.

Закот фақат мусулмонлар дунёсида мавжуддир. «Ҳи-

¹ Наливкин В. П. Конспект лекций по истории ислама и по мусульманскому праву. ч.1, Ташкент, 1908; 44—45-бетлар.

доя» китобида у бундай таърифланади. Закот — бу Оллоҳ томонидан белгиланган ва озод, соғлом тапа ва соғ руҳли ҳар бир вояга етган мусулмоннинг белгиланган миқдорда ўзининг тасарруфида бир йилдан кам бўлмаган хусусий мулкдан тўлайдиган солигидир.

Закотдан қуйидагилар фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлишган:

1. Камбағал ва мулксизлар.
2. Закот йиғиш буйруғини олган одамлар.
3. Насронийлар, агарда улар мусулмонларга кофирларга қарши урушларда кўмаклашса.
4. Қарзлардан қутула олмайдиганлар.
5. Маблағсиз ва овқатланиш учун имкониятлари қолмаган ажаибийлар.

Закот яна асирга тушганларни озод қилишда, ҳудудий ишларга, мачитлар, мадрасалар учун ишлатилиши мумкин. эди.

Закот барча ботин ва зоҳид мўминлардан, шу жумладан, деҳқончилик маҳсулотларидан ҳам тўланган. Бундай ҳолда у ушр ёки ашр, яъни ўндан бир қисм дейилган. Ерининг ўзидан эса закот олинмайди.

Ушр ярим, бутун ва икки қиссадан иборат бўлади, демак, у $\frac{1}{5}$ гача миқдорда ҳисобланган.

Ушр закот туридан бўлиб, мазмуни муқаддас ҳисобланган ва насронийларга (ўзга диндагиларга) нисбатан қўлланилмасан.

Аксича, хирож бу босиб олинганлик тамғасидир. Бир марта хирож белгилангандан сўнг, ҳаттоки ер мусулмон қўлига ўтса ҳам, бекор қилинмайди ва абадий қолади. Агар ушр мулкдан олинмаган бўлса, хирож эса фақат ерга солинган.

Хирож икки хил бўлади: мувозиф ва мақосин. Мувозиф ер майдонига ва ҳосилдорлигига қараб пул билан олинган, мақосин эса ҳосилининг маълум фонзи ҳисобидан, одатда 2 дан бир, 8 дан бир қисмигача олинган.

Хирож айрим пайтларда доимий ёки вақтинчалик ижара ҳақи сифатида ҳам келган. Баъзан эса бож (тавон) сифатида келиб, жиҳод вазифасини бажариб, таслим бўлган халққа, унинг мулкини ва сиёсий ҳуқуқларини сақлаган ҳолда ёппасига солинадиган солиқ сифатида نامоён бўлган. Бу хирож тури мулкдорнинг ислом динига ўтиши билан бекор қилинган, чунки у ердан олинмай, мусулмон бўлмаган шахсдан олинган.

Хирож айрим пайтларда ер мулк сифатида хўжайинида бўлганда ундай солиқ сифатида олинган. Бу хирож

тури мусулмон дунёснда истисно сифатида бўлиб, «Ҳидоя» да ҳам шу мазмунида ёзилган.

Шундай қилиб, ушр фақат маҳсулотдан олинган ва ерга солинмаган. Шу туфайли, агарда у мусулмондан насроний қўлига ўтса, хирожга айланган¹.

Қўқон атрофида 20—100 уйлардан иборат жуда кўп-лаб қишлоқлар бор эди. Булар юқори мансабдорларга улашиб берилган: мингбошиқларга, дастурхончиларга, поибларга ва паисодларга. 10 ёки 20 юзбошиқга бир қишлоқ, 30 ёки 40 дахбошиқга — бир қишлоқ, 50—60 исаул-маҳрамларга ҳам бир қишлоқ тақдим этилган.

Агарда булардан кимдир лавозимидан кетса қишлоқдан тушадиган даромаддан ҳам маҳрум бўлган. Қўқонда булар қишлоқдор, Бухорода тапхочи, Қонстантинонолда эса хизматкорларга маош деб тенглаштирилиб айтиларди.

Идаров қўлёзмасида жамоа хазинаси (байт-ул-мол) ҳақида ҳам маълумот бўлиб, у тўрт хил даромад ва сарфларга бўлинган:

1. Байт ул-садақа — садақа хазинаси. Бу амр ёки ушр — ўндан бир ушр ерларидан олинадиган солиқ.

2. Байт ул-ғаноим — ҳарбий ўлжадан ташқил топган хазина. Бунга яна ҳар хил мулкдан бешдан бир қисми кирарди, шу жумладан ҳарбий ўлка ҳуқуқи сифатида ердан ҳам олинган.

3. Байт ул хирож ёки фан — хирож мулкчининг хазинаси.

4. Байт ул-валидай — эгасиз мулкчининг хазинаси.

Байт-ул-мол турли мамлакатларда ҳар хил номларда айтилган: мамлакат (давлатники), макуфот (вақфга айланттирилган) ва амлок (умуман мулк). Охирги ном Бухоро, Қўқон хонлиги ва унинг рус давлати ҳукмига ўтган (босиб олинган — Ҳ. Б.) ерларида қўл учрайди².

Меҳнаткаш халқнинг аҳволи яна шундан ҳам оғирлашар эдики, Қўқон хонлиги ўзаро урушлар натижасида Бухорога ва Россияга кўплаб ҳарбий товон тўлашга мажбур эди, бу эса халқ зиммасига қўшимча солиқ бўлиб тушарди.

Қўқон аҳолиси солиқлардан ташқари қалъаларни, сугориш каналлари ва ариқларни қуриш ва таъмирлаш, урушларда қатнашиш учун от, арава ва ишчи кучларини юборишга мажбур эди. Агарда шуларни бера олмайди-

¹ ЎзР МДА, 1-фонд, 27-руйхат, 359-иш, 69—71-бетлар.

² ЎзР МДА, 1-фонд, 27-руйхат, 359-иш, 61—62-парақлар.

гашлар бўлса улардан пул йиғилиб, унга ишчи, арава, от ва шу кабилар ёллаб олинган.

Энг оғир мажбуриятлардан бири ҳашар эди. Чунки бунда аҳоли шахсий ишларидан қолдирилиб, текнига турли хил оғир қурилиш ва таъмирлаш ишларига иштирок этишга мажбур этилган. 1874 йил 10 июнда статли маслаҳатчи Вейнберг Туркистон генерал-губернатори помпа юборган маълумотномасида бундай деб ёзади: «Йуллар ўтказиш, хон уйлариини қуриш, унинг дала ва боғларида меҳнат қилиш учун, ариқ ва каналлар қуриш учун хопликнинг барча жойларида ишчилар мажбуран ҳайдаб келинади, шу билан бирга улар текнига ишлашлари зарур. Шундай ҳоллар ҳам учраб турадики, агарда ишчи келмаса, уни калтаклашарди ва айримларини ўлимга маҳкум қилишарди (бундай ҳоллар 4—5 марта содир бўлди). Батъи бир пайтда хон иродасига бўйсунмаган бечораларини тириклайин ерга кўмгашлар».¹

Мажбурий ишлар урушга тайёргарлик ёки душмандан ҳимоя қилиш вақтларида кўпроқ бўлган. Биринчи ҳолда бу мажбурият аҳоли учун оғир бўлиб тушган, чунки кўпинча бой феодаллар манфаати йўлида беҳуда ўзаро урушларга меҳнат қилишар ва қурбонлар келтирилар эди. Иккинчи ҳолда эса ваташпарварлик характериға эга эди, чунки бунда ўз Ватанини, оиласини ҳимоя қилишга қаратилган. Бу ҳолда аҳоли кўтаринки руҳ билан кўпинча ихтиёрий ҳолда иштирок этарди. Бунга 1842 йили Қўқон шахрини Бухоро амири Насруллодан ҳимоя қилиш учун шаҳар атрофини дөвор билан ўраш ва қўрғонлар қуриш билан боғлиқ ишлар яққол мисол бўла олади.

«Алсоби ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли тарихий қўлёзмада шундай сатрларини ўқиш мумкин: «Худойпазар амин ва Азиз амин ва Раҳимқули — чойфуруш ва ўн икки оғалиқлар жамоат бўлиб, атроф қўрғонни пайза бирлан ўлчаб маҳалла маҳаллага мувофиқ аҳвол тақсим қилиб бердилар ва увирини қишлоқ халқига бердилар ва атроф саркардаларга ҳам қадр аҳвол бердилар».²

Мажбурият сўғориш ариқларини, қалъаларини ва шу кабиларини қуришда юклатилган. Аммо аҳоли учун энг оғир мажбуриятлардан бири эркак ва йигитларнинг ўзаро феодал урушларда мажбур этиши эди.

Қўқонда солиқ тизими ҳақида гапирилаётганда Карл Марксниң сўзларини эслаш жоиздир. У «Хиндистонда

¹ УзР МДА, Н—715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 195-варақ.

² УзРФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 9841, 13-бет.

Британия ҳукмронлиги» асарида бундай деб ёзади: «Осиёда қадимдан қонда сифатида бошқаришнинг уч тармоғи мавжуд бўлган: молия идораси ёки ўз халқини талаш идораси, ҳарбий идора ёки қўшни халқларни талаш идораси ва охириги жамоат ишлари идорасидир».¹

Шундай қилиб Қўқон хонлигида (шу жумладан Қўқон шаҳрида ҳам) аҳоли катта миқдорда солиқ тўлар ва мажбурий ишларда қатнашар эди. Оқибатда аҳолининг қўнчилигини ташкил қилувчи камбағал оилаларга жуда оғир бўлган, айримлари шу сабабли тиланчилик қилиб кун кечирингга мажбур эди. Айниқса Худоёрхоннинг охириги ҳукмдорлик даврида аҳолининг турмуши оғир солиқлар патижасида чидаб бўлмас даражага етиб қолади ва Қўқон хонлиги тарихида энг катта ва узоқ давом этган халқ қўзғолони содир бўлади. Бу қўзғолон тарихга «Шўлатхон қўзғолони» номи билан кирди.

ҚЎҚОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ

Хонлик даврида Қўқон шаҳрида бир неча ўқув юрталари: мадрасалар, мактаблар ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юрталари ҳисобланган. Мактаблар мачитлар қошида ва хусусий уйларида ташкил этилган. Хонлар ўрдасида хонзода ва зодагонларнинг болаларини ўқитиш учун махсус мактаб бор эди. Масалан, «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли асарда ёзилишича, «Мусулмонқул мингбошининг буйруғи билан ёш Худоёрхон ва қичпоқлар болаларини ўқитиш учун ўрдада мактаб қурилиб, унга мактабдор этиб Мулло Содиқ тайинланган».²

Шу ерда эътиборга олиш керакки, бу мактаб ҳозир Қўқонда мавжуд бўлган Худоёрхон ўрдасида эмас, балки 1845 йилда бўлган хон ўрдасида эди. Кейинчалик бу ўрда бузилиб кетган.

Одатда, мактабларда асосан ўқиш ва ёзиш, арифметика ва адабиёт ўқитилар эди. Қорихоналарда эса асосан кўзи ожизлар ўқиб, Қуръон, дoston ва шеърларга эътибор берилар. Мактаблар қизлар учун алоҳида, ўғил болалар учун алоҳида бўлган. Масалан, машҳур шоира Дилинод Қўқонда мактаб очган. У ўзининг педагогик фаоллиги ҳақида бундай деб ёзган эди: «Менинг суҳбат-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, тт. IX, 132-бет.

² «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин», 78-варақ.

дошларим ва дугоналарим ақлли қизлар ва истеъдодли шoirалар эди. Эллик бир йил давомида мен мактабдорлик қилдим ва йилига ўртача 20 тадан 30 тагача ўқувчиларим бўлиб, саккиз юз тўқсонга қизларнинг саводини чиқардим, булардан деярли чорақ қисми шеъроятга қобилиятли бўлиб, шoirа ва ўз даврининг ақлли ва доно одамлари эди»¹.

Қўқон шаҳрида бошқа шаҳарларга нисбатан мактаблар сони кўпроқ бўлган. Бу эса қўқонликларнинг аксарият кўпчилиги саводли бўлиб, ўқини ва ёзини уста бўлганлигидан далолат беради.

Ўқитувчилар ўз уйларида очган хусусий мактабларидан ташқари барча ўқув юртлиари, турли шахс ва ташкилотлар томонидан хайрия қилинган вақфлардан тушадиган даромад ҳисобига ишлар эди. Уларнинг одатида мачитлар биринчи ўринда турарди, чунки деярли барча мачитларда мактаблар очилган².

1841 йилги маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳридаги хоннинг асосий мадрасасида 1000 та мулла ўқиган. Бу мадрасани иккита бош мударрис бошқарган: Эшон Мавлоний ва Маҳзуми Бухорий. Булар ҳурматли инсонлар бўлиб, катта илмга эга эдилар.

Мадрасалар Қўқон хонлигининг бошқа шаҳарларида ҳам бор эди, ammo улар Қўқондагидек салобатли ва катта эмасди. Ўқини битирганларнинг айримлари билимини такомиллаштириши ва ошириш учун Бухоро ва Самарқанд мадрасаларига ҳам бориб ўқишар эдилар.

Ҳар бир мактабдор домланинг ҳам ўзинча ўқитиш услублари бўлган. Уларнинг баъзилари болаларнинг ёш хусусиятларига алоҳида эътибор берган ҳолда кичик ёшдаги ўқувчиларга хусусият ва оғзаки ҳисобни ўргатса, катта ёшдаги ўқувчиларга эса Қуръоннинг оят ва сураларидан ташқари форс, араб, туркий тилларда ёзилган ўнта ҳаётий китобларни ҳам ўқини ўргатар эди.

Демак, дастлабки бошланғич таълимдан сўнг Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», кейин эса «Сўфи Оллоёр» ибтидо қилинган. Сўнгра «Калила ва Димна», «Қобуснома» сингари донишмандлик руҳидаги китоблар ўқитилган. Ўқувчиларга «Одобнома» дастурлари асосида дарс берилган. Халқ оғзида юрган ахлоқий, маънавий, фалсафий

¹ Мухтаров А. Даллод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX — начале XX вв., 301-бет.

² ЦГИА России, С.-Петербург, ф. 954. оп. 1, ед. хр. 134, 9—10-варақлар.

руҳдаги мақоллар, масаллар, мажмуалар, ривоятлар, ҳикоятлардан эса тарбия воситаси сифатида фойдаланилган.

Мадрасаларда ўқув дастури асосан уч босқичда: бошланғич (адио), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) босқичларда олиб борилиб, унда учта тил (араб, форс ва туркий) мукаммал ўргатилган. Мадрасаларда Қўр'он илми (ўқиш услублари, қироат, тавсиф), фиқх (шариат қонунлари), ҳандаса, илми нуҷум, ахлоқ, фалсафа, мантиқ, адабиёт, жўгрофия, тарих, табобат фанлари ўқитилган. Талабалар араб ва форс тиллари орқали Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», Ҳофиз Шерозий девони, Мирзо Абдуқодир Бедил девони, Мир Алишер Навоийнинг «Чор девон»и, Фузулий газалиёти ҳамда Шарқда миллий таълим соҳасида дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётган «Маслак ул-муттақин», «Аввали илм», «Муъзи Вазанжоний», «Авомил», «Ҳаракат», «Қофия», «Шарқи мулоий Жомий», «Рисолаи Шамсия» каби рисоалар билан танишиш имконига ҳам эга бўлганлар. Бу эса мадрасаларда таълим жараёнида бадий адабиётнинг мумтоз намуналари кенг ўрин олганлигини, дунёни англаш, тафаккурни шакллантириш борасида бадий асарларга алоҳида аҳамият берилганлигини кўрсатади.

Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам илмий, ҳам маданий фахрлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам Туркистонга турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқиганлар.¹

Қўқон хонлари даврида турли мансабларда хизмат қилган Муҳиддинхўжа 1861 йили Қўқондаги мадрасалардан бирида ўқиган. Кейинчалик у Н. Ликонинга сўзлаб берганлигига қараганда, мударрислар талабаларнинг мадрасадан тақшарига чиқиб маишат қилганларини ёқтирмаган. Талабалар вақтларини эрталабдан кечгача домларининг тушунтиришларини эшитиб, китоб ўқиш ва хатотлик машқлари билан ўтказардилар.

Пайшанба кунлари домлар уйларига кетганлар, талабалар эса бўш вақтларини уйинлар билан банд этганлар. Жума кунлари ўқиш бўлмаган. Талабалар баъзан бозорга бориб маддоҳларнинг ҳикоя ва диний ривоятларини эпитар эдилар. Талабаларнинг кўпчилиги эса Қўқон хони борадиган ва олимлар йиғиладиган Жомеъ масжидига боришни орзу қилганлар. Бу ерда жума намозидан

¹ Ж. Йўлдошев, С. Ҳасанов. Жаҳид тарбияшунослиги асослари. Тошкент, 1994, 5—6-бетлар.

кейин олимлар билан биргаликда Қуръон ва шариат ҳақида мунозаралар ўтказилган. Бунда кўплаб машҳур дин аҳллари, олимлар, ёш мутахассислар ҳам хон олдида ўзларининг билимларини, ақл ва ҳаракатларини кўрсатишга интилган. Истеъдоди борлар албатта, хон назарига тушган ва кейинчалик қобилиятларига мувофиқ мансаблар ҳам олганлар.

Бундай кунларда, одатда хон ўзининг ёнига олимларни таклиф қилиб, уларга шариатнинг турли маънога эга бўлган бирор масаласини тавсифлаб, шарҳлаб беришни сўраган. Олимлардап бирортаси биригчи бўлиб ўз фикрини баён этган. Кейин мунозара бошланиб, ҳар бири ўзининг шарҳини айтиб, мисоллар билан тасдиқламоқчи бўлганлар. Бундай мунозара бир печа соатларга чўзилиб кетган.¹

А. Л. Кун ҳам Фарғона водийсида халқ таълими масаласига катта эътибор берган. Масалаи у баъзи шаҳарлар бўйича (1875—1876 йилларга оид) статистик маълумотлар тўплаган.²

	Шаҳарлар номи	Мачитлар сони	Мантаблар сони	Мадрасалар сони
1.	Қўқон	300	120	40
2.	Марғилоп	300	80	10
3.	Анджон	200	60	6
4.	Наманган	250	100	5
5.	Узгап	70	20	4
6.	Балиқчи	50	10	3

Қўқон ўлкашунослик музейида Фарғона вилоятининг 1898 йилги обзорида мадраса, мачит ва қорихоналар ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор. Қуйида айрим мисоллар келтирилади:

Собиқ Қўқон хонлигидаги мадрасалар ва улардаги талабалар:¹

Марғилоп вилоятида — 57 мадраса — 838 талаба

Қўқон вилоятида — 45 мадраса 6929 талаба

Наманган вилоятида — 40 мадраса 1324 талаба

¹ *Лыкошин Н.* Дорогой гость. См. Средняя Азия: Альманах, Ташкент, 1895, 201—202-бетлар.

² *Кун А. Л.* Некоторые сведения о Ферганской долине, 161—170-бетлар.

³ Қўқон ўлкашунослик музейи, архив, инв. № 995. Н. В. 116-бет.

Андижон вилоятида — 30 мадраса 996 талаба
Уш вилоятида — 10 мадраса 304 талаба

Жами — 182 мадраса 10391 талаба.

Собиқ Қўқон хонлигидаги маҷитлар сон¹:

Марғилон шаҳрида — 243 та

Марғилон уездида — 1494 та

Қўқон шаҳрида — 247 та

Қўқон уездида — 1590 та

Наманган шаҳрида — 337 та

Чуст шаҳрида — 84 та

Наманган уездида — 904 та

Андижон шаҳрида — 213 та

Андижон уездида — 709 та

Уш шаҳрида — 111 та

Уш уездида — 221 та

Жами — 6154 та

Собиқ Қўқон хонлигида мактабхоналар ва ўқувчилар сон²:

Марғилон вилоятида — 433 мактабхона — 7340 ўқувчи

Андижон вилоятида — 428 мактабхона — 6756 ўқувчи

Наманган вилоятида — 371 мактабхона — 7121 ўқувчи

Қўқон вилоятида — 391 мактабхона — 4210 ўқувчи

Уш вилоятида — 176 мактабхона — 2851 ўқувчи

Жами: — 1709 мактабхона 28288 ўқувчи

Собиқ Қўқон хонлигида қорихоналар ва ўқувчилар сон³:

Қўқон вилоятида — 106 қорихона — 604 ўқувчи

Наманган вилоятида — 50 қорихона — 305 ўқувчи

Андижон вилоятида — 44 қорихона — 320 ўқувчи

Марғилон вилоятида — 21 қорихона — 395 ўқувчи

Уш вилоятида — 14 қорихона — 76 ўқувчи

Жами: — 235 қорихона — 1699 ўқувчи

Марғилон, Қўқон ва Андижон вилоятларида 6 та яху-дийлар мактаби бўлиб, уларда 220 ўқувчи бор эди.⁴

---

¹ Уша жойда, 11-бет.

² Уша жойда, 116-бет.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда.

ҚҶҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ

Қўқон шаҳри фақат хонлик пойтахтигина эмас, балки маданий марказ ҳам ҳисобланиб ўзига хос адабий муҳит яратган шаҳар эди. Бу ерга турли дунёқарашли, истеъдодли ва малакали ёзувчи, шоир ва шоирлар келган. Уларнинг аксарияти асли қўқонликлар эди. Булар ўзларига хос муҳит яратиб, асосан икки оқимга бўлинган эдилар. Биринчиси сарой шоирлари бўлиб, улар хон ва бойларни мақтаб, турмуш шароитини кўкка кўтариб асарлар яратганлар. Иккинчи оқимга маусублар эса прогрессив фикрда бўлиб, барчани халқпарварликка чақириб, турмуш оғирлигини, ўзаро урушларни, худбинликни, ёлгон ва ёмонликни қоралаб асарлар ёзганлар.

Аmmo шунн эътиборга олиш керакки, иккала оқимда ҳам қобилиятли, ўз она Ватанини севувчи шоир ва шоирлар кўп эди. Шунн ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, совет даврида хон ва бойларни озгина мақтаган шоир ва шоирларни талқид қилиб ёзишга кўпчилик мажбур бўлди. Ваҳоланки, улар реал вазиятни эътиборга олганлар. Шунинг учун адабиётчиларимиз Қўқон адабий муҳитини яна бир бор чуқурроқ ўрганиб чиқиб, махсус илмий-тадқиқот ишларини қилиб ҳақиқатни очиқ ва равшан ёзишга оқилона иш қилинган бўлур эди. Бундай тадқиқотлар эса кўплаб истеъдодли ёзувчи, шоир ва шоирлар номларини халқимизга тақдим этарди.

Хозирча маълум бўлганлардан Акмал (шоир Маҳмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Гулханий, Ерфй Хўқандий, Завқий, Зорий, Махжуб, Махмур, Муқимий, Мухтазиб, Мушриф, Муҳайир, Муҳаммад Юнус Тониб, Муҳий, Муҳсиний, Насимий, Низомий, Хўқандий, Нодир, Нозил, Писандий, Рожий, Саодий, Умидий, Фурқат, Шухрат ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Қўқонда кўплаб истеъдодли шоирлар бўлган. Булардан қуйидагиларининг номларини тилга олиб ўтиш мумкин: Анбар отин, Баҳри отин, Дилшод, Зебунисо, Зиянат, Кароматой, Нодира, Саидабону, Тўти қиз, Увайсий, Фазилатбону, Фидоийа, Ҳафиза отин, Хайринисо ва бошқалар.

Акмал (Домулло Шермуҳаммад, XVIII аср) — шоир Маҳмурнинг отаси. У ўз даврининг илғор фикрли кишиси бўлган. Фазлий Намангоний «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида Акмал шеърини баҳо беради. Возех эса

Акмалнинг адабиёт аҳллари орасида анча обрўга эга бўлганлигини ёзади. Акмал ўзбек тилида ёзган шеърларини бир девонга, тожик тилида ёзган шеърларини бошқа бир девонга тўплаган. Бу икки девон ҳалигача топилмаган. У шарқ классиклари, айниқса, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий ижодидан баҳраманд бўлган ва уларнинг асарларига кўп мухаммаслар боғлаган. Акмалнинг шеърлари кўпгина баёзлардан ўрин олган. У ўз асарларида ҳаётнинг қоқоқ томонларини танқид қилган, халқни маърифатга ундаган¹.

Амирий (Умархон Норбўтабек ўғли, 1787—1822) — ўзбек шоири, Қўқон хони (1810—1822). Амирий ўзининг фалсафий ва лирик ғазаллари билан бошқалардан ажралиб турган. Унинг ғазалларига замондошлари жуда юқори баҳо берганлар. У ўзининг асарларини ўзбек ва форс (тожик) тилларида ёзган. Амирий шоир, ёзувчи, расом, хаттот ва бошқа санъаткорларнинг ҳомийси бўлган. Умархон даврида Қўқон адабий муҳити шаклланади, кўплаб мадраса, мачит ва мактаблар барпо этилади. Араб ва форс тилларида ёзилган китоблар ўзбек тилига таржима қилинади, Қуръон, диний ва мумтоз асарлар истеъдодли хаттотлар томонидан безатилиб кўчирилади.

Амирийнинг хотини Нодирабегим машҳур шоира эди. Унинг ўғли Муҳаммад Алихон ҳам шеърлар ёзган.

Амирийнинг шеърлари девонга тўпланган, айрим асарлари эса кўплаб баёзларга кирган. Унинг девони 1882 йилда Истамбулда, 1905 йилда Тошкентда чоп этилган.

Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат уш-шуаро» тўплами тузилади, бу тўплам Тошкентда 1902 йилда босилган.

Боқихонтўра (XIX аср)нинг ҳаёти ва ижоди етарли ўрганилмаган. Унинг кўпроқ қасида ва таърих жанрларида асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор. Мирзараҳим Ҳўқандий «Ансоб-ас-салотин ва таворих-и ал-ҳавоқин» асарида Боқихонтўра ёзган таърихлардан намуналар келтирган.²

Гулханий Муҳаммад Шариф (XVIII аср охири — XIX аср бошлари) — ўзбек шоири, масалчиси. Унинг отаси қоратегинлик бўлиб, Қўқон шаҳрида хон қўшинида юзбоши бўлиб хизмат қилган. У қўқонлик қизга уйланиб, фарзанд кўради. Унинг исмини Муҳаммад Шариф деб

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 1-жилд, 208-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2-жилд, 410-бет.

қўйишади, кейинчалик у шоир бўлиб етишади ва Гулханий таҳаллусини олади.¹

Гулханийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат уш-шуаро», Қори Раҳматулло Возех Бухорийнинг «Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб», Аваз Муҳаммад Аторнинг «Тарихи жаҳонномойи» асарларида, муаллифи вомаълум бўлган «Тарихи Хўқанд» каби асарларда маълумот берилган.

Муҳаммад Шариф Наманган ва Қўқон шаҳарларида яшаб, гўлаҳлик қилган, шеър ва масаллар ёзган. Шунинг учун у Гулханий таҳаллусини олган. У Қўқон хони Олимхон (1800—1810) саройида навкар бўлган ва урушларда қатнашиб, ботирлик намунасини кўрсатган. Бироқ қаҳрамонликлари хон томонидан тақдирланмаган, қашшоқликда кун кечирган. У мустақил мутолаа йўли билан кўп таҳсил олади. Мумтоз асарларни ўрганади. Умархон салтанати даврида сарой шоирлари даврасига жалб қилинган. Олимхон даврида камситилган Гулханий маълум муддат Умархонни мақтаган. Аммо саройдаги мунофиқлик, хон ва амалдорларнинг халққа ўтказаяётган жабр-зулми Гулханийнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартирган. У меҳнаткаш омма руҳини ифодаловчи шеърлар ёзган. Ўзбек ва тожик тилларида Гулханий, Журъат таҳаллуслари билан ижод қилган. Унинг бизгача бир неча ғазал, ҳажвийлари ҳамда «Зарбулмасал» («Япалоққуш ҳикояси») насрий асари етиб келган. Қори Раҳматулло Возех Гулханийнинг шеър ва қасидалар девони борлигини айтган, лекин у ҳозирча топилмаган. Гулханийнинг 12 ғазали ва бир қасидаси Фазлий Намангоний тазкираси орқали етиб келган. Булар «Ангуштам» («Бармоғим»), «Аччашиман» («Кўзимдан»), «Эй тўти», «Ангушт» («Бармоқ») радифли ҳамда «Лола кўксидек бағрим таҳбатаҳ қаро қонлар», «Термамиш май тобидаи гулбарги рухсорим кўринг» мисралари билан бошланган ғазаллари ва бошқалардир. Улардаги айрим ғазаллар Умархон шеърларига қасидалир. Ғазалларда лирик қаҳрамон — ошиқнинг қалб ҳарорати, руҳий кечинмалари, маъшуқанинг ўжарлиги, вафосизлиги, ёрига берган озори тасвирланади. Шоир лирик қаҳрамоннинг забун ҳолини кўрсатиш асосида баъзан баҳорнинг гўзал манзараларини чизиб ўтади. «Бадех» («Бергил, бер манга») радифли ғазалида шоир

¹ Исҳоқов Ф. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари. Тошкент, 1976, 10-бет.

Ўзининг навқарлик давридаги аниқли аҳволини, оғир турмуш шароитини, моддий ночорлигини тасвирлаган.

Гулханий ўзининг зўр истеъдоди, тажрибаси, турмушга ҳаққоний қарай билини туфайли халқ баувчиси сифатида кўринган. Унинг адабий ижодиёти хоп ва феодалларни мақтаган сирой шоирларининг серҳашам, жимжи-мадор, «устн ялтироқ, ичи қалтироқ» поэзиясидан фарқ қилган. Шунинг учун уни сарой шоирлари ёқтирмаганлар, шеърларини камситганлар. Гулханий ижоди Фазлийга айниқса мақбул бўлмаган. У Гулханийнинг Амарий (Умархон)га найров қилиб ёзган газалларини бирмунча мақтаса-да, лекин қашшоқликдаги халқчилликни, реал ҳаётий манзараларини, эзувчи гуруҳларнинг фош қилинишини ҳазм қилолмаган. Гулханий ҳаётни севган, унга умид кўзи билан боққан. У ижодий кучига ишонганидал ўзини бошқалардан наст билмаган, писоний фазилатини ерга урмаган, ҳукмдорларга хушомадгўйлик қилмаган. Гулханийнинг юқори табақа вакиллари масхара қилувчи ўтлап ҳажвлари бизгача етиб келмаган. Унинг йирик ҳажмли машҳур асари «Зарбулмасал»дир. Унда халқ мақоллари, қисман шоирнинг ўзи яратган мақола-симон ҳикматли сўзлар, қиблан сажлар (қофияли наср), қисман масал ва ривоятлар тўпланган. Улар тематик ва эпик жиҳатдан бир-бирга боғланиб, ягона бир сюжетни ташкил этган.¹

Ёрий Хўқандий. Мулла Ёрмуҳаммад Мулла Жаъфар ўгли (1853—1944), ўзбек шоири. Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида таълим олган. Шу даврда демократ шоирлар — Муқимий, Фурқат, Завқий билан танишиб, улар ташкил этган адабий кечаларда иштирок этган. Айниқса Муқимий билан яқин дўст бўлган. Унинг «Ит ҳақида ҳажв», «Истаб» радибли газаллари Муқимий билан ҳамкорликда ёзилган. ЎзР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 9358) шоирнинг ўз калами билан 1903 йили тартиб берилган «Девон», Қўқон адабиёт музейида кичик бир шеърлар тўплами, 1945 йилда нашр этилган шеърлар мажмуаси сақланиб қолган.

Ёрий Хўқандий мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган. Унинг ижодида ўзбек халқининг октябрь тўнтаришидан олдинги ва кейинги ҳаёти ўз ифодасини тошган. У жоҳил майшатпарастларни, худбин амалдорлар ва янги ҳаёт душманларини боаёв ҳаязв қилган.²

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 3-жилд, 474—475-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 240-бет.

Завқий — Убайдулло Солиҳ ўғли (1853—1921). — ўзбек демократ шоири. У Қўқоннинг Шайхон маҳалласида касб оиласида туғилган. Қўқондаги «Мадрасаи олий» ва «Чаллак» мадрасаларида таълим олган. 1874 йилда онлави қийинчилик туфайли ўқишни тўхтатиб, ота касб — маҳсидўзлик билан шуғулланишга мажбур бўлган, лекин мутолаа қилишни тарк этмайди, адабиёт билан муттасил шуғулланади. XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқонда ижод этган Муқимий, Фурқат, Нусрат, Муҳайир, Нодим, Рожий, Асирий каби шоирлар билан танилади. Қўқоннинг бой савдогари Мўмишжон қўлида мирзалик ҳам қилади. Шу даврда у Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Уш, Андижон, Тошкент, Марғилон каби шаҳарларда бўлади. Завқий 1890 йилда тоғаси Муҳаммад Сиддиқ билан Кавказ, Кичик Осиё, Миср, Арабистон ва бошқа мамлакатларга боради. 1903 йили Қўқонга қайтиб, ўз ижоди билан Муқимий ва Фурқат анъаналарини давом эттиради. Прогрессив гояларини, халқчиллигини тарғиб қилувчи асарлар ёзди.

Завқийнинг адабий мероси девои ҳолида тўпланган эмас. Унинг лирик газал, мухаммаслари, айрим ҳажвий юмористик шеърлари XIX аср охири ва XX аср бошларида тузилган турли қўлёзма, мажмуа ва бабзларга, шунингдек, литографик нашрларга кирган, айримлари вақтда матбуотда эълон қилинган. Завқийнинг ижодий фаолияти мадрасада талабалик йилларидаёқ бошланган. Шоир ижодининг бу ilk даври анъанавий рўҳдаги ишқий-лирик асар, мувашшаҳ, мухаммаслар билан тавсифланади. Халқ ҳаёти, орзу-истакларини, кураш ва интилиши билан яқиндан танина бориш, шунингдек, ўтмиш классикларининг, биринчи навбатда Алишер Навоий адабий меросининг илгор анъаналарини қўп билан ўзлаштириш натижасида Завқий асарларида халқчиллик ва илгор гоялар ташвиқи кўпроқ ўрин эгаллай бошлайди.

Завқий демократ шоир сифатида муҳаббат мавзуси орқали соғлом, олижаноб, инсоний фазилатларни кўйлади, ўз даврининг илгор гоялари учун курашди. Завқий етук лирик шоир, айни замонда кучли ва журъаткор ҳажвичи ҳамдир. У ўз ижодида Муқимийнинг ҳажвичилик йўлини зўр муваффақият билан давом эттириб, демократик адабиётда ҳажв ва юмор жанрини япада ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Завқий ҳажвлари долзарб, у жамиятдаги адолатсизликни, амалдорларнинг зуравонлиги ва ўзбошимчилигини, бойлар, савдогарларнинг қабихлиги ва хасислигини, айрим шахслар характери ва фао-

лиятидаги пасткашлик ва ифлосликни, бузуқлик ва очқўзликни аёвсиз фош этади, реакцион дин арбобларининг мунофиқлиги ва худбинлигини, разиллиги ва хийлакорлигини очиб ташлайди («Воқеан Виктор бой», «Уй пули», «Абдурахмон шайтон», «Золим пули», «Ҳажви аҳли раста», «Таладинг баринг», «Булмай ўлинг» ва бошқалар). Айниқса «Вексель» сатираси шоир дунёқарашининг илғор эканлигини, ижтимоий тушунчаларининг шоир оғида тобора чуқур илдиз отаётганлигини кўрсатади. Бу асарда эндигина расм бўлаётган қарз бериб вексель олиш, шу йўл билан камбағал деҳқон ва қосиб, ҳунармандларни иқтисодий қуллик гирдобига тортиш усули тасвирланган.

Завқий ҳажвиясининг муҳим мавзуларидан бири подшо чиновниклари ва маҳаллий амалдорларни танқид қилишдир. «Дар ҳажви Шоҳ Иноят қурбоши» сатирасида маҳаллий амалдор Шоҳ Иноят қурбошининг шаҳар ҳокими Медивский пинжигга тикилиб олгани ва унинг ҳимоясида зулм тигини ишга солгани кўрсатилади.

Завқийнинг юмористик шеърлари («Таърифи калиш», «Отим», «Ўлеин отинг», «Пашшалар», «Фонус» ва бошқалар)да эзувчи синфларнинг разил, паст томонлари кескин танқид остига олинган.

Завқий 1921 йили ҳалок бўлади.¹

Иброҳим Даврон Мираъзам Иброҳим ўғли (1874—1922)—ўзбек шоири ва маърифатпарвар. Дастлаб отасидан савод чиқарган. Шарқ адабиётини чуқур ўрганиб, Абу Али ибн Сино асарлари таъсирида табобатга оид лугат тузган. «Кенгаш» ва «Хуррият» журналларида қатнашган. Ўзи тўплаб тузган «Ашъори писвон» («Хотинлар шеърлари», 1914) мажмуасидаги 44 та шеърдан 20 таси шоирнинг ўзи ижодига тааллуқлидир. Уларда хотин-қизларнинг аянчи аҳволи, подшо Россияси зулми остидаги мудҳиш ҳаёт тасвирланган.

Иброҳим Даврон бизга маълум бўлган «Туркча фиғонлар» (1912), «Олтин сўзлар» (1912), «Таълими жўғрофия» (1914) каби китобларида ҳамда «Оғир ҳоллар», «Ватан ишқи» (1915) драмаларида, шунингдек «Тенгсиз уйланиш» (1916) каби комедияларида ватан тақдирини учун қайғурган, халқни озодликка, билим олишга чақирган. У Қўқонда 1900 йили фотография очган, кутубхоналар ташкил этган. Дўкон очиб, «Правда» газетасини сотган (1912). 1917 йилдан бошлаб Иброҳим Даврон совет мактабларида ўқитувчилик қилган. Унинг шеър ва

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 412—413-бетлар.

фельетонлари «Садои Туркистон», «Туркистон вилояти-нинг газети»да босилган.¹

Махмур (асли исми Махмуд, XVIII аср охири — 1844) — ўзбек демократ шоири. Шоир Шермуҳаммад Акмалнинг ўғли. Қўқондаги «Мадрасаи Мир»да таҳсил қилган. Умархон қўшинида сипоҳлик қилган. Махмур ёшлигидан шеър-рийатга ҳавас қўйиб, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий меросини чуқур ўрганган. Иқтисодий муҳтожликда кун кечирган. Махмур онасининг оч-яланғочлиги, ҳатто болаларининг баъзан ейишига нони йўқлигини алам билан ёзади. У халқ томонида туриб, унинг душманларини аёвсиз ҳажв этади. Сарой шоирлари Махмурни камситишга уринганлар (чупончи, Фаазлий Намангоний «Мажмуат уш-шуаро»да уни таҳқирлаб тилга олади). Махмур уларнинг лаганбардорлик, очкўзликларини фош этади. Бу сарой адабиёти билан демократик йўналишдаги адабиёт орасидаги кураш ифодасидир. Шоир ўзининг илғор қарашларини ифодалаш учун классик шеърый шакллар (газал, қасида, мухаммас)дан ўринли фойдаланади.

Махмур ўз асарларида халқнинг гоётда аянчли турмушини, мамлакатдаги вайронагарчиликни, кучайиб бораётган ижтимоий тенгсизликни ифодалайди. Ўз замонаси зиддиятларини умумлаштириб, «ширу-шакар» (ўзбек ва тожик тилларида) услубида ёзган «Муножот ба даргоҳи қози ул-ҳожот» мухаммасида сарой мадлоҳлари «дорул омон» деб мақтаган Қўқон хонлигидаги тенгсизлик, адолатсизлик, зулмни фош этади. Шоир замонани қоралаб, зулмга нисбатан кескин норозилик билдирса ҳам, лекин ундан қутулиш йўлини топиолмайди. «Ҳапалак», «Таърифи вилояти Қурама» каби шеърларида шу помдаги қишлоқнинг вайронга манзараси (шоирнинг онаси шу ерлик бўлган), ундаги аҳолининг аянчли турмуши реал тасвирланган. Хон-амирлар зулми остида харобага айланган Ўрта Осиё қишлоқларининг типик манзараси акс эттирилган.

Махмур лирик шеърларида реал ҳаёт нафосатини, инсоний муҳаббатни куйлаган, тўзал маъшуқа образини яратган. Ҳофиз, Жомий, Собҳ Табризий газалларига мухаммаслар боғлаган шоирнинг ўзбек ва тожик тилларида яратган асарлари бадийий жиҳатдан баркамолдир.

Махмурнинг ҳажвий шеърлар девони сақланган, унда 69 асар (3417 мисра) тўпланган, лирик асарлари эса баъдаларда учрайди. Унинг ижоди XIX асрнинг биринчи ярми

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 548—549-бетлар.

Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг кучайишига, танқидий реализм оқимининг асосланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди ва Муқимий, Завқий, Аваз Утар сипғари демократ шоирлар ижодига баракали таъсир кўрсатди.¹

Муштазир (Юсуфқорн, 1831, Қўқон — 1889, Андижон) — ўзбек шоири. Қўқонда саводини чиқарган. Кейинчалик Андижонда яшаб ижод этган. Муқимий, Фурқат, Завқий билан дўстлашган. Унинг «Баёзи Муштазир» номли асарлари мавжуд. Шеърлари асосан ғазал, мухаммас, рубоий, муваншахдан иборат. Уларда кишининг эрки, олижапоб туйғулари, орзу ва умидлари, ўз замонидан шикоят ифода этилган. Унинг «Ҳажви от» шеъри Махмурнинг «Ҳапалак», Муқимийнинг от ҳақидаги ҳажвийларини эслатади. Шеърлари пнсопарварлик, халқпарварлик ғоялари билан сурорицган.²

Муқимий. Муҳаммад Амипхўжа Мирзахўжа ўғли (1850—1903) — ўзбек демократик адабиётининг асосчиларидан бири, шоир ва мутафаккир. У камбағал хунармапд — новвой оиласида туғилган. Муқимий бошланғич маълумотни Қўқондаги мактаблардап бирида олган. Опаени Бибиойша Муқимийнинг шеърийига ҳавасини уйғотган. Муқимий Қўқонда «Ҳокимойим» мадрасасида, сўнгра Бухоро мадрасасида ўқиган. У тахминан 1876 йилда Қўқонда ер қурилиши маҳкамасида мирзалик қилади. 1877 йилда Сирдарё ёқасидаги Оқжар паромида паттачи бўлиб ишлайди. Отасининг вафотидан сўнг 1885—1886 йилларда моддий аҳволи оғирлашган, Қўқондаги «Ҳазрат» мадрасасининг кичик бир ҳужрасида умр кечиршига мажбур бўлади.

Муқимий 1887—1888 йилларда Тошкентга саёҳат қилиб, рус маданияти янгиликлари билан танишади ва Алмаий, Нодим Намангоний каби прогрессив руҳдаги ижодкорлар билан алоқа боғлаб, ижодий ҳамкорлик қилади.

Муқимий ўзбек шеъриятининг ғазал, мухаммас, мурабба, маснавий каби жанрларида маҳорат билан ижод этади.

Муқимий яшаб ижод этган давр адабий ҳаёти мураккаб бўлиб, икки қарама-қарши адабий оқим — реакцион, феодал сарой адабиёти билан прогрессив адабиёт ўртасида кескин кураш авжига чиққан эди. Бу икки йўналишдаги адабий ижоднинг Муқимий ижодининг такомиллашишига ўсишига кучли таъсир кўрсатади.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 58—59-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 425-бет.

Муқимий ижодиётнинг илк даврида (XIX аср 60-йилларининг иккинчи ярми — 70-йилларнинг ўрталари) формалистик адабий муҳитнинг таъсири қисман сезилса-да, лекин у ўзбек мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб, Алишер Навоий, Турди, Гулханшай, Машраб, Махмур каби шоирлар анъанасини давом эттиради. Ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг вужудга келиши ва шаклланиши Муқимий номи билан боғлиқ. У бу соҳада бошчилик қилган Туркистонда Фурқат, Завақий, Қомил Хоразмий, Алмайи, Аваз Ўтар, Ибрат каби илғор фикрли шоирлар фақат адабий ҳаётдагина эмас, балки умуман ижтимоий фикр тараққиёти тарихида ҳам янги саҳифа очдилар.

Муқимий ижодиётнинг катта қисмини унинг лирикаси ташкил этади. Бунда у инсонни улуглайди, инсон кечинмаларини куйлайди.

Муқимий шеъринида куйланган лирик қаҳрамон инсонлар ўртасида дўстлик, қардошлик, муҳаббат, самимият, вафодорлик каби юксак фазилатларнинг барқарор бўлиши учун, адолат, ижод, ҳаққониятнинг таътана қилиши учун интилади, «Келур охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши» деб инсон билан озод ва бахтиёр ҳаётдан башорат беради. Шоир ўзини нобоб, порасо замонда турган бахтсиз одамлардан деб ҳис этади.

Шоир интилишлари билан адолатсиз муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик унинг ижодида танқидий йўналишни келтириб чиқаради. Муқимий ҳажвиётининг ижтимоий илдиэлари, шубҳасиз, тарихий давр шароити ва ўзбек мумтоз адабиётидаги танқидий йўналиш ҳамда халқ ижодидаги ҳажвчилик анъаналари билан боғлиқ.

Муқимийнинг ҳажвиёти мазмунига, танқиддаги услубига қараб сатира ва юморга бўлинади. Муқимий ўз сатираларида турмуш иллатларини, бойлар маъфатиши ифода этувчи қонун-қондаларни танқид қилади (масалан, «Танобчилар», «Московчи бой таърифиди», «Ҳажви Виктор», «Сайлов» ва ҳ.к.).

Муқимий юморлари асосида шоир идеални яққолроқ, бўрттириб кўрсатиш учун хизмат қиладиган кулги туради. «Арава», «Араванг», «Лой», «Ҳайроқ қилди лаб», «Дар мазаммати искаб толар», «Пашшалар», «Шинкюти безгак» каби шеърларда мустамлакачилик азоби, давр ҳаётидаги қоқоқлик ва харобалик заҳархандалик билан ифода этилади.

Ўзбек адабиётига ишчилар мавзуининг кириб келиши ҳам Муқимий номи билан боғлиқ. «Московчи бой таъри-

фида» асарида завод қурилишидаги ишчиларнинг оғир иш шароити туфайли норозилик билдириб иш ташлашлари ва ишчилар билан завод хўжайинлари ўртасидаги тўқнашув тасвирланган. Муқимий саёҳатнома жанрини янги услуб ва мазмун билан бойитди (масалан, «Саёҳатнома»).

Муқимийнинг шеърлари қўлёзмалар, Туркистонда литография йўли билан нашр қилинган китоблар, баёзлар ва ўша даврда Тошкент ва Петербургда босилган вақтли матбуот саҳифалари орқали бизгача етиб келган¹.

Низомий Хўқандий (асл номи Низомиддин Муҳаммад-аминхўжа ўғли, XVII аср охири — XVIII аср боши) — ўзбек шоири. Бухорода таҳсил кўрган. Низомий Хўқандийдан бизга мерос бўлиб фалсафий мазмундаги «Мажмуат ул-мақосид» («Мақсадлар мажмуаси») номли китоб, 300 га яқин ғазал ва мухаммаслардан иборат шеърлар тўплами қолган. Унинг айрим шеърлари литографик усулда босилган баёзларда ҳам учрайди.

Низомий Хўқандий асарларида ўз замонидаги иллатларга нафрат кўзи билан қарайди, инсоний туйғуларни, муҳаббатни ва садоқатни тараннум этади. Унинг шеърлари равон, содда тилда ёзилган.²

Нодир (1743, Қўқон — вафот этган йили номаълум) — ўзбек шоири. Таржимаи ҳолига оид маълумот жуда кам. Шоирнинг «Ҳафт гулшан» достонида ёзилишича, у фақирона ҳаёт кечирган. Амир Умархон ва Муҳаммад Алихонлар (1822—1841) ҳукмронлиги даврида саройда хизмат қилган. Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида унинг моҳир хаттотлиги ва нафис шеърлар ёзиши ҳақида айтилган. Нодир форс ва араб тилларини мукаммал билган.

Унинг «Ҳафт гулшан» достони Нодирага бағишланган бўлиб, 7 мустақил шеърый ҳикоядан ташкил топган. Асар бадий жиҳатдан пишиқ, тили содда, равон. Унда олға сурилган халқпарварлик, адолат, муҳаббат, садоқат, қаҳрамонлик ғоялари Нодирнинг XIX асрдаги илғор фикрли ижодкорлардан бири эканини кўрсатади. Достон Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда (Инв. № 1801).³

Нозил Аваз Муҳаммад (1788, Хўқанд — 1876, Қўқон) — ўзбек шоири. Таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотлар

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 466—467-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 649-бет.

³ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 43-бет.

ҳамда шеърларидан намуналар XIX асрда Қўқонда тузилган тазкира ва баёзларда учрайди. Умархон саройида яшаган, кейинчалик умрининг тахминан 40 йилини фақирона ҳаёт кечириб билан ўтказган. Нозилнинг кўпчилик шеърлари Махмур, Гулханий, Маъданларнинг асарларига ҳамоҳанг. Унинг асарларида замон иллатлари, ҳукмдорлардан шикоят ифодаланган. Нозил хонга ариза тариқасида ёзган «Муҳаммас аз барон арзи дил» асарида ўзининг оғир аҳволини баён этган. Бу шеър Гулханийнинг «Бер» ва Махмурнинг «Вазир» радибли мухаммасига мазмунан яқин. Нозилдан ҳажми ўн минг мисрага яқин 480 саҳифалик бир девон қолган.¹

Писандий. Авазмуҳаммад Ермуҳаммад ўғли (1816—1918) — ўзбек шоири. Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган. Кўпроқ ҳажвий шеърлар яратган. Унинг «Муҳаммаси Писандий», «Муҳит ҳақида ҳажв», «Саъдихон қози ҳажви» ва бошқа асарлари ўзининг гоъвий йўналиши, феодализм иллатларини фож этувчилик кучи билан характерлидир. Шоирнинг «Муҳаммаси Писандий» асарида бой ва савдогарларнинг кирдикорлари фож этилади. Писандий Махмур ва Муқимий аъёналарини давом эттиради. Ҳофиз ва Фурқат ғазалларига мухаммаслар боғлаган.²

Рожий. Сулаймонқул уста Суяроқул ўғли (1871—1924) — ўзбек шоири ва хаттоти. Қўқон мадрасаларида таълим олган, сўнгра хуснихат, адабиёт ва муаммодан дарс берган. Дилшод отин асарларини тўплаб, сўзбоши ёзган. Рожийнинг биринчи жаҳон уруши ҳақидаги шеър, ишқий ғазалларида намуналар ва Муқимий вафотига ёзган таърихлари кидининг жамиятда тутган ўрни ва қадр-қимматига оиддир. Шоирнинг инсонийлик ва дидактик қарашлари, даврнинг ижтимоий масалаларига муносабати унинг 880 мисрадан иборат шеър, 400 дан ортиқ мақол ва ҳикматли сўзларини ўз ичига олган «Зарб ул-масал» асарида ифодасини топган. Рожий хаттот сифатида Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарларини кўчирган.³

Фурқат. Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли (1859, Қўқон — 1909, Еркент) — ўзбек демократ шоири, маърифатпарвари, публицисти, ўзбек журналистикаси асосчиларидан бири.

¹ Ўша асар, 8-жилд, 46-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 557-бет.

³ Ўша асар, 9-жилд, 309-бет.

Отаси Мулло Холмуҳаммад майда савдо иши билан шуғулланган, ўқимишли бўлган, бадий адабиётга қизиққан. Фурқат 1866 йили маҳалласидаги мансабдор Мулло Муҳаммад Олимдан таълим олган, форс тилини ўрганган. Адабиётга эрта қизиққан, 8 ёшларида Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асари билан танишган. Навоий, Ҳофиз, Бедил, Фузулий асарларини ўқиган, ёшлигидан шеърлар ёза бошлаган. Мактабни тугатгач, Ашур Муҳаммад Қори номли мактабдордан маълум муддат сабоқ олган, сўнг унинг мактабида ҳалфалик қилган. Кейинчалик мулла Қамбар Алидан хаттотлик санъатини ўрганган. Сўнг (1870) Жоме масжидида мударрис Подшоҳўжадан араб тили бўйича таълим олган, 1873—1876 йилларда мадрасада ўқиган. Қўқондаги сиёсий воқеалар муносабати билан бу ердаги мадрасалар ёпилгач, Фурқат тирикчилик ишлари билан шуғулланган. 1876 йилда Япғи Марғилондаги дўкондор тоғаси олдига бориб, у билан ҳамкорлик қилган, кейинчалик ўзи ҳам дўкон очгач, икки-уч йил савдо ишлари билан шуғулланган, айни замонда кособ деҳқонларнинг турли ариза, илтимосномаларини ёзиб, мирзалик қилган. Фурқатнинг бу давр ҳаёти унинг халқчил дунёқараши ва илгор адабий-эстетик қарашларининг шаклланишида муҳим босқичлардан бири бўлди. Бу ерда Фурқат ilk бор рус кишилари, европача ҳаёт, фаб-техника янгиликлари билан танишди, меҳнаткаш омманинг оғир ҳаётини кузатди, шеърятда шухрат қозона бошлайди. 1880 йили Қўқонга қайтиб, оила қуради ва бутунлай ижод билан шуғулланади. Кўплаб лирик газаллар, «Ҳаммоми хаёл» шеърый рисоласини ёзади, «Чор дарвеш», «Нух маъзар» асарларини форс тилидан ўзбекчага таржима қилади, лирик асарларини тўплаб, девон тузади. Лекин булар ҳозиргача топилмаган.

Фурқат Қўқонда Муқимий бошчилик қилаётган демократик кайфиятдаги ижодкорлар сафига қўшилади, уларнинг адабий йиғинларида фаол иштирок этади ва унинг раҳбарларидан бирига айланади. Муқимий, Завқий, Фурқат ва бошқалар ижодида кейинчалик камол топган ғойвий ва адабий-эстетик бирлик, даврнинг долзарб масалаларига муносабатдаги яқинлик, дунёқарашидаги умумийлик мана шу адабий йиғинларда шакллана борган.

Фурқат 1886—1887 йилларда Марғилонга боради, у ерда 2 йилча туриб, шаҳарнинг олим ва фозиллари, жумладан шоир Хўжажон Рожий, Муҳаммадумар Умидий, Мулло Ташболта Роиқ ва бошқалар билан адабий суҳбатларда бўлади, биринчи бор «Туркистон вилоятининг

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

و لم طوطی کن سینه نهانی	آسمی چون سپهر نهنگی
ب لفظ را تویم بگر	که آریم رخ سنی خنجر
بجق خنجر توین آسنای	عروم ده بداع رسای
راغهای اسپم لاجوردی	دل لادف صری ننگی
ببیشا برار دلخوب کفا	کیم آرزوم لاجوردین کا
در کلام آسمان لای حقی	بوی چون سیم کن بنایید
که بر گری شید هر چه بگویم	در خوش عینت برویم
چه بید باری در پس کوی	نصه ضمه ام آید را دور

газети» билан танишади. У рус тилини ўрганади ва 1889 йили Тошкентга бормоқчи бўлади. Қўқон орқали Хўжандга келиб, бу ерда бир неча муддат туриб қолади. Хўжандда Фурқат Тошхўжа Асирий ва бошқа шоирлар, адабиёт мухлислари билан учрашиб, улар билан ижодий муносабатлар ўрнатади, баъзи асарларини, жумладан, «Нест» радифли тожикча газалини ёзади.

1889 йил июнь ойида Фурқат Тошкентга келади, бу ерда айрим фозилларнинг таклифига кўра маълум муддат «Фархат» тахаллуси билан ҳам асарлар ёзиб, шуҳрат қозонади, кўп ўтмай яна Фурқат тахаллусини тиклайди.

Фурқат Навоий ва бошқа устозлари анъаналарини давом эттирган кучли лирик шоирдир. Унинг лирикаси (масалан, «Баҳор айёмида», «Сурмадан кўзлар қаро», «Чиройлим», «Навбаҳор айёми бўлди», «Истар кўнгул», «Фасли баҳор», «Хайрият», Навоий газалларига тахмис (мухаммас)лар ва бошқа) ҳаётний факт ҳамда туйғуларга бой ва жарангдор. Унинг газал ва мухаммасларида Ватан табиати, баҳор гўзаллиги, инсоний севги, унинг шодликлари, ташвишлари ишонarli ва таъсирчан ифодаланган. Фурқат лирикаси марказида тирик инсон туради. У тасвирлаган маъшуқа вафодор ва садоқатли, юксак фазилатлар соҳибасидир. Фурқатнинг газал ва мухаммасларида ўз даври шлатларини қоралаш, адолатсизлик ва зўравонликдан шикоят каби ижтимоий мотивлар ҳам сезиларли ўрин тутади («Бу нечук савдо», «Лаҳза-лаҳза», «Истаб» ва бошқалар). «Сайдинг қўябер сайёд» мусаддасида шахс эрки муаммоси, озодликни улуғлаш гоёси романтик бўёқларда ифодаланади. Асар ўтмиш шеърятимизнинг шох асарлари қаторида ўрин олган.

1890 йил 11 апрелда «Туркистон вилоятининг газети» да Фурқатнинг «Гимназия» асари эълон қилинади. Кўп ўтмай Фурқат шу газета ҳайъати таркибига киради ва бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида Сатторхон Абдуғафоров каби илғор маърифатпарварлар билан ҳамкорликда газетани тайёрлаш ва нашр этишда бевосита қатнашади.

Хукмрон сифлар ва реакцион руҳонийлар тазъийки натижасида Фурқат Тошкентдан чиқиб кетишга мажбур бўлади. 1891 йилнинг майида Самарқандга, кейин Бухоро, Марв, Ашхобод, Боку, Ботуми орқали поябрь ойида Истамбулга боради. Шу тариқа шоир ҳаёти ва ижодида чуқур из қолдирган ватанжудолик даври бошланади.

Фурқат Истамбулдан Болгария ва Юнонистонга саёҳат уюштириб, Болқон ярим оролининг қатор шаҳарла-

рида бўлади. Бу сафар натижасида «Рўмолли қиз ҳикояти» ва бошқа асарлар майдонга келади.

1892 йил мартда Фурқат Истамбулдан Урта денгиз орқали Арабистонга ўтиб, Макка, Жидда, Мадина каби шаҳарларга ҳаж қилади, сентябрь ойида Бомбайга келиб, Ҳиндистоннинг қатор шаҳар ва қишлоқларига саёҳат уюштиради. Фурқатнинг бу даврда яратган барча асарларида («Адашганман» радифли лирик шеърлар цикли ва бошқаларда) она юртин қўмсанг кайфияти устун бўлиб, ватанпарварлик ғоялари чуқур ва таъсирчан ифода этилган.

Фурқат 1893 йилнинг мартида Кашмир вилоятига боради. Бу даврда у «Кашмирда», «Булбул» каби асарларини яратади. 1893 йил сентябрь ойининг ўрталарида Фурқат Кашмирдан Тибет ўлкасига ўтиб, сўнгра Хўтон орқали Еркентга келади. Шу ерда умрининг охирига қадар тургун бўлиб қолади. Фурқатнинг ҳар доим Ватанига қайтиш умиди билан яшаганлиги унинг қатор асарларида, дўстларига йўллаган хат-хабарларида ўз ифодасини топган.

Фурқат Еркентда оила қуради, кичик дўкон очиб, доривор ўсимликлар билан савдо қилади, хатотлик билан шуғулланиб, бир қанча бадий, публицистик асарлар яратади, маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради. Чет эл сафарига чиқиши биланоқ бошлаган «Саёҳатнома» асари устида ишлашни давом эттиради (асар ҳозиргача топилмаган).¹

Фурқатнинг кўплаб мақолалари ва бадий асарлари «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган.

Ҳозир. Муҳаммад Ҳозий (XVII асрнинг иккинчи ярми, Қўқон—тахминан 1818) — ўзбек шоири, демократик йўналишдаги адабиётнинг илгор намояндаси. Ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилган. Бухорода ўқиган. Қўқондаги «Мадрасаи Мир»да мударрислик қилган. Муфтий бўлган. Шоир Акмал билан яқин дўст тутинган. Ҳозий лирик шеърлар ва шеърини таърихдан иборат девон тузган. Унинг шеърларида инсоний муҳаббат, инсонпарварлик, гўзаллик, садоқат ва вафодорлик асосий ўринни эгаллайди. Бу мавзулар кўпинча тақдирдан, замонадан шикоят билан қўшилиб кетади («Билмадим», «Бенавоман», «Менга», «Букилди қоматим бори гаму андухи меҳнатдин» ва бошқалар). Умрининг мазмуни, инсоний қадрни баланд тутини, маънавий афзаллигини ҳашам ва зий-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 12-жилд, 215—217-бетлар.

натга зид қўйиш шоир шеърларидан кенг ўрин олган («Ўлмагил», «Олдида», «Қадина сарви сихи бенгзамаз ўзорина гул» ва ҳ.к.)

Ғозий ўзбек реалистик сатирасининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. «Тараххум айлаймиз ҳолимиз...», «Очти буркаъ юзидан...», «Тасбеҳу ридо кўрсатиб, эй зоҳиди худбин» ва бошқа кўплаб ҳажвий шеърлар яратган. Уларда сўфиларнинг тақводорлигини, феодалларнинг мунофиқлигини, шайхларнинг рибкорлигини фош қилган.

Ғозий ҳажвийларининг кўпчилиги тарихий шахсларга қаратилган. Ғозий марсиялар, таърихлар, рубоийлар, анъанавий «ширу шакар» шеърлар ҳам ёзган (унинг бир банди тожикча, мусаддас ҳамда таржибандлари бор). Икки хил вазндаги 10 дан ортиқ мустахзодларнинг айримларини оригинал усулда ёзган, уларда одатдагидек бир мисра ортирилган. «Мажмуат уш-шуаро»да эътироф этилишича, Ғозий ўз даврнинг атоқли сўз устаси сифатида тан олинган. Ғозий девонининг 4 та қўлёзма нусхаси Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида (инв. № 109) ва Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 6117, 2296/1, 121) сақланади.¹

ҚУҚОНЛИК ШОИРАЛАР

Анбар отин Фармонқул қизи (1870—1906) — ўзбек демократ шоираси. Камбағал касиб оиласида туғилган. Отаси Фармонқул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг жиянидир. Онаси Ашурбиби қуқонлик бир касибнинг қизи бўлган. Анбар Отин 7 ёшидан ўз маҳалласидаги Дилшод отиннинг мактабида таълим олади. Дилшод отин ўз даврнинг билимдон, шоиртабиат, доно аёлларидан бўлиб, «Барно» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. У Анбарнинг шеърятга қизиқишини кўриб, уни мумтоз адабиёт намуналари билан таништирган. Дастлаб кичик шеърлар ёза бошлаган Анбар кўпроқ Увайсийга эргашади, унинг газалларини диққат билан ўрганади, мухаммаслар боғлайди. Айниқса Навоийни биринчи устоз ҳисоблайди.

Анбар отиннинг турмуш ўртоғи Зоҳидхўжа ҳам адабиётга ихлосманд киши бўлиб, Муқимий, Фурқат, Завқийлар анжуманида қатнашган. Анбар отин ҳам бу суҳ-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 14-жилд, 323-бет.

бат ва мушоираларда иштирок этган. Унинг «Мушойра» номли рисола ёзганлиги ҳақида озгаки маълумотлар учрайди. Анбар отин ҳақгўй ва оқиллиги билан маҳалла аёллари ўртасида обрў қозониб, отин, отинча номини олган. У бойваччаларга қарши ҳажвий шеърлар ёзган. Бундан ғазабланган бойваччалар шоирани бир йиғинда раҳмсизларча калтаклаб, кейин баланд зинадан итариб юбордилар. Натижада шоиранинг икки оёғи синади. Шундан сўнг унинг соғлиги ёмонлашиб, ўпка касалига дучор бўлади. Бироқ у умидсизликка тушмайди. Шеър шоиранинг бутун умри давомида ажралмас дўсти, ҳамдарди бўлади. 1905 йилда Анбар отин девон тузиб, унга 41 ғазал, 4 мухаммас, бир қитъа, бир мустаҳзод ва шеърӣ таржиман ҳолини киритган. Анбар отин ҳақиқатни айтишдан чўчимади. У халқни жаҳолатда тутувчи реакцион дин аҳлини, рижкор шайхларни қаттиқ танқид қилади:

Тариқча илми йўқ «қози калонман — муфтиман» дей-
дур,

Абу Сино, Улуғбекдин кўз юмгонларга ўт тушсун.

Анбар отиннинг бошқа ғазалларида ҳам халқларварлик, маърифатпарварлик юксак инсонийлик гоялари тарғиб этилган. У замонасидаги турмуш лавҳаларини тасвирлабгина қолмай, уларга ижтимоий таъна ҳам беради, машъум замонани ўзгартириш халқнинг ҳаракатига боғлиқ деган худосага келади. Анбар отиннинг дунёқарабини, фалсафий тафаккурини ўзида мужассамлаштирган асари — «Қоралар фалсафаси»дир. Асар кириш ва тўрт фасл (қисм)дан иборат. Ҳар бир қисмда шоира ижтимоий ҳаётдаги бирор муҳим масалага ўз қарашларини ва мушоҳадаларини билдиради. У камбағал халқ ҳаётига ачинади, замонасидаги ирқий камситишларга ўз норозилигини ифода этади. Шунингдек, аёллар тақдири ҳақида гапириб, уларнинг жамиятдаги қонуний ўрни ва ҳуқуқларини талаб қилиб чиқади. Ҳар бир мушоҳаданинг охирида бир шеър келтирилиб, қиссадан ҳисса чиқарилади. Асарда инсоний фазилатлар улуғланади: «Аксар Жануб ва Шарқ халқлари монанди Араб, Афғон, Селон, Ҳинд ва Кашмир халқлари қора юз, оқ кўнгиш ҳалойиқ эрурлар. Ул ҳалойиқ ҳам аслзода, оқ танлар каби одам, аззойи бадан, қўл-оёқ, тил, кўз ва ақл-хуш, ғайрат, қувват ва тафаккурга молликдурлар».

Анбар отин онанинг инсоният олдидаги хизматларини

санар экан, ҳар қандай инсоннинг онаси ҳар қандай до-нишманднинг энагасидир дейди: «Она шундай моҳир доводурки, Афлотун ва Арастуни, Абу Сино ва Улутбек-ни, Жомийни, Саъдийни, Фирдавсийни ва Хайёмни, Нодира ва Увайсийни... оламни кўришга... давру моҳир қилибдур». Анбар отин озод ва бахтли ҳаёт келишига умид билдиради, бунга қаттиқ ишонади ҳам. У келажакка умидвор боқади, аёлларни ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашишга чақиради.¹

Дилшод (1801—1905/06) — демократик, маърифатпар-вар тожик шоираси. Ули ўзбек шоираси деб ҳам айтиш мумкин, чунки у 17 ёшида асирга тушиб Ўратепадан Қўқонга олиб келинади. Бу ерда ўзбек тилига турмуш-га чиқиб, умрининг охиригача шу ерда яшайдан ўзбек тилида кўплаб газаллар ёзади.

Дилшод ўз ижодида жамоатчилик фикрини баён эта-ди, ҳаётнинг турли томонини очиб беради. Унинг тожик ва ўзбек тилларида ёзилган асарлари бир-бирини тўлди-ради ва бойитади. Уларни бир-биридал устун қўйиш қи-йин, чунки шоира бу тилларни мукаммал билгаллиги ту-файли иккала тилда ҳам чуқур, мазмунли асар ёзади ва юракдаги, қалбдаги сўзларини моҳирона баён этади.

Дилшод ўзининг шеър ва газалларида ҳукмрон синф-нинг юқори табақаларини, феодал ва эксплуататорларнинг кирдикорларини танқид қилади. Маънавий тушкунликни, теквнхўр ва безориларни қоралайди.

Дилшод Умархон билан учрашганини қуйидагича баён этади: «Мени ясантиргандай яланғочлигимча қан-дайдир хонага олиб киришди. У ерда амир чопон ва сал-лалик ўтирар эди. Олдида қора стол, унинг устида сув, пичоқ ва бир дона анор бор эди.

Хон баланд бўйлик, қора кўзлик, қора соқолли ва очиқ юзли бўлиб салобатли кўринарди. Менинг саломим-дан кейин мен билан хушмуомалалик билан суҳбатлашди. Унинг хушмуомалалигига қарамай, менга у жоҳил ва қон-хўр подшоҳ бўлиб туюлди. У менга: «Қани, газал туза-диган тожик қизи, ёнимга кел...» — деди.

Мен билан савол-жавоб қилиб, исминни, келиб чиқи-шимни сўраб бўлиб, анор ҳақида газал тўқишимни талаб қилди:

Бу дунёда осмон гумбазини кўрдим мен,
Ичи тўла ғамларни кўрдим мен.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 1-жилд, 343—344-бетлар.

Юпқа парда билан қопланган юзларни кўрдим мен,
Бағрилари қонга, кўзлари ёшга тўлганларни кўрдим
мен.

Умархон фармони ила шафқатсиз қилч билан,
Ҳар бир гўзал юраклари кесилганини кўрдим мен.

Мен бу шеърни ўқиб бўлишим билан амир икки мар-
та қарсақ чалди. Маҳрам кирди. Амир: «Бу сочи кесил-
ганини зиндонга олиб бординглар» деди ва кўзи билан
қандайдир ишора қилди.¹

Дилшоднинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар унинг ўз
асарларида ва қўқошлик шоир Сулаймон Ражийнинг
«Мухтасар ул-ашъори Дилшод» китобида сақланган.
Унинг отаси ҳам шоир бўлиб, у қатл этилган. Дилшод
унда жуда ёш эди, онасидан ҳам эрта жудо бўлиб (1814)
бувиси қўлида тарбияланган. Уни 17 ёшида (1818) Умар-
хон сарбозлари Қўқонга аспр қилиб олиб кетган. Бироқ
Дилшод тиксўзлиги туфайли Умархон саройидан ҳайда-
лади (тўғрироғи қочишга муваффақ бўлади — Ҳ. Б.),
кейин Топшаҳдум деган имомга турмушга чиқади. Шоира-
нинг қайнонаси маърифатли, билимдон аёл бўлиб, мак-
табдорлик қиларди. Дилшод ҳам қайнонасининг йўлидан
бориб, муаллимлик қилади. «Мен,— деб ёзади Дилшод,
— 88 ёшимгача ойнасиз хат кўриб, мактабдорлик қилдим.
51 йил мактаб тутиб, аъло авсат ҳисобида 23 талаба ту-
тиб, 891 қизни басавод қилдим. Алардин қарийб тўрт-
дан бири табъи назмлари бор эрди... боз аввал охир икки
юздан ортиқ назмхон шоиралар таълим олиб чиққан эрди.
Ҳамина ўрда шоираларига қўшилмоқ орзусидан маҳрум
эрди. Аммо улуғ отинлар: Жаҳонбиби ва Нодирахоним
назмлари салиҳимга қувват бахш этадилар. Назмларимни
девон қилмоқ борасида орзу бор эди».

Дилшод талабалари орасида Анбар отинга алоҳида
эътибор берган. Дилшод адабиётга эрта кириб келган.
Барно ва Дилшод таҳаллуслари билан ўзбек ва тожик
тилларида шеърлар ёзган. Шоира ғазал, мухаммас, му-
саддас, бадий хотираномалар, бир неча дoston яратган
(«Тарихи мухосара», «Хатми мунтахаб ул-ашъор», «За-
монаддин шикоят», «Ҳаёт мадҳи» ва бошқалар). Унинг
асарларида реал тарихий ҳодисалар, халқ ҳаёти ва тур-
муши ҳақида фикр юритилган. Шоира ҳаққўйлик, тўғ-

¹ Мухтаров А. Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX—начале XX вв., 302—305-бетлар.

рилиқ, билим кишини иллатлардан холи тутади, юксакликка кўтаради, ноҳақлик, эгрилик эса ҳалокатга дучор этади, деган фикрни илгари суради.

Дилшод газалларида бош мавзу севги, муҳаббатдир. Шоира соф муҳаббатни зўр эҳтирос билан куйлайди. Вафосиз, худбин маъшуқаларни маккор ва хийлагар, деб атайди. Шоира асарларида замон билан ҳамнафаслик сезилиб туради. Шоиранинг «Сабот ул-башар маа тарихи муҳожиран» («Инсон матонати ва муҳожирлар тарихи») асарида муҳожирлар ҳаёти, ўзининг таваллуди, оиласи ва аянчли тақдири баён қилинган. Зотан, унинг тақдири ҳам муҳожирлар тақдиридан фарқ қилмаган. Бу асарга шоиранинг ўзбек тилидаги 37 та ва тожик тилидаги 5 та газали ҳам киритилган.

Дилшоднинг ижоди тарихий материалга бойлиги, ижтимоий мазмундорлиги, ҳаққонийлиги, халқпарварлик ғоялари билан сугорилганлиги учун ҳам ўзбек ва тожик мумтоз адабиётининг қимматли намуналаридан ҳисобланади.¹

Қўқонлик шоир ва шоиралар ҳақида Дилшод бундай дейди: «Мен алчадан бери яшаб келаётган Қўқон шоирлар шаҳридир. Ун икки дарвозалик бу катта шаҳарда тўрт юз қирқ маҳалла бор дейдилар ва ҳар бирида шоирлар бор...

Қўқон майдонининг Саримзор даҳасида бирорта маҳалла йўқки, у ерда бирор бир шоир ва довишманд бўлмаса. Хўжа Қалон Тўра маҳалласида мендан ташқарп яна Махзани, Туроби ва Баҳори тахаллусли шоирлар ва Фидоий исмли шоира яшардилар.

Бизнинг қўшни Бузрукхўжа маҳалласида қачонлардир жуда истеъдодли, ширинсўз шоир жаноб Боғдор Эшон Низоми яшар эди. Ҳозир бу маҳаллада шоира Моҳинабону ва Ҳафиза отин ва шоир Сабухи яшардилар. Яна булардан ташқари, менинг истеъдодли ўқувчиларимдан Баҳри отинча ва Анбар отинчалар ижодиётининг чўққисидадирлар. Яна қўшни Қўрхона маҳаллада ёш шоир ва моҳир санъаткор хатотлар яшарди...

Агарда қибла томонга қарасак панжарасоз маҳалласини кўрамиз. У ерда ўзларининг шеърлар девонига эга бўлган Садон ва Қори Девона шоирлар бор. Қисқа қилиб айтганда, Мовароуннаҳрнинг пойтахти бўлмиш бу шаҳарда ҳар бир авлодда минглаб шоир ва ўқимишли кишилар, уламон фозиллар яшаб, ўзларининг минглаб режала-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, 39-бет.

ри билан ўз асарларини яратдилар ва ўзларининг шеърларида фалакнинг тақдиридан арз қилиб ва додлаб кетар эдилар.

Сўз ва газал усталаридан бири Анбар отун — Жаҳон отун Увайс исмли ҳам шу шаҳарда яшаб вафот этган. Жуда кўп шоир ва донишмандлар ўз гўзал ва жозибакор асарларини яратиб кетдилар...¹»

Дилшоднинг сўзига қараганда, «айниқса шоир Махжуб ҳурфикрли шоирларининг юқори поғонасида экан ва уларнинг жойлари гулоҳ ёнида экан. Лекин улар ҳаммом гулоҳида яшашига қарамай, уларнинг ҳурматлари баланд экан. Булардан ташқари яна Муитазир, Маҳмуд ва Гулханий исмли шоирлар бўлган. Ҳозир Маҳмуд ва Муитазирлар ҳаётлар, лекин на иложим борки, уларни кўрсак, улар гулоҳ ёнида, мен эса бир уйнинг бурчагида катакка солинган қафасдадирман. Бундан халос бўлиш фақат халқ продаси билан амалга ошиши мумкин...»²

Зебунисо (XIX аср) — ўзбек шoirаси. Қўқонда яшаб ижод қилган. Иброҳим Даврошининг «Ашъори нисвон» («Аёлларнинг шеърлари») тазкирасида ёзилшича, Зебунисо ўз даврининг билимли ва оқила аёлларидап бўлган. Маазкур тазкирада Зебунисо ижодидан намуналар берилган. Унинг шеърларида эрк ва адолат туйғулари ифодаланган.³

Зиннат (ҳозирча унинг аниқ исми номаълум) — шоир(а), давлат арбоби, подхоҳ. В. П. Наливкин ва М. С. Наливкиналар «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы» номли китобида «Қўқонда иккита шоира яшаган, бирининг тахаллуси Зиннат, иккинчиси эса Маҳзуна тахаллусли. Ишонтиришиб айтишмоқдаларки, улардан бири очик юз билан эркактарча қийиниб хон саройига келар экан ва унинг додхоҳ унвони ҳам бўлган. Иккаласининг ҳам газаллари Умархонники сипгари «Мажмуат уш-шуаро» номли шеърлар тўпламига киритилган» деб ёзганлар.⁴

Қўқон хонлиги тарихида ҳозирча маълум бўлган аёл додхоҳлардан фақат Қурбонжон додхоҳни (1811—1907)

¹ *Мухтаров А.* Уша асар, 305-бет.

² Уша асар, 302-бет.

³ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2-жилд, 466-бет.

⁴ *Наливкинлар.* Уша асар. А. Мадаминовнинг тадқиқоти бўйича маазкур тазкирада «Зиннат» тахаллуси эркак шоирнинг ҳаёти ҳақида 16 мисрадан иборат маснавий, шоирнинг битта тожикча, битта ўзбекча қасидаси ва битта ўзбекча газали берилган.

билишимиз. Аммо Умархон даврида тузилган «Мажмуат уш-шуаро» номли тўпламга унинг газали киритилганлигини эътиборга олсак, у маҳалда Қурбонжон ёш қизча бўлган эди.

Зиннат ким бўлишидан қатъи назар, унинг ёзган шеър ва газаллари мазмундор ва етук бўлган. Ушбу сатрлар муаллифининг шахсий кутубхонасида бир қўлёзма баёз китоби бор. Унга Зиннатнинг «Баҳру одобки...» сўзлари билан бошланган шеъри киритилган. Бунда у инсонни улуғлайди, одоб ҳақида фалсафий фикр юритади, ҳаётда мавжуд бўлган қарама қаршиликлар ҳақида гапириб, уларнинг бирор кун бартараф бўлишига умид қилади, халқни эса қуёшга ўхшатади.

Албатта, битта шеър билан бир шоирага баҳо бериш қийин. Биз адабиётшуносларимиз келажакда Зиннатнинг кимлигини, унинг янги асарларини топиб, унга муносаб баҳо берадилар деб умид қиламиз.

Моҳзода Бегим (XIX аср) — ўзбек шоираси. Унинг яшаган даври ва таржimai ҳолига оид маълумотлар кам сақланган. Моҳзода Бегимнинг «Жаҳона хитоб» деб аталувчи шеъри қўқонлик маърифатпарвар шоир Иброҳим Даврон (1874—1922) бостириб чиқарган «Алишори нисво» («Аёлларнинг шеърлари», УзР ФА Шарқшунослик институти, нив. № 16704) китобига киритилган. Шоира бу шеърда ўз давридаги хотин-қизларнинг аянчи қисмати, уларнинг ҳуқуқсизлиги ва мўдҳиш ҳаётини тасвирлаб, ўзи яшаётган тузумнинг адолатсизлигидан шикоят қилади.¹

Маҳзуна. Меҳрибон мулла Бошимон қиз (XIX аср) — ўзбек шоираси. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла маълумот йўқ. Фаолийнинг «Мажмуат уш-шуаро» асарида Маҳзуна ҳақида бундай дейилган: «У ақлу широкда Зебунисодек ягона бўлиб, Қўқоннинг машҳур шоираларидандур. Бу ой юзлининг таҳаллуси Маҳзуна бўлиб... Мен нотовон турли ўй-фикрлар билан унга қандай газаллар юбормайин — ул пари чеҳра менга ҳар байтимга гавҳардек пок жавоблар қайтарар эди». Маҳзунанинг девони ҳақида айрим маълумотлар мавжуд бўлса-да, ҳали бу девон топилмаган. Унинг Фазлий билан мушоираси шоира қобилиятини намойиш этиб туради, мазмунан дунёвий газалларга ҳамоҳанг. Эрлар билан аёллар ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар таъқиқланган бир даврда шоира-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 397-бет.

нинг Фазлий билан мушоира қилганлиги унинг ижодий жасоратидир¹.

Маҳзунанинг айрим газаллари қўлёзма баёзларда учрайди.

Муштарий. Саодат (1810, вафоти номаълум) — ўзбек шоираси, Худоёрхон саройида котиблик, муштийлик қилган. Шеърларида кишиларни яхшилик, камтарлик, поклик ва адолатга чақиради. Жоҳил ва тубан кишилардан нафратланади. Унинг ижодда дostonчилик ва қиссанавислик етакчи ўрнида туради. Шоиранинг халқ оғзаки дostonларининг ёзма шеърини намунаси бўлган «Жамилаи Дилором» дostonи оғзаки адабиётдаги «Орашгул» дostonига мазмунан яқин. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида (инв. № 9922) Муштарийнинг «Жамилаи Дилором» дostonи ва халқ қўшиқлари усулида ёзилган газаллари мавжуд².

Нодира. Моҳларойим (1792, Андижон — 1842, Қўқон) — ўзбек шоираси, маърифатпарвари. «Комида» ва «Маҳзуна» таҳаллуслари билан ҳам шеърлар ёзган. Отаси Андижон ҳокими Раҳмонқулбийнинг қабиласида, Қўқон хони Олимхоннинг тоғаси.

Олимхон укаси Умархонга Марғилон ҳокимлигини беради ва уни 1808 йилда Нодирага уйлантиради. Нодира шу хонадонда шеър ёзишни машқ қилади. Шоира Увайсий билан танишиб, уни ёш болалар ва канизакларни ўқитиш учун муаллима сифатида саройга таълиф қилади.

1822 йилда Умархон вафот этиб, унинг 14 ёшли ўгли Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) тахтга ўтиради. Нодира бор имкониятдан фойдаланган ҳолда маданият ва санъатни ривожлантиришга интилади. Унинг замондоши, сарой шоири Ҳожир шундай дейди: «Умархон вафотидан сўнг бу нфбат садафининг ижтисои Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хатотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди».

Нодира бир неча китобларни кўчиртиради ва шоирларни янги-янги девонлар, асарлар, дostonлар ёзишга ташвиқ қилади. Девонларининг чиройли ёзилиши, муқовасининг безатилишини шоиранинг шахсан ўзи кўздан кечириб туради. У яхши ишлаган котибларга тилла қалам, қумуш қаламдон бериб, уларни «Заррин қалам»лик мансабига кўтаради.

Нодира бозор ва расталар, масжид ва мадрасалар,

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 90-бет.

² Уша жойда, 469-бет.

карвонсаройлар қурилишига эътибор беради. Катта гўристондаги «Мадрасаи Чалпак», Тақачилик растасидаги «Моҳларойим мадрасаси», «Даҳман шоҳон»ни ҳам Нодира қурдирган.

Амир Насрулло 1842 йилда Қўқонга бостириб кириб, уни талон-торож қилади, Султон Маҳмудхонни, унинг акаси собиқ хон Муҳаммад Алини, Нодирани ва бир неча зодагонларни Ғожиали равишда ўлдиради.

Нодиранинг адабий мероси ғоявий-бадий аҳамияти нуқтан назаридан мумтоз шеъриятининг гўзал намуналаридандир.

Нодира шеъриятининг асосий лирика ташкил этади. У муҳаббат, садоқат ва вафо куйчисидир. Шоира гўзаллик ва садоқатни, Шарқ хотини-қизларининг дард-аламлари, оҳу-ғиёнларини куйлайди.

Нодира мумтоз поэзиянинг мавжуд барча жанрларида қалам тебратади. Унинг ўзбекча ва тожикча ғазаллари 5, 7, 9, 13, ҳатто 18 байтли ҳажм ва арузнинг турли вазнларида яратилган. Шоира ғазалларининг асосий қисми 7—9 байтlidir. У мумтоз адабиёт анъаналарини самимият ва ихлос билан давом эттиради. Навоний, Фузулий, Бедил ғазалларига мухаммаслар боғлайди. Ўз ғазалларида кўпроқ «муқаррар» (сўзнинг такрорланиб келиши) ва «қўш муқаррар» усулларини қўллайди.

Шоиранинг асарларида талмеҳ, мажоз, ташбеҳ, истиора, тазод, ташхис, нитоқ каби бадий воситалар маҳорат билан қўлланилган. Унинг лирик ғазаллари ўзининг чуқур мазмундорлиги, исновийлик мавзулари билан ўша замондаги илғор ғояларни тараннум этади.

Нодира тожик тилида ҳам гўзал, таъсирчан шеърлар ёзади. Улар ҳам мазмун, ҳам бадий маҳорат жиҳатдан ўзбек тилидаги ғазалларидек юксак даражада ёзилган бўлиб, шоира ижодини яна ҳам кенг ва тўлароқ ўрганишда муҳим роль ўйнайди.¹

Нозук Хоним (XIX аср охири — XX аср бошлари) — ўзбек шоираси. Ёшлигиданоқ шеър ёзини машқ қилган. Асарларида ишқ-муҳаббатни куйлаган, «золимларга қарши нафрат ҳисларини» баён этган. Иброҳим Давроннинг «Ашъори исвон» номли тазкирасига шоиранинг «Ҳасона», «Рехт гул» ва «Ғазал афсона» деб аталувчи шеърлари киритилган.²

Увайсий. Жаҳон (1771—1845) — машҳур ўзбек шоир.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 44—45-бетлар.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 8-жилд, 48-бет.

раси, маърифатпарвари. Зиёли оилада тутилган. Отаси Қайнар Девона асли косонлик бўлиб, Марғилонга кўчиб келган. Онаси Чиннибиби мактабдор аёл бўлган. У она-сидан савод чиқариб, аввал халфа, сўнгра онасининг ёнида мактабдорлик қилган. Акаси Охорижон Ҳофиздан шеърят назариясини ўрганган. У айвиқса арузни, муаммо (шеърда фикрни яшириб йфодалаш) санъатини мукамал эгаллаган. Шоира Қўқон адабий муҳити билан яқинлашиб, мушоираларда қатнашган. Саройда Нодира ва бошқа хотин-қизларга шеърят илмидан дарс бериб, устозлик қилган. Дилшоднинг маълумот беришича, Увайсий Нодира билан Қонибодом, Хўжанд, Уратепа, Тошкент, Андижон каби шаҳарларга борган, 1842 йилда Бухоро амири Насрулло Қўқонни ишроқ қилгач, Увайсий Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган.

Увайсийнинг 4 девон тузганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Лекин бу девонларнинг асл қўлёзмалари ҳозиргача топилмаган. Хаттотлар томонидан кўчирилган уч нусха қўлёзма девон Андижон педагогика унйверситети кутубхонасида сақланмоқда.

Увайсий мумтоз ўзбек шеърятининг деярли барча жанрларида ижод қилган. Алишер Навоий, Фузулий ва бошқалар асарларига мухаммаслар боғлаган. Шоира ижодининг ғоявий-темастик доираси терең ва кўп қирралидир. Унинг асарларида ҳукмрон феодаллар томонидан эрк ва ҳуқуқлардан маҳрум қилинган аёлларнинг ғиғони акс этган. «Анор» чистонида даврнинг ижтимоий воқеалари, аёллар тутқунлиги моҳирона очилган.

Увайсийнинг лирик қаҳрамони ҳаётни бутун гўзаллиги билан сезувчи, жабр-зулм, кулфатдан хазар қилувчи, вафодор, билимдон, ақлли аёллардир. Шоира ўз қаҳрамонидаги садоқат, камтарлик каби фазилатларни бебурдлик, субутсвэлик каби иллатларга қарши қўйиб, яхшилик идеалини ялғари суради. Унинг «Воқеати Муҳаммад Алихон» манзумасида XIX асрнинг биринчи ярмида юз берган тарихий воқеалар акс эттирилган.¹

Юқоридаги мисоллардап кўришиб турибдики, Қўқон шаҳрида истеъдодли ва ажойиб шоиралар кўп бўлган. Бу эса Қўқон шаҳрининг XIX асрда юксак маданиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 11-жилд, 474—475-бетлар.

ҚЎҚОНЛИК ТАРИХЧИЛАР

XIX асрда Қўқонда тарихнавислик сезиларли равишда ўсиб борганини кўрамиз. Олдинлари ёзилган бир неча тарихий асарлар форс ва араб тилларидан ўзбек тилига таржима қилинди ва Қўқон хонлигига оид янги китоблар ёзилди. Бу янги асарларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди — уларнинг айримлари шеърий ёки қисман шеърий йўлда ёзилди. Бу эса қўқонлик тарихчиларнинг адабиётни яхши билибгина қолмай, ўзлари ҳам шеъриятда қалам тебратганликларини кўрсатади. Айримлари эса ўз даврининг машҳур шоираларидан бўлган. Айрим муаллифлар асли қўқонлик бўлишмаса ҳам, ammo кўп вақтлар Қўқон шаҳрида яшаб шу ерда ўз асарларини ёзганлар.

Жунайд Мулло Авазмуҳаммад Мулло Рўзи Муҳаммад сўфи ўғли. У «Тарихи жаҳоннамои» асарини 15 йил давомида ёзган. Муаллифнинг ўзи ўн битта хонларни бошидан кечиради. Бу қўлёзма китобнинг иккинчи қисми Умархон давридан то 1872 йилгача бўлган даврни қамраб олади ва биз учун қимматли манба бўлиб ҳисобланади. Муаллиф бу асарни ёзишда «Акбарнома», «Муфтуат ат-таворих», «Равзат ус-сафо», «Тарихи тақириш хон Фарғона», «Солномаи Абдукарим бин Муҳаммад Ражаб Мушши», «Шоҳномаи Мавлави Фазли Фарғоний», «Мунтахаб ут-таворих», «Тарихи Шоҳруҳий» каби бир қанча асарлардан фойдаланганлигини таъкидлаб ўтади.

Бу асар икки китобдан (қисмдан) иборат. Биринчиси «Жаҳоннома» ёки «Тарихи жаҳоннамои» деб аталади. Бу умумий тарихга оид бўлиб, дунё яратилишидан то Бухоро амири Музаффар давригача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Иккинчиси эса «Тухфат ат-таворихи хони» деб аталади. У бутунлай Қўқон хонлиги тарихига бағишланган бўлиб Бобурдан бошлаб то 1867 йилгача бўлган воқеаларни баён этади.

Абдулкарим Фазлий Намангоний (XVIII асрнинг биринчи ярми — XIX асрнинг боши) — тарихчи, адабиётшунос ва шоир. Асосан Қўқон шаҳрида яшаган ва ижод қилган. Қўқон хонлигида яшаган шоирлар ҳақида «Мажмуат уш-шуаро» қўлёзма асарини ёзган. Умархоннинг топшириғига биноан «Шоҳнома» («Умарнома», «Зафарнома») ни ёзган. Бу Умархон даврига оид шеърий (5000 байтдан кўпроқ) тарихий асар бўлиб, 1822 йил май ойида тамомланган. Муаллиф бу вақтда кекса ёшда бўлган. «Шоҳнома»да Норбўтабий, Олимхон ҳукмронлик қилган давр-

лар қисқа баён қилиниб, Умархон даври эса тўлиқ ва батафсилроқ ёзилган.¹

«Мажмуан шоирон» тазкира (1821) асарда ҳамд, наът ва юздан ортиқ шоирга қисқача шеърй тавсифнома, Амирийга бағишланган қасидалар ва унинг шеърларига назира тарзида ёзилган пайровлар берилган, маснавий, қасида, ғазал, рубоий жанрларидан намуналар келтирилган. Китобда Амирий, унинг вазири Қосим бекларбеги, Шайхулислом Султоихонтўра Аҳрорий (Адо), Бухоро амирзодаси Ҳусайнбек, Оқсуяк Сайид Ғозихонтўра, Ҳўжакалон қабилар ижодига кенг ўрин ажратилган ҳолда тараққийпарвар шоирлар ижодидан фақат Амирий ғазалларига боғлаган назираларгина берилган. Феодал-клерикал муҳитни танқид қилувчи асарлар «Мажмуа шоирон»га киритилмаган.

Асар ўша давр адабий муҳитини ўрганишда муҳим манбадир. «Мажмуан шоирон»нинг нусхалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 9139, 7510, 5235, 2371).²

Фазлий Қўқон сарой шоирларига бошчилик қилган. Унинг ўзбек ва тожик тилларида ёзган асарлари кўплаб мажмуа ва баёзларда учрайди. Фазлий асарларида тенденциозлик кўзга ташланади. У ўз тазкирасида сарой шоирларини мадҳ этиб, прогрессив шоирлар ижодига юзаки баҳо беради.

Фазлий ўз ижодида эксплуататор синфларнинг реакцион манфаатларини ҳимоя қилади, сарой қасидачилиги ва назирагўйлик анъанасини авж олдириб, турмушни бўяб кўрсатишга уринади, демократик адабитга қарама-қарши позицияда туради.³

Мирзо Қаландар Мушриф Исфарағий — тарихчи ва шоир. У Исфара шаҳрида туғилиб Умархон даврида Қўқон шаҳрида яшайди. Мушриф хон саройида қози аскар лавозимида хизмат қилади. Умархоннинг буйруғига биноан у Фазлий Намангонийнинг «Зафарнома» асарини насрий қилиб ёзади. Бу асарнинг номи «Шоҳонмаи Умархони» (Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тухфат аттаворихи хони» асарида шундай номланган) бўлиб хоннинг вафотидан сўнг ёзиб тугатилади. Асар Фазлийнинг

¹ *Стори Ч. А.* Персидская литература, ч. II, Москва, 1972, 1187—1188-бетлар. Вошқа тарихчилар ҳақидаги маълумотларнинг кўпи қисқартрилиб, Ч. А. Сторининг ушбу асарида (1188—1201 бетлардан) фойдаланилди.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 6-жилд, 513-бет.

³ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 11-жилд, 651-бет.

шеърӣй йўл билан ёзилган «Умарнома» асарига асосланган ҳолда ёзилган, чунки муаллиф Фазлийдан кўйлаб мисоллар келтиради. Асарда оламнинг яратилиши, ушбу қўлёзма китобининг ёзилиш сабаблари, минг уруғи тўғри-сида маълумотлар берилган.

Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандӣй (XVIII аср охири — XIX асрнинг 70-йиллари) — ўзбек тарихчиси. У «Тарихи жаҳонномаи» («Тухфат ат-таворихи хони» номи билан ҳам машҳур) асарини ёзган. Аваз Муҳаммад умрининг охиригача табиблик ва хаттотлик билан ҳам машғул бўлган. Бизгача ҳинд табиби Муҳаммад Арзаннинг Аваз Муҳаммад қўли билан кўчирилган «Мафрив ал-қулиб» номли асарининг нусхаси етиб келган.¹

«Тарихи жаҳонномаи» шарқона усулда ёзилган асардир. Унда «дебоча»дан кейин хонларнинг шажараси берилган. Қўқон хонлиги тарихи батафсил ёзилган. Асар мазмунидан шу нарса маълумки, у Худоборхоннинг учинчи марта тахтга ўтирганига қадар ёзилган.

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, асарнинг кириш қисмида муаллиф ушбу асарини 1822 йил май охирида бошлагани ҳақида ёзади.

Асарда Умархоннинг ўлгани ҳақида таърих келтиради (17 рабъи ул-аввал 1238/ 2 декабрь 1822 йил). Аммо кимдир уни устидан тузатиб, 7 рабъи ул-соии 1237 (1822 йил 2 февраль) йил деб ёзиб қўйган. Бу тузатиш жуда тўғри қилинган. Чунки Муҳаммад Алихоннинг тахтга ўтиришини Мушриф 14 рабъи ул-соии 1237 (1822 йил 9 январь) йил деб тўғри ёзади. Бундай чалкашлик борлиги туфайли Н. Д. Миклухо-Маклай асар қачон ёзилганлигини аниқ эмас дейди.²

Асар мазмунига қараб, Мушриф китобини 1821 йили ёза бошлагани деб тахмин қилиш ҳам мумкин. Аммо, маълумки, Умархон шоир Фазлий ёзган шеърӣй асарни Мушрифга насрий қилиб ёзишга топширган. Фазлий ёза ўз асарини 1822 йил май ойида тамомлаган. Бунга эътибор бериладиган бўлса Умархон 1822 йил май ойида тирик бўлиб чиқади. Ваҳоланки, «Мунтахаб ат-таворих» номли қўлёзма асарнинг муаллифи Ҳакимхонтўра Умархон вафотини 18 рабъи ус-соии 1237 йил деб ёзади ва дафн маросимида қатнашганлигини айтади. Эҳтимол,

¹ Вахидов Ш. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандӣй и его сочинение «Тарихи джаҳонномаи». Автореферат. Т., 1994, 8-бет.

² Миклухо-Маклай Н. Д. Описание персидских и таджикских рукописей института востоковедения. Выпуск 3, М., 1975, 322—332-бетлар.

Мушриф Фазлийнинг асарини ёзилиш жараёнида тайер қисмларни олиб пасрийга айлантиргандир. Шундай қилиб Мушриф ўз асарини Умархон ҳаётлик даврида бошлаган.

Хўжа Муҳаммад Ҳақимхонтўра бин Сайид Маъсумхон. У тахминан 1802 йили Қўқон шаҳрида туғилган. Қўқонлик зодагонлар оиласига мансуб. У она томонидан Қўқон хони Норбўтабегнинг невараси, Олимхоннинг жияни эди, ота томонидан эса машҳур сўфи шайхлардан Аҳмад Хўжаги Косоний (1542 йили вафот этган) авлодидан эди. Ҳақимхонтўранинг оила аъзолари ва қариндошлари Қўқон хонлигида катта обрўга эга эдилар.

Муҳаммад Алихон даврида Ҳақимхонтўра аввал Туркўрғонга, сўнгра Намангон ва Косонга ҳоким қилиб тайинланган эди, аммо кейинчалик хоннинг қазабига дучор бўлиб хонликдан ҳайдалиб Маккага ҳажга жўнатилган. У ўзининг сафарини Россия орқали қилади.

1824 йилда Ҳақимхонтўра Оренбургда рус императори Александр I билан учрашган эди. Бу учрашув ҳақида муаллиф ўзининг «Мунтахаб ат-таворих» номли асарида батафсил ёзган. Муаллиф Россиядан кейин Туркия, Сурья, Фаластин, Миср орқали Макка ва Мадинага борган.

Муаллиф ўз замонасининг билимдон кишиларидан бири эди. Унинг кўп мамлакатларни кўрганлиги, у ерлардаги ҳаёт ва маданиятни ўрганганлиги ижодига ҳам таъсир этади.

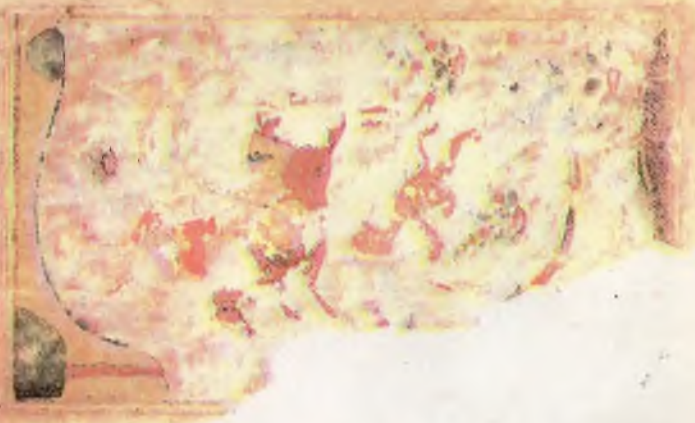
Ҳақимхонтўра Россияда 2 йил юриб, кўпгина шаҳарларда бўлади, рус тилини ўрганади. Шейрларида Россия шаҳарларининг ободлигини, давлат идора усулларидати тартиб-иқтисомнинг феодал ҳукмронлигига нисбатан афзаллигини ифодалайди, рус тили ва маданиятини тартиб қилади. 7 йил Миср, Арабистон ва Эронда дарбадар юргач, Бухорога қайтади (1830—1831). Умрининг сўнгги йилларида Шаҳрисабзда яшаб, «Мунтахаб ат-таворих» («Йилномалар тўплами») номли тарихий асарини ёзади.¹

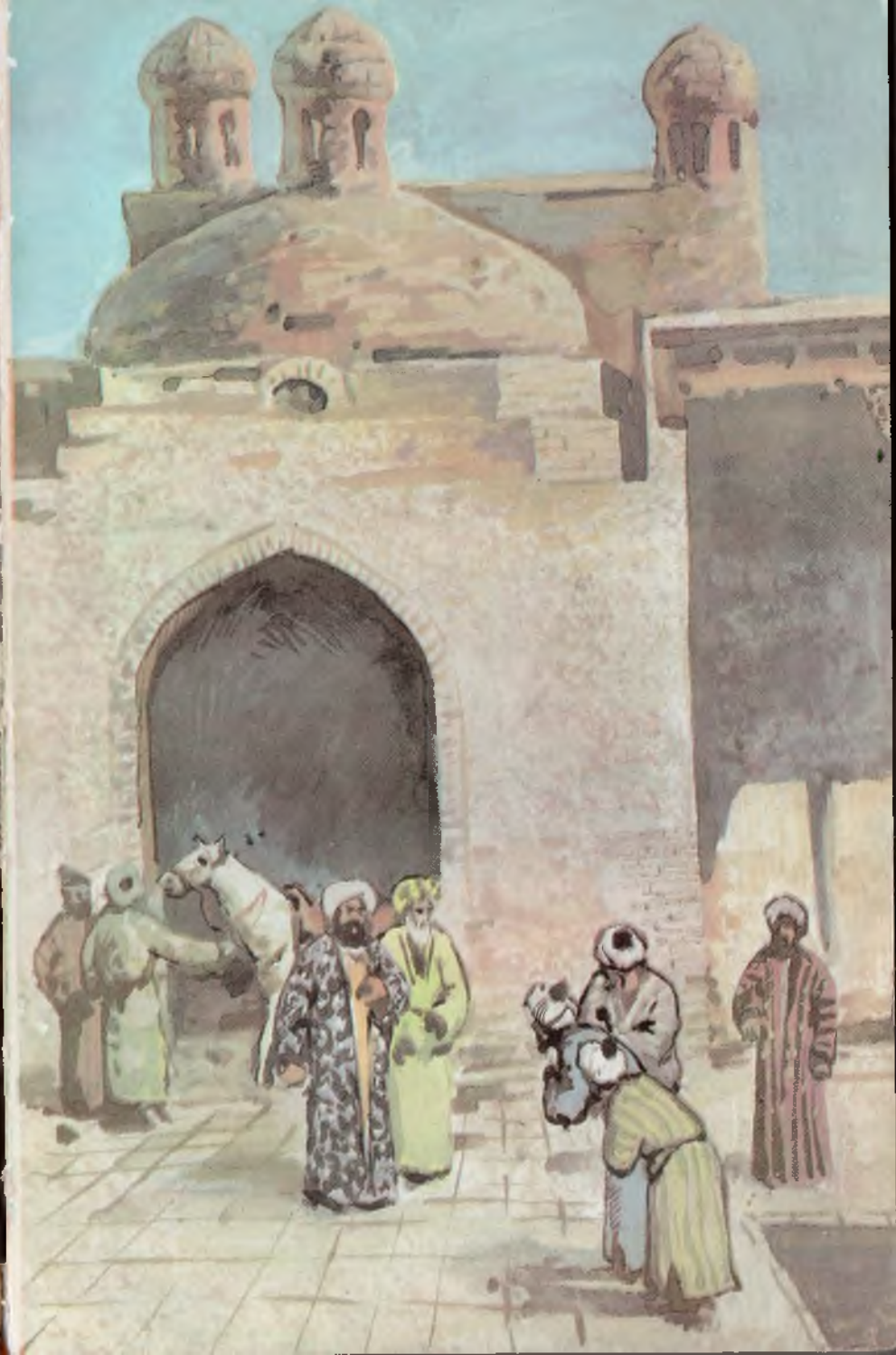
Ҳақимхонтўранинг «Мунтахаб ат-таворих» номли асари Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги тарихига оид муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу асар ўзининг жанри бўйича ўзига хос уч хил жанрли мужассамлаштирган: жаҳон тарихи, локал (маҳаллий) тарих ва мемуар (асдалик). Асар режасига кўра тилик жаҳон тарихидир. Аммо унинг ҳажми ва аҳамиятига қараб, мазмунан Ўрта Осиё тарихига оид бўлганлиги туфайли биринчи

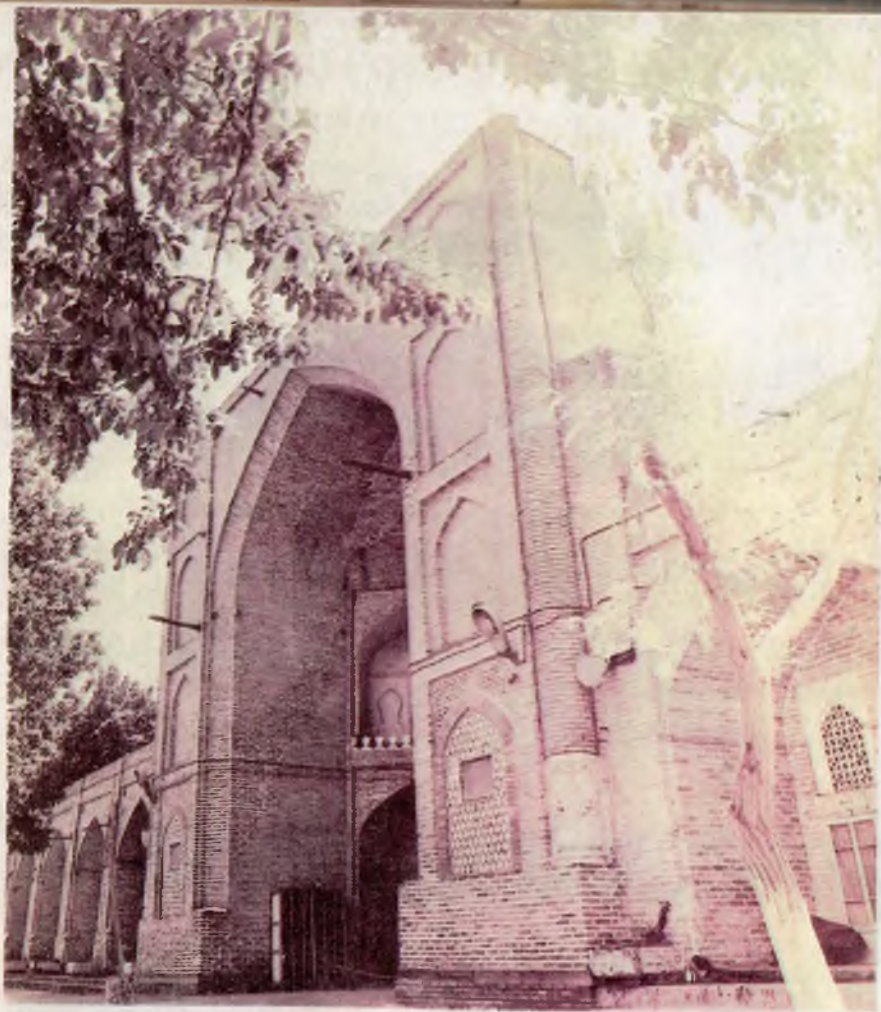
¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 14-жилд, 360-бет.

مقدمه و تکمیل حکمت الهیه
تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر
تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر
تفسیر و تفسیر و تفسیر و تفسیر

навбатда унга локал (маҳаллий) тарих сифатида қараш мумкин.

«Мунтахаб ат-таворих»нинг ўзбек ва форс тилларидаги варнапталари мавжуд. Унда пайгамбарлар ҳақидаги ривоятлар, қадимий Эрон, Араб халифалиги, сомонийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар, мўғуллар, темурийлар ва бобурийлар даври тарихидан қисқача маълумотлар берилган. Шунингдек, Бухоро ва Қўқон хонлиқларининг ташкил топишида бошлаб XIX асрнинг 40-йилларигача бўлган тарихи тўлиқроқ тасвирланган.

Асарда муаллифнинг Россия, араб мамлакатлари ва Эронга қилган саёҳатлари натижасида олган таассуротлари ва шу жумладан маъмур мамлакатлар халқларининг турмуши, урф одатларига оид маълумотлар ҳам ўрип олган. «Мунтахаб ат-таворих» XIX асрда Ўрта Осиёдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий ҳаётни ўрганишда муҳим манбадир.¹

Мирза Шамс Бухорий «Бухоро, Хўқанд ва Қашгарда баъзи бир ҳодисотлар» номли тарихий асар ёзган. Бу китоб 1861 йилда рус тилида Қозон шаҳрида чоп этилган.

Мирза Шамс болалик вақтида Бухоро амири саройида яшаган. У Мир Ҳусайн тарафдори эди. Унинг вафотидан сўнг Мирза Шамс Умар хизматига ўтади, лекин қийин пайтда Амир Наерулло тарафига ўтиб кетади. Аммо ҳаётининг хавф остида қолганлигини сезиб Шаҳрисабзга қочади, у ердан Қўқон шаҳрига келади ва бу ерда узоқ муддат яшайди, Қашгарга ҳарбий юришда иштирок этади. Кейинчалик у Бухорога қайтиб боради ва савдогарлик билан шуғулланади. Россияга бориб Оренбург шаҳрида яшаб қолади.

Мирза Шамснинг асари Бухоро, Қўқон ва Қашгар тарихига оид муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки муаллиф ўзи кўрган ва иштирок этган воқеалар ҳақида ҳам баён этади. Лекин айрим жойларда камчиликларга ҳам йўл қўяди.

Мулло Ибёз Муҳаммад Хўқандий Ниёзий бин Мулло бин Ашўр Муҳаммад Хўқандий. 1802/3 йилда ҳарбий оилада туғилган. Ўзи ҳам ҳарбий лавозимларда жангларда қатнашган. Масалан, 1845 йили Етгисув юришида ва 1860—1861 йилларда Туркистон атрофларида бўлган жангларда иштирок этган. У қариган чоғида қуйи ва ўрта ҳарбий табақалар доирасида эди. Нақшбандийлар билан

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 426-бет.

ўзини боғлайди ва Қўқонда Ҳазрат Соҳибга (1785—1869) атаб бир неча шеърлар ёзади.

У ҳарбий хизматчи тахминан XIX асрнинг 60-йиллари бошида ташлаб, Қўқондаги ўз маҳалласида яшай бошлайди. Шу ерда ўзининг «Тарихи Шоҳруҳий» номли асарини ёзади. У ўз вақтида чуқур билим олган эди. Ниёз Муҳаммаднинг дунёқараши Қўқон хонлигидаги маданий ва сиёсий жараёнлар ичида шаклланади. У истеъдодли тарихчи ва адабиётчи ҳам эди. Шунинг учун ҳам ўз давридаги сиёсий аҳволга ва халқнинг турмушига тўғри баҳо бера олди.¹

Мулло Ниёз Муҳаммад Ҳўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий» номли китоби 1885 йили Н. Паитусов томонидан чоп этилган. Шу ном билан китоб илмий муомалага кирди. Аммо китобнинг матнида «Таворихи Шаҳруҳийа» деб ёзилган. Қўлёзманинг асл нусхасида эса муаллиф бу китобнинг номини «Тарихи саййиди Худоёрхони» деб атайди. Бу асар аслида Худоёрхоннинг тошчириғига биноан ёзилган бўлиб, Шоҳруҳ давридан бошлаб то 1872 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Китобда муаллиф ўзи иштирок этган, ўз кўзи билан кўрган ва билган воқеаларни баён этади.²

Маҳзун (Зиёвуддин Ҳўқандий) — шовр ва тарихчи. Худоёрхоннинг фармониغا биноан «Шоҳнома» асарини ёзган. Бу ноёб ва ягона қўлёзма китоб Туркияда «Осиё тарихи» номи билан сақланмоқда. Асарда асосан Қўқон хонлиги тарихи баён этилган. Муаллиф ўзини ғазаллар ва асар матнида «Маҳзун» деб атаган.

Бу қўлёзма ҳақида қўқонлик Миён Бузрук қуйидагича ёзади: «Истамбул. Холис Афанди кутубхонаси фихрастида 3776 нумерда ўзбекча ёзилгон бир таърих китоб бордир. Кутубхонада тахминий суратда «Осиё тарихи» деб қайд этганлар. Ҳақиқатдан ҳам ёлғиз Фарғона таърихидан баҳс этганидан унга «Фарғона таърихи» демак мувофиқроқдир. Муаллиф ғазалларда ва баъзи василалар билан насрларда ўзига «Маҳзун» дейди. Ҳар ҳолда бу бир тахаллусдир. Исми маълум эмасдир.

Китоб 1696 саҳифага эга бўлса ҳам жаъли қалам билан ёзилгон. Мусаввада, яъни асил нусха бўлганидан катта-

¹ *Бейсембиев Т.* «Тарихи Шаҳруҳий» как исторический источник. Автореферат. Ташкент, 1933, 8—9-бетлар.

² *Миклухо-Маклай.* Описание персидских и таджикских рукописей института Востоковедения. Вып № 3, Москва, 1975, 331—332-бетлар.

лик эътибори билан ўртачадир. Журнал саҳифаси билан 400 саҳифа чамаси келади.

Китобнинг ёзилган таърихи очиқ маълум эмасдир. Ёлғиз ўрта ерларида ҳошияларида, иккинчи ерда (1298—1881) таърихи китобининг ўзи ёзилган хат билан ёзилгандир. Бунга кўра у таърихдан сўнгра ёзилиб битгани маълум бўлади.

Мушдарижоти: Олтун Бешик сулоласидан Абдурахмон Абдулкарим ўғли бошлаб, Эрдонахон, Норбўтахон, Ҳожибек, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмуд, Шералихон, Худоёрхонгача баҳе этади. Хусусан, Муҳаммад Алихон замонидан ва унинг Бухоро амири тарафидан мағлуб қилиб ўлдирилганидан кўброқ зикр этилади.

Усул эътиборила дoston ва рўмон шаклида ҳикоя ва ғазаллар ила ёзилгандир. Шу шаклда сўзга киришилади: бошидан: «Ҳоқон Чинни шаҳрида бир подшоҳ бор эди. Уларнинг номлари Абдурахмонбек эрди, уларнинг уч ўғиллари бор эди. Бирларининг номлари Норбўтабек бўлса, авдин кичикларининг номлари Ҳожибек эрдилар. Абдурахмонбекнинг Эрдонабек деган инилари бор эди. Ҳар бирлари бир онадан эрдилар...»

Китобнинг Фарғонадан чиқиб кетиши бундай бўлгон: Худоёрхон Оренбургдан қочгондан кейин бошқа ном ва бошқа қиёфа билан Маккага боради. Ун уч ой қадар ўзини таъинмасдан юради. Сўнгра Абдурахим афанди номли бирисига (ҳукумат кишиси бўлса керак) ким бўлғонини билдиради ва Фарғонадан чиқар вақтида баъзи бойларга топшириб кетган ақчаларини олиб ўғилларига таслим учун уни вакил қилиб Фарғонага юборади. Абдурахим аввал Истамбулга келиб, «Худоёрхон»нинг бошқа қиёфа бирла Маккада бўлғонини «Султон Ҳамид»га хабар беради ва сўнгра Урта Осиёга келади. Тошкентда Худоёрхоннинг катта ўғли Муҳаммад Аминбек билан кўришган ҳолда Қўқон ва Андижонларга боради ва ақчаларни бойлардан тўплаб, хонзодаларга топшириқ учун яна Тошкентга қайтмоқчи бўлади. Бу китоб ҳам шу вақтда муаллиф Маҳзун томонидан хонзодаларга топшириш учун Абдурахимга берилади.

Бу маълумот муаллифнинг ўз баёнотидан англашилади. Бундан сўнгра Абдурахим қайси йўл билан бўлса бўлсун китобни ўзи билан бирга Туркияга олиб кетади. Китобнинг сабаби таърифи, қайси йилда ёзилғони, Абдурахим афандининг баъзи ишлари ва китобининг унга

топширидишининг кўрсатган фикрларини муаллифнинг ўз иловасидан нақл этамиз:

«...Маҳзун айдики. Мунча одамнинг иши саражком бўлди. Менинг ҳам бу орада бир арзим бордир. Афанди ота мунча одамнинг арзини етказиб ўзларига дуо олдилар. Энди маш ҳам Афандига арзимни айтайин:

Чероки йигирма икки йил бўлди шул китобни бошлаганимга. Мунча йилдан бери меҳнат қилдим. Ул подшоҳ Саид Муҳаммад Худоёрхон ўзлари менга ҳукм қилдилар. Ўз ҳукмлари билан мунча битказдим. Бу китобни ўзлари қўлларига олиб ўқур эдилар.

«Суханаро» хонимга ўқутур эрдилар, кўб манзур бўлган эрди. Аммо ул подшоҳ Худоёрхон тахт ва бахтларидан жудо бўлиб кетдилар. Менинг китобим орада қолди...

Хон хазрат айтиб эрдиларки, мендан бир шохнома қолсин. Ул вақтда бу китоб, иқболи очилган йўқ эди. Олам бузилди... Алҳармиз ўзимга ўзим ўйладимки, менинг шунча қилган меҳнатим бекор кетмасун. Ога Абдурахим афандига бу китобни берай, элтиб шаҳзода Саид Муҳаммад Амин бегим ва Саид Умар бегимга кўрсатсанлар...» Китоб сўнг замонларда ёзилганлигидан уни мукаммал ёзилган деб бўлмайдн. Унда оз маъно кўп сўз билан адо қилинган, мадҳ ва саналарни, газал ва назмлар кўп, айни замонда тартиб ва усулсиз бўлганда маълумдир. Бунинг билан баробар Ўзбекистоннинг уч-тўрт асрлик қоронғу тарихининг бир қисмидан бир нуқтасини ёритишга ёрдамчи бўлишда шубҳа йўқдир».¹

Асар муаллифи Маҳзуннинг таржмани ҳоли шу кунга қадар чуқур ўрганилмаган. 1968 йили Аҳмаджон Мадаминнов томонида Кўқон шаҳрида Маҳзуннинг қўлёзма девони топишган. У 199 варақдан иборат бўлиб, унга 1 дoston, 322 та ўзбек тилида, 34 та тожик тилида ёзилган газаллар, 7 та ўзбек тилида, 2 та тожик тилида ёзилган мухаммаслар, 2 та мусаддас, 4 та таркибанд, 2 та маснавий ва 20 та тожик тилида ёзилган рубоий кирган.

Маҳзун Уйчи қишлоғида (Наманган вилояти) яшаган ва замондошларининг ёзиб қолдирган маълумотларига қараганда, у чуқур маълумотли, яхши одобли, билимдон, маърифатпарвар ва ширин суҳбатдош бўлган. Узининг бир газалида гўзал Чуст шаҳрини ўзининг Ватани деб атайди. Бундан кўриниб турибдики, Маҳзун Чустда тузилган. Аммо унинг асосий ҳаёти Кўқон шаҳрида ўтган,

¹ «Маориф ва ўқитувчи», Т., 1927, № 9—10, 60—61-бетлар.

у бу ерда яшаган. Шунинг учун ҳам у ўзини Зиёвуддин Хўқандий деб атайти.

Маҳзуниинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қўқонлик олим А. Мадамшинов қизиқарли маълумотлар тўплаган.¹

Мирза Азиз бин Муҳаммад Ризо Марғилоний Муҳаммад Алихон, Шералихон, Худоёрхон ва Маллахон даврларида Қўқонда давлат мансабларида хизмат қилган. Шунинг учун ҳам у хон саройидаги кутубхонанинг ноёб китобларидан фойдаланиб, аниқ маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган.

Мирза Азизнинг «Тарихи Азизий» асари Қўқон хонлигига бағишланган бўлиб, уш уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Мўғуллар тарихи ва Ўрта Осиё давлатлари ҳақида очерклар. 2. Қўқон хонлиги тарихи. 3. Марғилон шаҳри тарихи.²

Мулло (ёки имом) Али Қори («Комий») Қундузий ёки Қўқандузий асли қундузлик (1786/87 йилда туғилган, Бухоро ва Қўқон шаҳарларида яшаган, икки марта Қашғарга борган (1824/25 ва 1843 йиллар), 1857/58 йилда вафот этган). «Таворихи манзума» ва «Хол ул-Фароид» асарларини ёзган.

«Таворихи манзума» Қўқон хонлиги ва Қашғар тарихига оид бўлиб унда 1822—1857 йилларда содир бўлган воқеалар баён этилади.

Р. Н. Набиевнинг таъкидлашича, Мулло Али Қори Қундузий асарининг кўриш қисмида 1822—1848 йиллар воқеалари ҳақида баён этилади. Аммо асарда 1858 йилгача бўлган воқеалар акс эттирилган. Эҳтимол, бу қисм бошқа шахс—Бобохон Эшон томонидан ёзилгандир. Асарнинг охириги варақларида, эҳтимол кўчирувчи хаттот томонидан 1887 йилда бўлган воқеалар ҳам қўшиб қўйилгандир.

Асар тожик тилида ёзилган, аммо униг ичида ўзбек тилида ёзилган шеърлар ҳам учрайди. Умуман асарда кўпдаб қимматли маълумотлар баён этилган.³

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий (Маҳмуд ибн мулло Шодимуҳаммад) (1850—1930) — тарихчи, табиб ва адиб. Унга қўқонлик Боқийхон табиб устозлик қилган. Ҳакимий таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Ўз ғазалларини

¹ Адабий мерос. Тошкент, 1973, 186—188-бетлар.

² *Валидов А. З.* Восточные рукописи в Ферганской области ЗВОРАО, т. 22. Петроград, 1915, 302—320-бетлар. Бу мақоладаги маълумотлардан ушбу бобда кенг фойдаланилди.

³ *Набиев Н.* Из истории Какандского ханства. Т., 1973, 17-бет.

жамлаб девон («Девони Ҳақимий») тузган. «Тарих ул-илож» («Даволаш усули»), «Абу Али ибн Сино қиссаси», «Маъданул-адвия» («Дори-дармонлар манбаи»), «Қопун ул-илож» («Даволаш қонуни»), «Мужарработи Маҳмудий» («Маҳмуд тажрибалари»), «Хуллас ат-таворих» («Тарихлар сараси») каби асарлар ёзган. Асарларининг кўпчилиги Қўқон шаҳридаги адабиёт музейида сақланмоқда.¹ Ҳақимийнинг «Хуллас ат-таворих» асари Қўқон хонлиги тарихига оид бўлиб, Қўқон хонларининг шажараси берилади. Шоҳруҳ, Абдурахим, Абдулқарим, Эрдонабек, Бобобек, Сулаймон, Норбўтабек, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон каби хонлардан то Худойрхонгача бўлган воқеалар баён этилади. Асарда мадрасалар, мачитлар, арк ва бошқа Қўқон шаҳар меъморилик қурилишларига бағишланган маълумотлар ашчагина.

Муҳаммад Солихўжа ибн Қорахўжа (1830—вафоти номалум) — тошкентлик тарихчи. Муҳаммад Солих форс тилида «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») номли 2 жилдлик тарихий асар ёзган (1862—1887). Асарнинг биринчи жилди ислом тарихи, Урта Шарқ мамлакатларининг ўрта асрлар тарихига бағишланган. Иккинчи жилди эса Қўқон хонлиги тарихига оид бўлиб, унинг «Салотини насабони мамолик» («Мамлакатларнинг олий насаб султонлари») номли 1-боби Бобур давридан Қўқон хони Олимхон ҳукмронлигигача бўлган даврий ўзичига олган Фарғона тарихидаги иборат. Иккинчи жилднинг 2-қисми Муҳаммад пайғамбар ва Фарғона ҳукмдорлари шаънига мадҳия билан бошланади. Шу бобнинг ўзида Тошкент, Фарғона, Бухоро тарихи, Олимхон давридан Қўқоннинг охириги хони Насриддин ҳукмронлигигача бўлиб ўтган воқеалар ҳамда Қўқон хонлигининг Россия томонида босиб олягани батафсил ёритилади.

Муҳаммад Солих тарихий воқеаларнинг иштирокчиси сифатида Марғилон, Андижон ва Самарқанднинг Россия томонидан истило этилишини тасвирлайди. Иккинчи бобнинг 3-қисмида Тошкент ва унинг топографияси, иқлим, аҳолисининг машғулоти ва бошиқалар ҳақида маълумот берилган. Асарнинг нусхалари ЎЗР ФА Шарқшувослик институтининг қўлғазмалар фондида сақланмоқда (инв. № 7791, 11072, 11073).²

Муҳаммад Юнус Тоиб **Муҳаммад Амин** ўғли (туғил-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 91-бет.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 479-бет.

ган йилги номаълум, Тошкент — 1907, Қўқон) — ўзбек шоири, тарихчи, хаттот. Кўп вақт Қўқонда ва Еркентда яшаган. У Абдураҳмон Жомийнинг қасидасига муносиб жавоб ёзган (ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди, инв. № 6696).

Қўнгина таърих ва марсиялар муаллифи, 1859 йилда Қўқон хонлиги тарихи ҳақида «Хадонқ ул-анвор» асарини ёзган. Бу асарда Муҳаммад Алихоннинг ҳукмронлик даври тўла баён этилган (ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди, инв. № 596). 1905 йилда «Тухфани Топб» номли асар яратган¹

Насимий (Абдуллажон, 1866, Қўқон — 1941 йил, Янгиқўрғон қишлоғи) — шоир ва тарихчи. Майда савдогар оиласида туғилган. Маҳалла мактабда савод чиқарган. Шоирнинг «Бечора андижонлик» номли дастлабки шеъри «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1903 йил 1 март сонинда босилган. Шеърда Андижон zilзиласи туфайли халқ бошига тушган оғир мусибат ёритилган. Шоир «Ишчилар» шеърда зулм-заҳмат чеккан ишчиларни инқилоб галабаси билан табриклайди. Насимий фуқаролар уруши даврида Қўқон атрофи қишлоқларида қилинган ваҳшийликлар гувоҳи бўлган ва ўз кўрганларини «Мажмуаи ҳаводис» («Ҳодисалар тўплами») достовида ақс эттирган. «Янги Фарғона» газетасининг 1927—1928 йиллардаги сонларида эшонларни ва кулоқларни фои қилувчи сатиралар ёзган. Насимий «Бузуқ ширкатлар», «Тўрачилик билан курашиш маъракасига» каби ҳажвияларида бюрократлар устидан кулади.

«Дангасалар», «Кўкнор ва наша», «Ичимлик»да алко-голизм, бекорчилик билан кун кечирувчи ялқовларни савалади. Насимий республика ҳаётидаги ҳар бир муҳим воқеага атаб шеърлар ёзди.²

Шавқий Намангоний (Мулла Шамси Мулла Ҳусайн ўғли, 1805—1889) — ўзбек тарихчиси ва шоири. Шоханддаги мадрасада ўқиган. Қишлоқда мирзалик қилган. Бўз тўқиб, кун кечирган. Ибрат, Сўфизода, Нодим каби шоирлар ҳамда Россиядан келган рус олимлари билан яқин муносабатда бўлган. Ижодининг катта қисмини лирика ташкил этади. У газал, мустаҳзод, мусаддас, муваншаалардан иборат девон тузган. «Бор бўлса сендак дилбарни», «Паришонлар», «Бир гули раъно», «Зебо», «Ишқ сайқали» каби шеърларида муҳаббат, инсоний ҳис-туйғулар ва ке-

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 7-жилд, 480-бет.

² Уша жойда, 561-бет.

чинмалар, орау-интилишлар ифодаланган. «Жомеъ ул-хаводис», «Жангномаи Худоёрхон», «Тарихи Хўқанд», «Пандномаи Худоёрхон» каби тарихий дostonлари Худоёрхон давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг ўзаро муносабатларини ўрганишда аҳамиятлидур.¹

Юқорида келтирилган қисқача мисоллардан кўриниб турибдики, Қўқон шаҳрида XIX асрда тарихшунослик анча ривожланган бўлиб, ёзилган тарихий асарлар шу кунга келиб муҳим ва қимматли манба бўлиб қолди. Аммо, афсуски, уларнинг кўплари қўлёзма ҳоллигича қолиб кетмоқда, чоп этилиб халқимизга етказилмапти.

ҚЎҚОН САЊЪАТИ

Қўқонлик актёрлар

Халқимизнинг маънавий савиясини ўстиришда XIX аср прогрессив актёрлари катта роль ўйнади. Улар ўз санъатлари билан фақат эстетик завқ бағишлабгина қолмай, феодал ҳаёт сарқитларини шафқатсиз қоралаб, ўзларининг кичик саҳналарида реакцион бойлар, эшонлар, муллалар, ҳаттоки хоннинг ўзини ҳам, унинг атрофидаги амалдорларни ҳам танқид остига олганлар.

Худоёрхон даврида Қўқон шаҳрида машҳур ва истеъдодли актёрлардан бири Зокирхон яшар эди. Бир кунги у Худоёрхон ҳузурда шаҳарнинг шайх ул-ислом образини саҳналаштириб ўзи ижро этади. Унинг «оқилона» ишларини шундай усталик ва ҳаққоний қилиб кўрсатадики, Худоёрхон шайх ул-исломни лавозимидан бўшатиб Қўқон шаҳридан ҳайдаб юборади. Албатта, аввал Худоёрхон саҳнадаги образга ишонмайди. Фақат томошабинлар Зокирхон ҳақиқатни кўрсатганлигини тасдиқлагандап кейингина хоннинг фармонига биноан Қўқон шаҳрининг шайх ул-исломи ҳайдалади.

Зокирхоннинг актёрлик маҳоратидан қойил қолган Худоёрхон хоннинг ўзини ҳам кўрсатиб беришни буюради. Эҳтиёткор Зокирхон аввал Худоёрхондан авфиома ёздириб олади. Унда агарда кўрсатув хонга ёқмаса актёр жазоланмайди, деб қайд этилган эди. Бундай ҳужжатни олган Зокирхон Худоёрхон ролин шундай ўйнайдики, томошабинлар лол қолади. Аммо Худоёрхонга у ёқмайди. Ҳазабланган хон ваъдага мувофиқ Зокирхоннинг жонини

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 10-жилд, 607-бет.

сақлаб қолади ammo саройдан четлатиб Қўқон шаҳридан чиқариб юборади, актёр мулкни эса мусодара этади.

Зокир Эшон (лақаби Зокиргов) Рустам Меҳтар ўғли (1824—1898) — ўзбек профессионал актёрлик санъатининг йирик намояндаси. Қарийб ярим аср давомида Қўқон актёрлар гуруҳига раҳбарлик қилган. Импровизация (тақлид) маъноли имо-ишора ва ҳаракатлари, маъноли сўз ва оҳангдор товуш унинг асосий бадиий ифода қуроли бўлган. Зокир эшон яратган образлар ҳаётийлиги ва ёрқин сатирик характерга, ижтимоий маънога эгаллиги билан эътиборни тортган. Юздан ортиқ сатирик ва юмористик оғзаки комедиялар ижод этган ва саҳналаштирган. Унинг «Хоп ҳажви», «Зарқоғил», «Мозор», «Авлиё», «Сирката-роқ», «Ҳожи кампир», «Фарзанд дуоси», «Қаландарлар», «Дарбозлик», «Келин тушурди», «Мардикор ва новвой», «Атторлик» каби кичик комедиялари характерлидир. Буларда эксплуататор эолимларнинг кирдикорлари фош этилиб, меҳнаткаш халқ маффаати ҳимоя қилинади.¹

Исмоил найчи (1847—1904) — халқ созандаси (найчи). Ўзбек, тожик, уйғур ва бошқа қардош халқлар орасида Исмоил Устод, Исмоил Кўса номлари билан ҳам машҳур бўлган.

Исмоил найчи қашшоқ ҳаёт кечирган, унинг бу фақирона ҳаёти Муқимийнинг «Кўсамен» радибли шеърисида ўз ифодасини топган. «Баёт», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Сувора» сингари мумтоз куйларни найда ўзига хос услубда ижро этган (найчи лақаби шундан). Созандалик маҳоратини Шарқий Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва бошқа мамлакатларда намойиш қилган.

Исмоил найчининг бой ижро услуби хусусиятлари ўғли — Ўзбекистон халқ артисти Абдуқодир найчи ва невараси — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Исоқжон Қодировлар ижросида ўз аксини топган.²

Матҳолик қизиқ (1840—1910, Андижон) — Қўқон қизиқчилар театрининг таниқли актёри. 1860—1872 йилларда Қўқонда Зокир Эшоннинг қизиқчилар труппасида ишлаган. 1892 йили Андижонда Амир қизиқ, Жўра қизиқ, Башир қизиқ, кал Назар, Ҳасан қизиқ кабилардан иборат труппа ташкил қилган. У эшон («Зарқоғил»), домла («Ҳожи кампир»), қози («Кетмон тилаш») каби образлари билан муваффақият қозонган.³

Саъди Маҳсум (1809—1889, Марғилон) — ўзбек анъа-

¹ Уша жойда, 4-жилд, 487-бет.

² Уша жойда, 5-жилд, 104-бет.

³ Уша жойда, 7-жилд, 55-бет.

навий театрининг атоқли намояндаси, халқ қизлқчиси. Зокир эшон труппасида ишлаган. Агтор («Атторлик»), жафокан эр («Кетмон тилаш»), домла («Бола ўқитиш»), чавандоз («Улоқчилик»), бедана («Бедана ўйини») каби хилма хил образлар ижод этган. Абдуазиз қизиқ билан «Обжувоз» комедиясини яратган.

Саъди Маҳсум образ яратишда нутқдангина эмас, балки мимика, қўл ва тана ҳаракатларидан ҳам фойдаланган. Айниқса, деҳқон ва ҳунармандларнинг типларини яратишда катта ютуқларга эришган. У корфарон—режиссёр сифатида ҳам танилган. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов Саъди Маҳсумнинг шогирдларидан.¹

Аёллар қизиқчилиги (театри)—ўзбек хотин-қизлари орасида тарқалган халқ оғзаки санъатининг бир тури. XVIII—XIX асрларда кўнгина шаҳар ва қишлоқларда бу санъат катта роль ўйнаган. Масалан, XIX асрда Қўқонда Иқлим додхоҳ деган санъаткор раҳбарлигида аёл қизиқчилар тўдаси бўлган. Уларнинг репертуари турли хил қизиқчилардан, кулгили ҳикоялардан, ҳажвий қўшиқлардан ва яллалардан ташкил топган.²

Ашурали Маҳрам (1825, Марғилон — 1863) — созанда, хонанда, бастакор, меҳтар, шакдўз. Ашурали хушовозлиги билан Қўқон хонлигида машҳур эди. Довруғи Қўқонга етган, Худоёрхон уни Қўқонга ўз саройига келтиради ва яқин маҳрам даражасига кўтаради. Сарой ҳаётидан нафратланган Ашурали дўстлар ёрдамида Қўқондан Тошкентга қочади ва халққа хизмат қилишни давом эттиради.

Ашурали басталаган мақом куйларидан тўрттаси (Дугоҳ, Хусайн, Чоргоҳ, Баёт, Гулёри шаҳноз) айниқса машҳур бўлди. «Катта ашула», «Патнусаки ашула»нинг ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Тошкент ва Фарғона водийси халқ санъаткорларининг кўнчилиги унинг издошлари бўлган.³

Ашулачи ва созандаларнинг ҳақиқий ватандарварлиги айниқса 1842 йили намоён бўлди. Маълумки, ўша йили Бухоро амири Насрулло Қўқон шаҳрини босиб олган эди. Аммо кўп вақт ўтмай бухоролик ноиб қочинга мажбур бўлади. Бухоро амири Насрулло яна қўшни тўплаб Қўқонга юриш қилади. Қўқонликлар мудофаа ташкил қилиб бухороликлар билан қақшатқич жанглар қилади. Шу

¹ Ўша жойда, 9-жилд, 553-бет.

² Ўша жойда, 1-жилд, 171-бет.

³ Ўша жойда, 2-жилд, 597-бет.

жангларда қатнашган қўқонликларга мадад бериш, уларга илҳом келтириш учун қўқонлик ашулачи ва созанда-лар чарчаган жангчиларга қўшиқ айтиб ва куйлар чалиб уларнинг ҳордиқларини чиқарадилар. Бу ҳақда «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқин» номли тарихий қўлёзма асарда ёзилган. Айниқса «Раҳим ноғорачи деган ўткон хонлардин қолган табаррук одам бор эрди. Ҳар кун шодиёна қўйиб кавен калон нақоралар ва карнай-у сурнайларни навозашга киргизуб нағмани жон кадоз (меҳлат) айлар эрдилар. Болтахон ҳофиз Намагоний, Кўр Юсуф Намагоний сурнайини жўр қилиб юнг откунча ҳофизлик қилар эрдилар. Ҳар кун атрофдин «тортуқ келиб дуо қилдилар».¹

Қўқон карусели ва қўғирчоқ театри. Туркистон генерал-губернаторининг вакили И. Ибрагимов Қўқондаги майдонда мусиқачилар учун махсус ўрнатилган каруселини кўргашлигини таъкидлайди. Унинг сўзларига қараганда байрамларда унга мусиқачилар бир неча қатор ўтиришиб куй ва ашула ижро этишган. Карусель эса секин айлаштирилган.

Қўқон шаҳрида байрам кунлари халқ қаҳрамонларидан Рустам ва бениқаларнинг ҳайкалларини ҳам кўтариб чиқишган. Байрамларда қўғирчоқбозлар турли сахналар кўрсатишган. Бу қўқонликлар учун жуда хуш келган, чунки уларда турли образлар орқали ҳаётда учрайдиган камчилликлар, халқ ёмон кўрган жоҳил бой ва феодаллар, қози, эшон ва шу қабилар кўрсатилган.

Қўқон дарбозлари. Қўқон шаҳрида айниқса дарбозлар машҳур ва ҳурматга сазовор кишилар эди. Улар дорини 40—50 метр баландликкача кўтаришиб ўйнар эдилар. Уларнинг дастурида: олдинга ва орқага юриш, арқон устида сакраш, кўзи боғланган ҳолда юриш, кўзи боғланган ва оёққа патинс ва пичоқ боғланган ҳолда дор арқониде юриш, устида думалаш бор эди. Дорда катталар билан бирга кичик болалар ҳам юришган. Бу айниқса томошабинларда катта қизиқиш ва ҳавас уйғотган ва ижрочилар олдишларга муваффақ бўлганлар. Дарвобларнинг чиқишлари мусиқачилар, ашулачилар, масҳарабозларнинг чиқишлари билан янада қизиқарлироқ бўлиб ўтган.

Болалар от ўйини. 1871 йили Туркистон генерал-губернаторининг вакили Н. И. Ибрагимов Қўқон шаҳрига

¹ ЎзРФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 3753, 34—35-варақлар.

келган эди. У кейинчалик Қўқон маданий ҳаётига тегишли қизиқарли маълумотларни газетада чоп этади. Масалан, у болаларнинг кема ўйинини баёп этган. У Султон Муродбекдан бу ҳақда: «Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида номаълум бўлган бу баччалар ўйинини қўқонликлар қаердан ўрганишган?», деб сўраганда, Султон Муродбек бу «яшилик» хонинг буйруғига биноан хитойликлар ўйинига тақлид қилиб олинган. Хитойда бўлган савдогарлар Қўқон хонига Хитой раққосалари қишда муз устида белига ясама кема боглаб ўйинга тушишларини айтиб беришган эди. Турли хил янги маишатларни хуш кўрган Қўқон хони ўз мамлакатида ҳам шундай ўйинни ташкил қилишни буюрган, фақат раққосалар ўрнига болалар билан алмаштирган экан».¹

Маълумки, бу ўйил кейинчалик бир оз ўзгартирилиб, янги мазмун берилиб кема ўрнига тойчоқ билан алмаштирилди. Чунки бу маҳаллий аҳоли учун яқинроқ эди, от ўйини, улоқ қадимдан маълум, машҳур ва қизиқарли эди. Шундай қилиб, шу қишларда тўйларда кичик болалар томонидан ижро этилаётган от ўйини рақсларининг ватани Қўқон шаҳридир.

Қўқонда улоқ мусобақаси. Фарғона водийсида, жумладан Қўқон шаҳрида от-улоқ мусобақаси жуда ҳам машҳур эди. Унда йигит ва эркаклар ўз кучларини, эпчилликларини кўрсатиб намойн этишлари лозим бўлган. Бундай улоқ мусобақалари халқ байрамларида ва бойларнинг тўйларида ташкил этилган, голибларга катта мукофотлар берилган. Шунинг учун мусобақа ташкилотчилари асосан хон, беклар, бой феодаллар бўлган. Улоқда барча хоҳловчилар қатнашишлари мумкин эди. Айрим вақтларда улоқларда хон, беклар ва бошқа бойларнинг отлари қатнашган. Чавандоз эса уларнинг хизматкорлари эди. Агарда уларнинг отлари голиб чиқса мукофот чавандозга эмас, балки от эгаларига берилган. Масалан, 1871 йили март-апрель ойларида Худоберхоннинг ўғли Ўрмонбекнинг суннат тўйига бағишлаб ўтказилган улоқни Султон Муродбек ташкил этиб 40 та мукофот қўйган эди. Биринчи мукофот: бир гулом-бачча, битта чўри қиз, битта катта Хитой қумуш ёмбаси, бир қирғиз чодир, араб гилами, иккита қилчоқ гилами, учта кўрпа, тўққизта чипчи коса, битта мис қозон, битта чўян қозон, иккита мис қўмғон, иккита офтоба, иккита жом, иккита коса, иккита қумғон-офтоба, бешта чойнак, икки-

¹ Туркестанские ведомости, 1871, № 95.

та мис тарелка (ликобча), бешта лаган, битта от (олтинли жиҳозлари билан), битта от (қумушли жиҳозлари билан), битта от (оддий жиҳозлари билан), битта от, иккита туя ва икки бўҭча тўнлар.

Иккинчи мукофот: учта кичик ёмба, битта туя, битта гилам, битта от (олтинли ва қумушли жиҳозлари билан), битта от (қумушли жиҳозлари билан), битта от (ағари ва қумушли жиҳозлари билан), битта от, битта сугир, битта қуй, бир бўҭча тўнлар.

Учинчи ва тўртинчи мукофотлар (ҳар бири): иккита кичик ёмба, битта туя, битта гилам, битта от (олтинли жиҳозлари билан), битта от (қумушли жиҳозлари билан), битта от (ағари билан), битта сугир, битта қуй ва бир бўҭча тўнлар.

50—30-мукофотлар сони, сифати, қиймати билан фарқланиб 6 та номгача эди. 31—40-мукофотлар бир хил: битта ярим шавлик тўн, битта оддий тўн, битта олача тўн, битта қуй ва битта эчкидан иборат эди.¹

Қўқонлик биринчи фотограф

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг топшириғига биноан 1872 йилининг ёзида Қўқон хонлигига фотограф Г. Кривцов келади. У «Туркистон альбому» учун фотосуратлар олиб кетиши керак эди. Маълумки, у вақтларда мусулмон дунёсида шарият бўйича одамнинг суратини олиш мумкин эмасди. Бунга риоя қилмаганларни жазолашлари мумкин эди. Умуман одамларнинг расмини чизиш гуноҳ тушунилган. Г. Кривцов келганда Худоёрхон Асакада эди. Фотограф ўша ерга бориб унга мақсадларини айтади. Табиийки, у рад жавобини олади. Шунда Г. Кривцов Худоёрхонга фотоаппарат билан таъинишни таклиф қилади ва у ҳеч қандай хавфли эмаслигини айтади. 1872 йил 6 июль куни мусулмонлар биринчи бор қандай қилиб фотосурат олишини кўради. Кривцов биринчи марта сарбозларнинг фотосуратларини олади. Бу Фарғона vodiёсида олинган дастлабки биринчи фотосурат эди. Секин-аста Худоёрхон бунга қизиқиб қолади ва ёнидаги амалдорларнинг, меҳмонхонанинг, ўрданинг фотосуратларини олдиради. Кривцовнинг сўзига қараганда, айрим амалдорлар қаршилик қилишган, расмга тушмаслик учун йиғлашган, Худоёрхонга гуноҳ бўлади

¹ *Ибрагимов И. И.* Пять дней в Коканде. См: Туркестанские ведомости, 1874, № 95.

деб ёлворишган. Аммо хон фармони бажарилиши шарт эди. Худоёрхон ва унинг айрим оила аъзолари ҳам расмга тушишади. Худоёрхоннинг розилиги билан Кривцов хонлиkning бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб кўплаб фотосуратлар олади. Шу жумладан Қўқон шаҳрида хон Ҳурдасиннинг ва бошқа биоларнинг фотосуратларини олади. Улар шу кунга келиб қимматли этнографик материаллар бўлиб қолган.

Худоёрхон ва унинг ўгли Г. Кривцовдан фотоаппарат ва керакли химикатлар юборишни илтимос қилишади. Шунинг учун рус фотографи билан қўқонлик Бердиқул исмли йигит Тошкентга юборилади. У фотосурат олишни ўрганиб фотоаппарат ва керакли ашёларни олиб келиши лозим эди.

Г. Кривцов Петербургга кетиш учун шошилиб Бердиқулга суратга олишнинг содда усулларини ўргатишга улгуради холос. Кривцов яна Тошкентга келганда унга фотосурат олишни чуқурроқ ва яхшироқ ўргатиб қўйишни ваъда қилади. 1872 йил август ойининг охирида Бердиқул Қўқон шаҳрига иккита фотоаппарат билан қайтади. «Туркестанские ведомости» газетаси шу муносабат билан «Ҳозирги вақтда Осие́нинг мусулмонлар марказида, яъни Қўқон хонлигида иккита фотография ишламоқда»¹, деб хабар берган эди. Бирини Қўқон шаҳрида, иккинчиси эса Андижонда эди.

Шундай қилиб, Қўқон шаҳри тарихида биринчи фотограф бўлиб Бердиқул исмли ўзбек йигити ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, у ҳаттоки бутун Ўрта Осие́да ҳам биринчи фотографдир. Чунки 1872 йили ҳеч қаерда, ҳаттоки Тошкентда ҳам маҳаллий аҳоли орасида фотогаф йўқ эди.

Қўқонлик хаттотлар

Ўрта Осие́нинг бошқа шаҳарларида бўлгани каби Қўқон шаҳрида ҳам кўплаб истеъдодли хаттотлар бор эди. Улар ўзларига хос хаттотлар мактабини ташкил қилганлар, чунки уларнинг ўз услублари мавжуд бўлиб, бошқа шаҳар хаттотларидан ажралиб турар эдилар. Уларнинг яна бир хусусияти шунда эдики, Қўқон хаттотларининг кўпчилиги ҳам шоир, тарихчи, миниатюрочи эди. Улар ўзларининг асарлари билан Қўқон хаттотлик касбини миллий санъат даражасигача кўтардилар.

¹ Туркестанские ведомости, 1872, № 29—31; 1873, № 9.

Муҳаммад Латиф Қўқоннинг машҳур котибларидан бўлиб, шахрисабзлик Муҳаммад Шарифнинг ўғлидир. 1813 йилда настаълиқ хати билан Навоийнинг «Чор девон»ни кўчирган. Девон гоятда хушхат, жадваллари зийнатли, зарҳал лавҳалидир.

XVI—XVIII асрларда бир қатор шоирларнинг асарларида Навоий анъаналари, унинг инсонга, халққа, адолат ва ҳақиқатга муҳаббати ўзининг тадрижий давомини топган эди. Шунинг учун ҳам XVIII асрнинг иккинчи ярмида Навоий асарларини ўрганишга қизиқиш ортади. Навоийшунослар кўпая боради. Шарқшунослик институтининг фондида 1709 рақамли «Чор девон»нинг охирига эътибор хотимадан маълум бўладики, Қўқонда Навоий асарлари кўп китобат қилинган. Шу девоннинг хотимасида 1838 йили Муҳаммад Алихон буйруғи билан Муҳаммад Сиддиқий тунқатор орқали хаттотларга буюрилиб олти ой ичида 300 адад Навоий «Чор девон»нинг қўлёзмаси кўчирилиб, шерозали муқова қилинганлиги, шу нусха ўша йилда кўчирилган девонлардан бири бўлганлиги қайд қилинган. Лекин хаттотнинг имзоси маълум бўлмади. Бу «Чор девон» энг мукаммал қўлёзмалардан бўлиб, Қўқон қозоғига энг юқори даражада зебо, настаълиқ хати билан кўчирилган.

Шу девонлардан бир неча нусхаси XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хаттотлари томонидан кўчирилганлиги аниқланди. Қўқонда Навоий асарларини кўчирган хаттотлардан анчагина кишилар бор. Улардан машҳурлари Ҳожи Муҳаммад Ҳижрий, Охунд Мир Ҳусайн, Носирхон Мулла Муҳаммад бини Ашир Муҳаммад, Мулла Саримсоқ, Мирзо Шариф Дабирлардир. Мирзо Шариф Дабир ҳам хаттот, ҳам шоир бўлиб, бадий кўчиришда Қўқон мактабининг устоди бўлган.¹

Мирзо Шариф Дабир XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган, машҳур Мир Имод каби китобат қилувчи хат устасидир. У 1836 йили Қўқонда Муҳаммад Алихон буйруғи билан Фузулийнинг девонини настаълиқ хатида ниҳоятда гўзал кўчирган (инв. № 150). 1837 йилда Фузулийнинг сайланган ғазалларини алоҳида гўзал хат билан кўчирган (инв. № 3465). Алишер Навоийнинг сайланган ғазалларини ҳам жуда яхтимом билан зебо настаълиқ хати билан кўчирган. Кўчирилган ҳар икки саҳифадаги

¹ Бу ва бошқа барча хаттотларга тегишли маълумотлар А. Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» (Тошкент, «Фан», 1971) китобидан олинди.

газаллар бир доира ичига жойлашган. Доираи қуёш расмига ўхшатиб, нурафшон гуллар билан безаган, олтин ҳал билан зийнатлаган. Қўлёманинг инвентарь рақами 2223.

Дабир санъаткор бўлиш билан бирга, шоир ҳамдир. У ўзининг Бедил газалига борилаган мухаммасида хошларга қасида бағишловчи маддоҳларга хитобан қуйидаги фикрларни изҳор этган: «Бу замонда мақтовга тушиб кетган сўз айтувчилар фозил ҳам эмас, олим ҳам эмас, инсофли киши ҳам эмасдирлар. Улар покиза ибодатдан холи бўлган қалам рангидек қорадирлар. Одамларнинг гапига лоф урувчи бу кишилар ўзининг маъносига тунунмайдиган хати каби бузувчидирлар».

Абдулғози Хўжа Хўқандий Турахўжа Хусайний Қўқандийнинг ўғлидир. У 1848 йилда Алишер Навоийнинг «Ҳамса»сини китобат қилган.

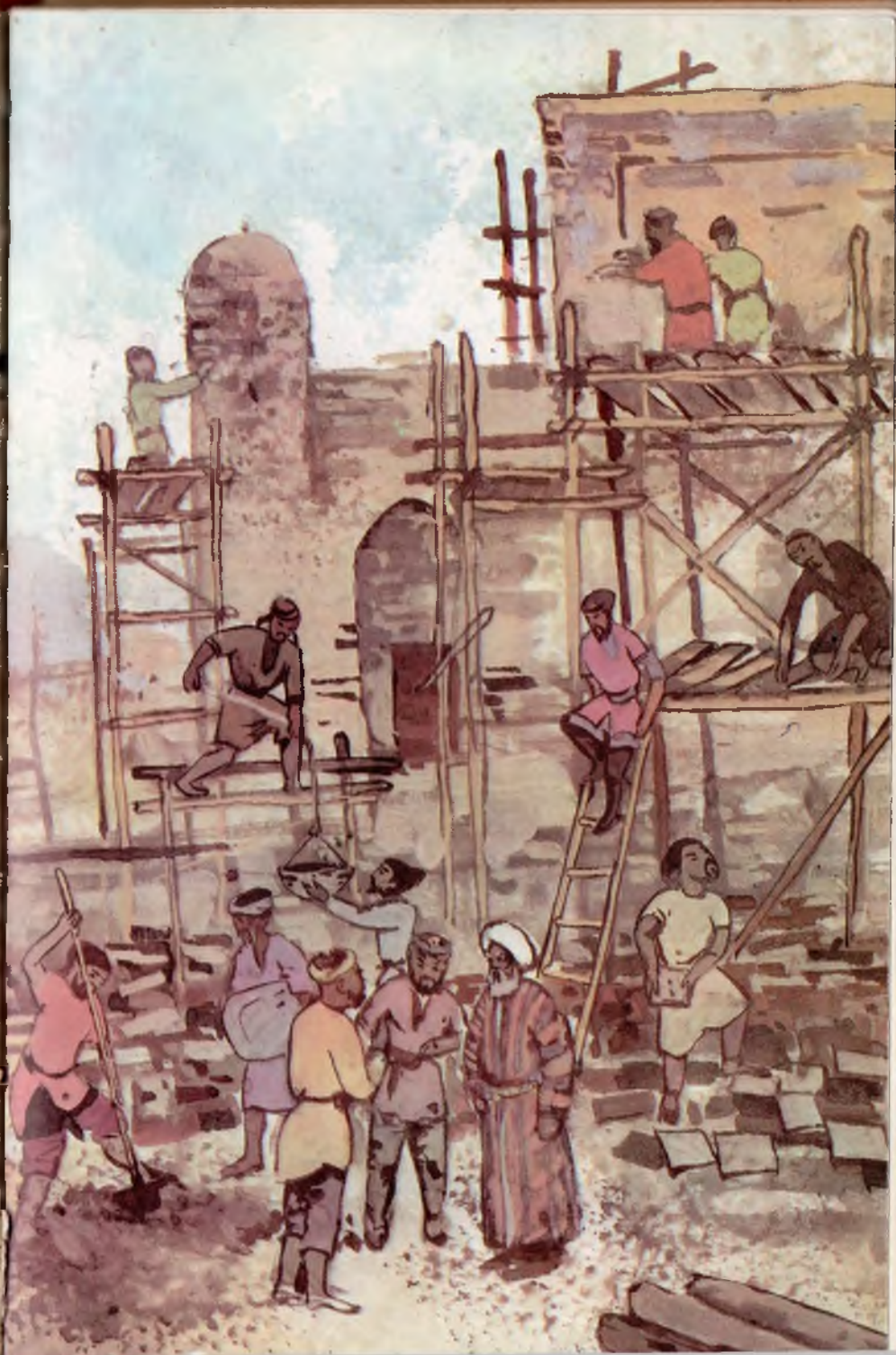
Турди Али Қўқонийнинг шимолидаги Тули қишлоғида туғилган. Порбўтабек мадрасасида таҳсил кўриб, хусусий кишилардан ҳам дарс ўқиган. Яъли қалам ёзадиган хатотлардандир.

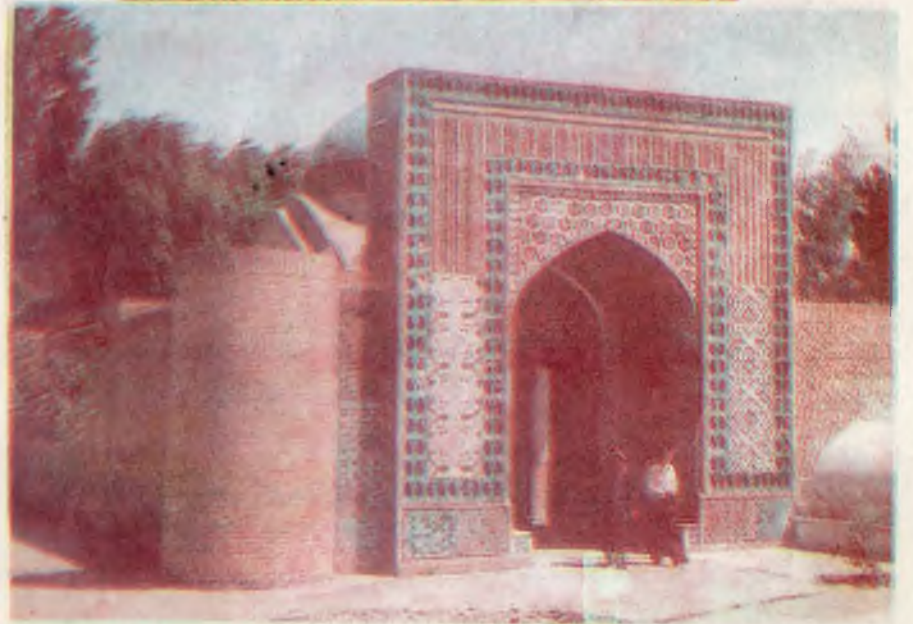
Қўқондаги хоп аркининг ўнг томонидаги жали хат Турди Алиниқи бўлиб, чап томонидаги хатнинг котиби Мирзо Мир Маҳмуд Бухорийдир. Собиқ Ўрданинг ички томонидаги айвон деворига қатта жали хат ёзилиб, хат остида «Фақир Муҳаммад Турди Али» дейилган. Бу хат ҳарфларининг қачини ва домоналари аркининг ўнг томонидаги хатга ўхшайди.

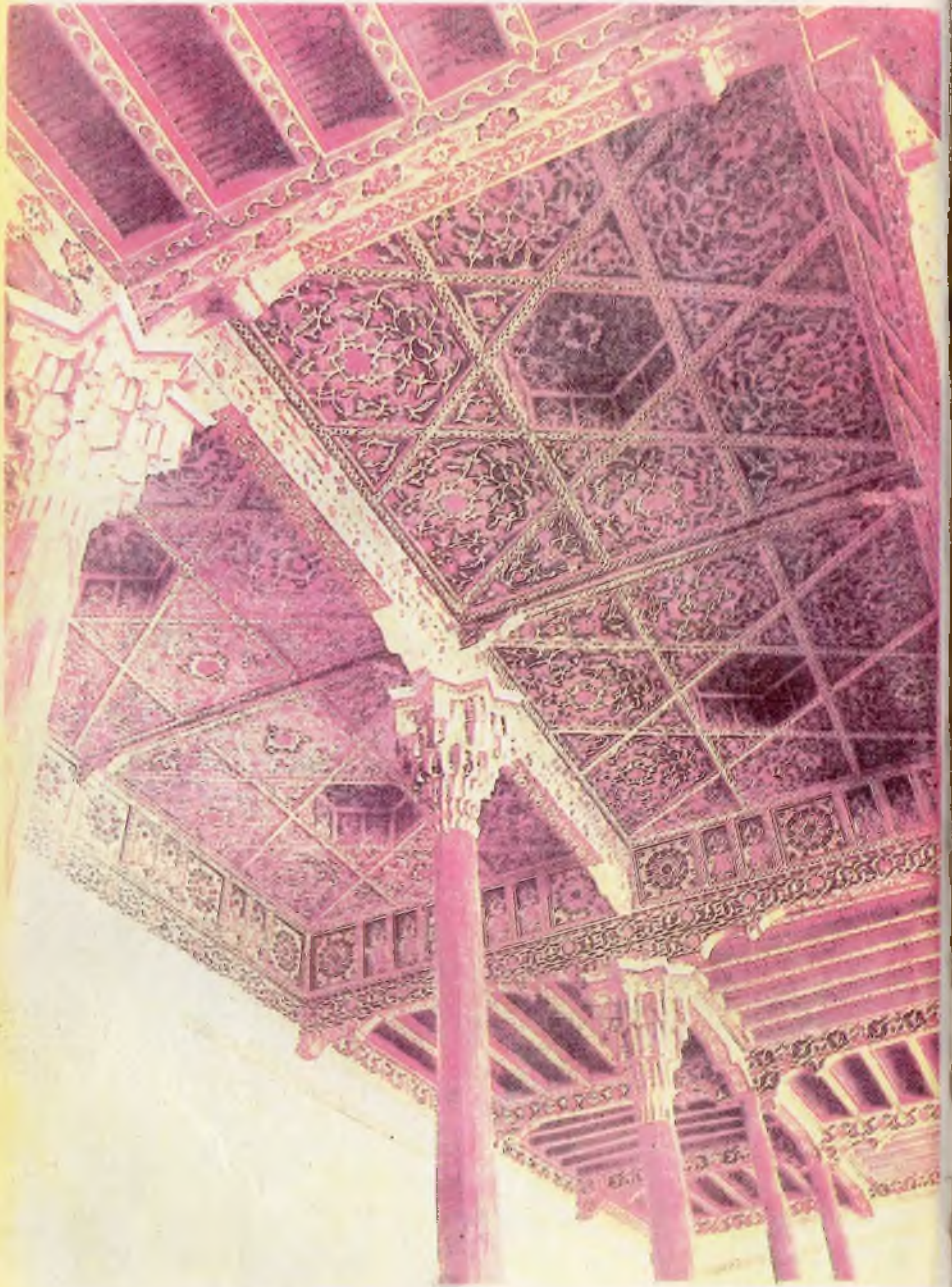
Турди Али тadbирли ва халқпарвар киши эди. У Худоёрхоннинг қаҳру қазабига дучор бўлган кўп кишиларни хоннинг жабру-жафоси ва зулмидан халос қилган. Хатто «Халқнинг жабру жафодан озод бўлишига Турди Али сабаб бўлган» деган сўзлар эл оғзида юрган.

Мирзо Бобоқалон Хўқандий Муҳаммад Ризо царвоначи Иста-Равшанийнинг ўғли. У Абдулвосит Манзур томонидан 1870 йили форс тилида Қўқон хони Худоёрхонга аталиб маснавий тарзида ёзилган «Тазкирани Султоний» номли китобни гўзал настаълиқ хати билан кўчирган.

Мирза Мир Маҳмудий Хўқандий Мирзо Муҳаммад ўғли 1821 йилда Бухорода туғилиб, собиқ Фатҳулло Қўшбеги маҳалласидаги мадрасада ўқиган. Ўша замонларда мир Насруллонинг зулм ва истibdоди ҳаддан ташқари авж олган наитлар эди. Шу туфайли Мирза Маҳмуд 1853 йилда ўз ватани Бухорони ташлаб, Қўқонга кўчиб келган. 1855 йилда Бахмалбоф маҳалласида жойлашган, шу ердан уйланган.

Мирзо Маҳмуд билимли ва санъаткор хаттотлардан эди. Қўқон шаҳар осори-атиқаларидан хон арки пештоқдаги жали қалам билан ёзилган тарихий икки турли хат бу буюк бинога зийнат бериб туради. Арк пештоқининг чап томонидаги настаълиқ билан ёзилган жали хат Мирзо Маҳмуд қаламига мансубдир. Бу хатнинг поэтик ва чапандозлиги Мирзо Маҳмуднинг ўз қалами билан ёзиб қолдирган бир қанча қитъа ва рубойларига айнан ўхшайди. Мирзо Маҳмуд 1882 йили Қўқонда вафот этган. 1971 йили Мираҳмадхон (73 ёшли), Мирзо Султонхон (64 ёшли) несли набиралари бор эди.

Мир Афзал Ҳўқандий. Қўқоннинг билимли хаттотларидан бўлиб, насх, шикаста, настаълиқ, жали қалам билан кўп китоблар кўчирган. Айниқса, настаълиқ билан Мир Имом каби қўлёмалар кўчирган. Абу Наср Парохийнинг «Нисоби Сибиён» луғат изоҳини гўзал настаълиқ хати билан ҳошиясига олиб кўчирган. Китоб охирида имзо ўрнида форс тилида бир рубой ёзган.

Муҳаммад ибн Сайид Бусирийнинг арабий назм билан айтилган қасидасини, Аҳмад Поруқий Сарҳандийнинг мактуботини гўзал настаълиқ хати билан кўчирган.

Муқимий Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли 1850 йилда Қўқонда собиқ Хўжаид даҳасида новвой оиласида дунёга келган. Унинг отаси асли тошкентлик бўлиб, 1835—1836 йилларда Қўқонга келиб қолган.

Муқимийнинг онаси замонасининг маърифатли аёлларидан бўлганлиги туфайли ўғлининг илм олиши ва адабиётга қизиқишига алоҳида аҳамият беради. Муқимий бошланғич таҳсилни маҳалла мактаби ва уйда ота-онасидан олиб, сўнг Қўқон мадрасасига киради. Маълумотини тугаллаш мақсадида Бухорога бориб ўқийди. У ерда форс, араб тилларини яхши ўрганайди. Мустақил равишда турли китобларни мутолаа қилишга киришади. Форс-тожик ва ўзбек классикларининг асарларини севиб ўқийди. Уларга эргашиб ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. Ўз замонасининг шоирлари билан танишади.

Муқимий мадрасани тугатиб, Қўқонга қайтади. Лекин иш тополмай ҳаётини муҳтожликда ўтказади.

Муқимий хаттот ҳам эди. Гўзал настаълиқ хатида жали қалам билан қитъа ва рубойлар кўчирган. Уларнинг тагига «Катабаҳу ал фақирул ҳақир Муқимий 1315 ҳижрий», «Машоқаҳу Муқимий», «Муҳаммад Амин Ҳўқандий», баъзан «Муҳаммад Аминхўжа» деб ёзиб қўярди. Унинг дўст ва ошноларига ҳам ёзган мактублари бор. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институ-

тида ўзи тўплаб, 1893 йилда кўчирган бир баёни сақла-
нади. Қўқон адабиёт музейида ўз қўли билан ёзган 18
мактуби мавжуд. Аммо хаттотлик ҳунари ҳам унга кун
кечириш учун ёрдам бера олмайди. Муқимий қийинчи-
ликларга қарамай, ўзи севган шоирлик ишини давом эт-
тиради. У жуда хушчақчақ аскиялари билан ўз дўстла-
рини қизиқтирадиган одам эди. Муқимий 1903 йилда
Қўқовда вафот этади.

Муҳаммад Тоҳир Хўқандий Муҳаммад Сайид ўгли
(XIX аср) собиқ Қашоат парвоначи маҳалласида яшаган,
Муқимийнинг замондоши, пастаълик хатининг жали ва
хафи (йўғон ва ингичка) ёзишда зебо қалам, айниқса,
шикаста хатга моҳир хаттотлардандир. Мирзо Бедилнинг
асарлари аввалдан хаттотлар томонидан шикаста ва ривож
хатлари билан ёзилиб, кўчирилган. Муҳаммад Тоҳир ҳам
Бедил девонини жуда зебо шикаста хати билан янақ қо-
ғозга кўчирган. Девоннинг ҳошиясига Мирзо Бедилнинг
руқоятги, бошида етти варақдан иборат дебоча бор. Бу
дебоча ва девон лавҳали бўлиб, нозик гуллар билан зий-
натланган, Музаҳҳаб лавҳага зарҳал бериб ниҳоятда
чиройли ишлаган.

У Бедилнинг «Қасоиди ноюс» китобини ҳам шикаста
хати билан кўчирган. Ҳафтронг янақ қоғозга кўчирил-
ган 48 варақли баёз ҳам Тоҳир қаламига маъсуб. Бу баёз
қуйидагиларни ўз ичига олади: 1. Тақриз. Баёзнинг бо-
шида 4 варақдан иборат Муҳаммад Амниҳўжа томонидан
ниҳоятда фасоҳатли форс тилида ёзилган. Баёзнинг зебо
хати, пақни ва лавҳалари жуда мақталган. 2. Мирзо
Бедилнинг тавланган ғазаллари, Фурқат, Алмаъий, Ба-
диъ Маҳдум, Завқий ва бошқаларининг шеърлари.

Абдуқодир Қори Хўқандий Муҳаммад Олим ўгли.
Собиқ Хўқанд даҳасидаги Фишткўприк маҳалласида иш-
чи оиласида туғилган. Машҳур жали қалам хаттотлари-
дан бўлиб, Қўқон мадрасаларидан бирида (Муҳаммад
Алихом мадрасасида) ўқиган. Муқимийнинг улфати ва
энг яқин дўстларидан бири эди.

1912 йилда Абдуқодир Қорининг жали (йўғон) қалам
билан машқ қилган рубойлари Тошкентда Хислат томо-
нидан тош босмада нашр қилинган. Кўчирган китоблари
ҳам бор.

Мирмахмуд Қори Шамсиддин ўгли шоир ва хаттог-
лардан бўлиб, Муқимийнинг замондошларидандир. Мир-
махмуд Қўқовда Қашгарийён маҳалласида туғилиб, 1902
йили 70 ёшида вафот этган. Тепакўрган қабристонига
қўйилган.

Мирмаҳмуд Қорининг энг яқин шоғирларидан бўлган Абдусалом ҳожи 1971 йили 80 ёшда эди ва ҳиндўзлик билан шуғулланган. Бу киши Мирмаҳмуд Қоридан ҳуснихат қондаларини ўрганган.

Мирмаҳмуднинг «Қори» таҳаллуси билан ёзиб, ўз хати билан кўчирган баёз, девон, нишо ва мактублари бор.

Мир Олим Хўқандий хушнавис котиблардан бўлиб, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг девонидаги ғазаллар устига ёзилган «Румузот» ва Фузулийнинг қасидларини кўчирган.

Маъсумхон Гулханий шоир ва хаттотлардан бўлиб, Муқимийнинг замондошларидандир. Қўқоннинг собиқ Қатагон даҳасида Баковул номли маҳаллада пиҳоятда қашшоқ оилада туғилган. Қўқондаги собиқ Мингойим мадрасасида илм олган. талабалик вақтида мадрасадан ҳужра ҳам тегмаган. Маъсумхон турар жой тополмай, мадрасанинг шарқ томонидаги ҳаммом гўлаҳида иссиқ кулда тобланиб, ўт ёруғида дарс тайёрлаб ўқишини тамомлаган. Маъсумхон мадрасанинг жануб томонидаги масжидда шоғирдларига дарс ва хат таълими берган. Турар жойи бўлмагани учун Баковул маҳалласи масжидида ҳаётининг охиригача дарс бериб, 1922 йилда 62 ёшида вафот этади. Сулаймонқул Рожий Гулханий вафоти муносабати билан айтган марсианинг охириги мисраси унинг вафот тарихидар: «Гулханий Маҳдумдан қолди Баковул айридиб».

Гулханий хуснихатда кўп мумтоз эди. Гулханийдан Умархон номли мажруҳ ўғли қолган. У ҳам жойсиз кўчада қолгани учун Ғарийий ўз ҳовлисини унга ҳадр қилиб берган.

Рожий Хўқандий. Сармозор даҳа, Қўрхона маҳаллалик Сулаймонқул уста Суярқул ўғли, шоир, турли хатларда, айниқса, жали қаламда моҳир хаттотлардандир.

Рожий форс, ўзбек классик адабиётини чуқур ўрганган адиблардан эди. У форс адабиётини севувчиларга Бедилнинг «Нукот», «Шуюзот» ва «Ғазалиёт» фалсафаларидан дарс беради. Ўзбекча, форсча қасида, марсия ва тарихий манзумалар ёзган. Шунингдек, ўзбек тилида назм билан «Зарбулмасал» яратган. Рожийнинг 1915 йилда Инъомий Хўқандийнинг форс тилидаги «Мажмуат ули мақосид» ва «Марфуат ул-маросиб» номли асарларини қошибодомлик бир кшига (Қовибодом қозисига) тўзал настаълиқ хати билан кўчириб берган.

1914 йилда Алишер Навоийнинг «Ҳамсат ул-мута-

ҳаййирин»¹ китобини ҳамда Акбар исмли ёш йигитга Ҳо-
физнинг девонини кўчириб берган. Тим қора қоғозга оқ
упа билан ёзган санъатли жали қалам қитъалари мавжуд.
Қўқон шаҳрида баъзи кишиларнинг уйларида унинг
санъатли хат билан жали қаламда ёзган китоблари учрай-
ди.

Рожий насх ва настаълиқ хатларида устозлардандир.
Санъаткор хаттот, истеъдодли шоир Мирзо Хайрулло
Мирзо Фаҳрий унинг шогирди ҳисобланади.

Рожийнинг турли ҳайвонлар, қушлар суратида қилиб
жали қалам билан кўчирган хатлари кўп. У абру қоғоз
турларини ранг-баранг ишлашда ҳам тежси йўқ эди. Чип-
пи ва пиёлаларга шеър билан рубойлар, биноларга маш-
ҳур кичикларнинг вафотларига атаб таърих ва марсиялар
ёзган. Масалан, Муқимийнинг сафдоши, маърифатпар-
вар Мавлавий Йўлдош вафотига форсий ва ўзбекча таъ-
рих ва марсиялар ёзган. Булар Қўқон адабиёт музейида
сақланмоқда.

Рожий юрак касали билан 1924 йил 11 ноябрда 57
ёшида вафот этади.

Ҳусайнижон Ҳожи Сулаймошқул ўгли Муҳсиний
Муқимий замонашларидан бўлиб Қўқонда Марғилон да-
ҳасидаги Мирзаёдгор маҳалласида туғилган. Бошланғич
таълимни шу маҳаллада олиб, кейин Султонмурод мадра-
сасида ўқиган. Араб, форс ва ўзбек адабиётларидан ха-
бардор, истеъдодли шоир, турли хатларга моҳир хаттот
киши эди. Унинг «Девони Муҳсиний» номли ўзбекча
девори бор. Девоини настаълиқ хатида 1916 йилда ўзи
кўчирган. Хаттотнинг кўчирган бошқа қўлёзмалари ҳам
бор.

Мирзо Хайрулло Мирзо Хўқандий Мирзо Носир ўгли
Қўқоннинг хаттот ва шоирларидан бири бўлиб, шеърят-
да Асқарали Чархийнинг устозидир.

Мирзо камбағал деҳқон оиласида туғилган. отасининг
вафотидан сўнг савод мактабида ўқиб турган вақтларида
дўзанда устага шогирд бўлиб, оёқ кийим тикитшни ўргач-
ган. Шу касб билан бошланғич мактабни битирган. Ҳаё-
тини таъмин этиш учун қосибчиликни уйда кўп йиллар
давом эттиради. Кейин Бузрукхўжа мадрасасида ўқийди.
Шоир Рожийдан ҳуснихат ўрганади ва шеър машқ қила

¹ Менинг (яъни Ҳайдарбек Бобобеков) шахсий кутубхонамда
«Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» қўлёзмасидан 48 саҳифалик парча бор.
Ҳошиясида Юнусжон додхоҳ Муҳаммад ўгли оголиц Хўқандий-
нинг муҳри босилган. Саваси 1338 ҳижрий йил.

бошлайди. 1910 йилда шу мадрасада янги усул (жадид) даги мактаб очиб, 1926 йилгача ўқитувчилик қилади. Озгина вақт қишлоқ ётоқ мактабларида мураббийлик вазифасида ишлайди. 1927 йилда Мирзо Қўқонда машҳур хаттот Носирхожи Абдулло Насимий ва бошқа истеъдодли санъаткорларни йиғиб, «Қўён нури» номи билан артель ташкил қилади. Бунда турли кўرғазмалар, номерлар ва эълонлар, ойнага сир бериш, зарҳал билан муҳрли хатлар, шеърлар ёзиш, тунукаларга гул солиш каби санъат ишлари билан шуғулланувчи бош уста бўлиб ишлайди. Лекин баъзи сабаблар билан бу артель тарқатилади. Чархийнинг айтишича, артелнинг ташкилий даври, тарқатилиш тарихи ва қилинган ишлар ҳақидаги маълумотлар Қўқон адабиёт музейида сақланади.

Мирзо китобат ва кўчириш асбобларини ҳам яхши билар эди. Масалан, абрбаҳор қоғози, гулли, санъатли ёзув қоғозларини тайёрлашда ҳам жуда моҳир эди. Шунингдек у жадвал ва музаҳҳиблик ишлари ва лавҳалар ясашни ҳам билар эди.

Мирзо қўқонлик шoirларни йиғиб, ҳар қайсиларига ўз ҳунарини ўргатади ҳамда замонавий шеърлар ёзишга ташвиқ қилади. Чархийнинг эслашича, 1932 йилда машҳур ёзувчи Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон» романини ёзиш учун Қўқонга келиб, Мирзо билан мадраса ҳужрасида ўтирган вақтида у Абдулла Қодирий билан танишган.

Мирзо-Чархийга 1926 йилларда «Барча шеър ва ғазалларимни тартиблаб, девон шаклида тузиб, кўчириб берсангиз, Сизнинг китобат ҳақингиз учун ҳар бир шеъримда сизнинг тахаллусингизни лутфан тушираман» деб ваъда бериб сўраган. Чархий катта бир дафтарга Мирзонинг шеърларини кўчира бошлаган. Бироқ унинг узоқ бетоблиги сабаб бўлиб китобат охирига етмайди. Мирзо девоннинг қолган қисмини, шунингдек, бошқа асарларини ҳам ўз ғўзал қалами билан кўчирган.

Мирзо «Янги Фарғона» газетасида ҳажвий «Чигирик» бўлими очилгандан бошлаб, 1937 йилгача хурофий одалар ва бюрократларга қарши қаламини аямай ёзиб келади.

Мирзо Хайрулло 1942 йилда 62 ёшида вафот этади. Марҳумнинг Иззатхон ва Зухраҳон исмли икки қизи бўлган. Бири тиббиёт билим юртида, кичик қизи эса ўрта мактабда кўп йиллар ўқитувчилик қилади.

Мирзо 1910 йилларда «Девони Мирзо», «Баёз мажму-

ап ашъор», «Хаёли гушани» ва «Гушани Мирзо» асарларини ўз гўзал хати билан кўчирган.

Ҳамза Ҳакимзоданинг «Пушти гул», «Сариқ гул», «Атиргул» ва бошқа рисоалари Мирзонинг гўзал настаълик хати билан тошбосмада намуна қилинган.

Мухркан Абдулмажид Қори Қўқонда Мирза Ёдгор маҳалласида туғилган. Шу ерда таълим олган. Абдулмажид муҳр ўйиш, турли зебу зийнатларга нақш солиш санъатига, гўзал хат кўчиришга жуда моҳир эди.

Абдулмажиднинг қариндош-уруғлари Ўш шаҳрида тургув бўлганлари учун умрининг охирида Ўшга бориб, шу ерда вафот қилади. 1918 йилда Чархийнинг қўлёзма шеърларини тўплаб, баёз шаклига келтириб, ўз қалами билан кўчирган. Шу йилларда кўп китобларни, жумладан, Рожийнинг «Зарбулмасал» асарини ҳам кўчирган. Бу қўлёзмалар Қўқон адабиёт музейида сақланмоқда.

Мавлонқул Қори Хўжани даҳасидаги Ҳожибек маҳалласида яшаган, у насх хати билан кўчирувчи, ихтисосли хаттотлардандир. Дарслик қўлёзмаларини кўчириб ҳаёт кечирган. Айниқса, араб тилидаги китобларни насх хати билан ёзишни буюрган кишиларга кўчириб, тақдим қилар эди. Шогирдларига хат таълими ҳам берарди. Мавлонқул 1913 йилда вафот этади.

Муҳаммад Юсуф Хўқандий 1835 йилда котиб оиласида туғилган, отаси Абулқосим хаттот Қўқоннинг хушнавис котибларидан бўлган. Муҳаммад Юсуф ёшлигидан отасидан тарбия, илм ва маърифат ҳосил қилади. Айниқса, сулҳ, насх ва настаълик хатларида дарс олади. У насх ва настаълик хатида кўп қўлёзмаларни кўчирган. Кўп шогирдларига ҳуснихат таълими берган, халқ шоирлари Фурқат ва Муқимийлар улдан ҳуснихат машқ қилганлар. Муҳаммад Юсуф 1919 йилда 84 ёшида вафот этади. Унинг Раҳматилло Маҳдум, Нуъмон Маҳдум номли ўғиллари ҳам хушнавис котиб бўлган. Исфаралик Муҳаммад Шарифжон котиб, андижонлик Отабек домла, Ҳожи Муҳит ва Юсуфжон котиблар Муҳаммад Юсуфнинг замондошларидир. Муҳаммад Юсуфнинг ёзган қитъалари бор.

Муҳаммад Ниёз Хўқандий Ашур Муҳаммад ўгли Қўқоннинг машҳур шоири, насх ва сулҳ хатларига моҳир хаттот ва тарихчилардандир. 1871 йилда Қўқон хонлиги тарихига оид «Тарихи Шоҳруҳий» номли асар ёзган. 1875 йилда уни настаълик хати билан кўчирган (инв. № 1787).

1895 йилда «Тарихи Шоҳруҳий» асари ўзбекчага таржима қилинган (инв. № 4463). 1899 йилда Муҳаммад

Пиёз суле устодларига тақлидан жали қалам билан сураи ашёнлап бир парча кўчирган. Унинг Қўқонда суле хати билан китобат қилинишия диққатга сазовордир.

Аҳмаджон Қўқон шаҳрида қитъа ёзувчи хаттотлардан бўлиб, унинг асли касби пўстиндўз эди.

Кишиларга қитъа ва рубойлар ёзиш, кўчириб бериш билан шуғулланган. Унинг қўлёзма қитъа, рубойлари ва санъатли хатлари кишилар қўлида юрган.

Аҳмаджон 91 ёшида, баъзи хабарларга кўра, 100 дан ошиб 1919 йилда вафот этган.

Носирхожи Муҳаммад Шокир ўгли ҳам Қўқоннинг нинг ажойиб хаттотларидан биридир. Ҳаёти китобат, жали қаламда шеърлар кўчириш билан ўтган. Кишини ажаблантирадиган расм тасвирлар, санъатли хатлар ва китобатларга лавҳалар ясашга моҳир. мато ва бахмалларга шпорлар ёзиб, атрофига зийнатли гуллар бериб, ҳуснихат билан ёзиш, патнисларга чиройли гуллар солиб, турли ранглар билан безашга маҳоратли эди.

Чархий айтиди: «Марҳум Мирзо менга: «Носирхожиге хатдан ҳўб берган, бахтдан бермаган» дер эди. Мирзо билан Носирхожи 6 йил бирга ишлаган. Шоирлардан ҳикматли шеърларни олиб, кишиларнинг меҳмонхоналарига жали қалам билан ёзиб бериб тирикчилик қилган. Носирхожи камтар, ғоят камбағал киши эди. 1920 йилда Чархий билан бир маҳаллада яшаган. Носирхожи 1942 йилда 70 ёшида вафот қилган.

Носирхожининг ўгли Эсон Алининг айтишича, отасидан бир қанча қўлёзмалар, расмлар, санъатли қитъалар қолган. Лекин улар йўқолиб кетган. Носирхожининг ўз гўзал хати билан кўчирган қўлёзмалари бор.

Муҳаммад-Аминжон Тошмуҳаммад ўгли Маҳжур Муқимий билан замондош шоир ва хаттотлардан. Қўқонда 1864 йилда собиқ Сармозор даҳасида туғилган. Умархон даҳмасининг («Даҳман шохон») жануби-шарқий томонида кичик бир мадрасада («Чалпак») яшаган.

Унинг Қулаҳмад немли акаси қозихоналарда вакил бўлиб ишлар эди. У акаси ва унинг оиласидан алоқасини узган. Қозихонада ишлагани учун ундан пафратларварди. Марғилонга кетиб қолади. Жали қаламда ёзган хатлари бор. 1916 йилда Марғилолда 52 ёшида вафот этади.

Мир Аъзам Даврон Иброҳим ўгли. Даврон Қўқонда собиқ Хўжанд даҳасидаги Оқмачит маҳалласида яшаган. Хаттот, шоир, маърифатларвар бир киши бўлган. Фотографиядан хабар бор, рассом ва русча маълумотли эди. «Мадоро» номида китобхона очган.

У «Ашъори нувои» номли асар ёзиб, ўзи матбаада бостирган. Катта ҳажмли вивиска, турли хатлар ва шиорлар ёзган. Даврон 1923 йилда 55 ёшида вафот этган. Унинг Муҳаммад Амин, Абдулваҳоб ва Насрулло исмли ўғиллари бўлган.

Абдулваҳоб Йўлдош ўғли Қўқонда собиқ Хўжанд даҳасида ўқитувчи оиласида туғилган. Отаси маҳалла мактабида кўп йиллар ўқитувчилик қилган. Кейин Абдулваҳоб Маҳдум отасининг ўрнида ўқитувчилик билан шуғулланган. Жали ва ингичка қаламларда китобат қилувчи моҳир хаттот эди. Кўп шоғирдларига ҳуснихат таълими берган. Қўқонда машҳур кекса ўқитувчи Пулатжон домла Қаюмов шу кишидан ҳуснихат таълимини олган эди. Настаълиқ хати билан жали қаламда қитъалар ва вивескалар ёзган. Абдулваҳоб Маҳдум 1910 йилгача ўқитувчилик қилиб, 1929 йилда вафот этган.

Тўраҳон Маҳдум Хўқандий Норбўтабек мадрасасида дарс берган. У жали қалам билан ёзиладиган хатларнинг барча турларида (кўфи, сулс, насх, настаълиқ, райҳоний, риқоъ, девони, шажари ва бошқаларда) ёзувчи хаттотлардан бўлиб, талабаларига ҳуснихат таълими бериш, илмий, адабий асарларни форс тилидан ўзбек тилига ўгириш ва кўчириш, шоғирдларига сармашқлар ёзиш билан шуғулланган. Тўраҳон 1925 йилда вафот этган.

Усмои Сўфи Муҳаммад ўғли Қўқондаги собиқ Хўжанд даҳасида яшаган қўқонлик жали қалам хаттотлардандир. Унинг кўфи, сулс, настаълиқ ва шикаста хатлар билан ёзишга маҳорати бор эди.

Фузулийнинг «Етмасму» радиқли газалидан бир неча мисрани гўзал сулс ва настаълиқ хатлари билан жали қаламда кўчириб ёзган. Ўтирган ҳужрасининг деворлари араб, форс ва ўзбек тилларида гўзал хатлар, рубоий, қитъалардан парчалар билан зийнатланган. Одамларга настаълиқ ва шикаста хатлар билан китоблар кўчириб берган. 1930 йилда вафот этган.

Муҳаммад Юнус Тоиб Муҳаммад Амин ўғли. Тошкентда туғилиб, Қўқонда ўқиган. Тоиб шоир, тарихчи ҳамда хаттот бўлиб, унинг кўп умри Қўқон ва Ёркентда ўтган. 1907 йилда Қўқонда вафот этган. Унинг 1894 йилда Абдураҳмон Жомийнинг «Жило ур-руҳ» номли «шиния» қасидасига жавоб тариқасида «Анвар ул-баворих» номли қасида ёзиб, гўзал хатда ўз қўли билан кўчирганлиги тахмин қилинади (инв. № 6696). «Тарихи жаҳидан Тошканд» муаллифининг айтишича, у кўп кишиларнинг

вафотига таърих ва марсиялар ёзган. Муҳаммад Ходий, тошкентлик Акмалхон шулар жумласидандир.

Тоиб Муҳаммад Шариф Шавқий, Вайсий, Вали, Нодимлар билан замондош бўлиб, улар девон тузганлар. Баъзи қўлёзмаларда ва хусусий кишилар қўлёзмаларида Тоибнинг айрим ғазаллари учрайди. Унинг 1905 йили Қўқонда ёзган «Тухфаи Тоиб» номли асарни ўз қўли билан кўчирганлиги тахмин қилинади. Китоб охирида жумади соний ойида 1323 ҳижрий йилда Қўқонда кўчирилди деб ёзилган (инв. № 4243).

1859 йилда Қўқон хонлиги тарихи ҳақида «Хадой-қул анвар» асарини ёзган. Бунда Муҳаммад Алихон воқеаси тўла баён қилинади (инв. № 596).

Муҳаммад Юнус Тоибнинг ёзган асарларидан ташқари унинг қўлида бўлган бошқа китоблари ҳақида шарқшунос А. З. Валидов маълумот беради.

Нажмиддин Хожа Котиб араб ёзувининг насх ва настаълиқ услубларида моҳир бўлган. У Қўқонда туғилиб кўп йиллар Хўжандда яшаган, Тошкентда матбаа ишлари бошлангач, шу ерга келиб ишлаган, кўплаб хаттот шогирдлар етиштирган. Унинг кўчирган китоблари Тошкент матбааларида босилган. Фузулпй, Хофиз Шерозийнинг девонлари ва бошқа кўпгина китобларнинг Нажмиддин Хожа Котиб кўчирган нусхалари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади.

Қўйида бир неча хаттотлик намуналаридан мисоллар келтириб ўтилади. Шунинг ҳам назарда тутиш лозимки, кўплаб ҳуснихат билан кўчирилган қўлёзма китобларда хаттотларнинг исми ёзилмаган, айримларида Қўқонда кўчириб ёзилган дейилган холос. Кўплаб китоблар Қўқон қоғозига ёзилган ва кўчирилгандир. Албатта, бу ҳолда китоб бошқа шаҳарларда ҳам кўчирилган бўлиши мумкин.

«Зафарномаи Хўдоёрхони»¹. Қўлёзма асар, гўзал ҳуснихат билан қалин қоғозга ёзилиб яхши безатилган. Абдуғафур исмли муаллифнинг дастхати. 1859 йилда Қўқонда ёзилган, 65 барақ, 21x34 см.

«Ат-тасриф ал-Иззи». Араб морфологиясига оид кенг тарқалган ўқув қўллашма. Матн қора снѐх билан ипак қоғозига майда, чиройли ва раван қилиб настаълиқ хатида ёзилган ва диакретик белгилари тўлиқ қўйилган. Сар-

¹ Собрание восточных рукописей АНРУз, т. 1, Ташкент, 1952, 181-бет.

лавҳалари киноварь билан ёзилган. 1873 йил июль ойида Қўқон шаҳрида кўчирилган.¹

«*Ал-қофия*». Араб грамматикасига оид кенг тарқалган ўқув қўлланмаларидан бири. Қўлёзма шакл қоғозига майда чиройли қилиб наस्ताълиқ хатида қора спёҳ билан кўчирилган. Барча диакретик белгилари қўйилган. Сарлавҳалари киноварь билан ёзилган. Қўқон шаҳрида 1873 йилда кўчирилган.²

«*Гулшан роз*»³. Насталиқ хати билан Қўқон қоғозига хаттот Мулла Муҳаммад Содияқ бин Мулла Жумақул Хўқандий томолидан 1834 йили Қўқон шаҳрида кўчирилган, 378 varaқ, 26,5x15 см.

«*Девони Лутфий*»⁴ Махсус қалин (икки varaқ бир-бирига ёпиштирилган) Қўқон қоғозига равоп наस्ताълиқ хати билан кўчирилган. Бошидан икки бет ўзига хос фронтиспис (муқова ва матн ўртасидаги икки бет) зарҳал (олтин суви) бўёқлар билан чиройли қилиб безатилган, аммо биринчи бет йўқолган. Кейинги икки бети бўёқ ва зарҳал ўсимликсимон расмлар билан безатилган. Матн икки устуи билан ёзилган, атрофи олтин суви ва рангли чизиқлар билан безатилган. Шерлар бир-биридан олтинли кенг чизиқлар билан ажратилган, атрофлари қизил ранг билан чизилган. XIX асрда кўчирилган, 32 varaқ, 22x32 см.

«*Ҳафт овраи*». Муаллифи Нуриддин Абдурахмон Жомий. Нусха Қўқон қоғозига наस्ताълиқ хати билан безатилган. Матн атрофи олтин ва рангли чизиқлар билан безатилган. Хаттот Абдушуқур Хўжа томолидан 1844 йили кўчирилган, 783 varaқ, 15,5x26,5 см.

«*Ҳафтор девон Амир Алишер мутахаллис ба Навоий*». Асарнинг ҳар бир бетида матн икки устуиға жойлаштирилиб наस्ताълиқ хати билан равоп ёзилган. Матн қизил ва кўк ранглар билан чизилган рамкаға олинган. Хаттот Мулла Муҳаммад бин Мулла Ашур Муҳаммад китобни 1834—1835 йилларда Қўқон шаҳрида кўчирган. 461 varaқ, 15,5x27,5 см.

«*Ҳафтор девон Амир Алишер Навоий*». Яхши, аммо безаклари охиригача тугатилмаган нусха. Қалин, шарқона қоғозга катта ҳарфлар билан наस्ताълиқ хатида аъло даражада ёзилган. Деярли 18—105-varaқлари олтин ва кўк, жигар ранглар билан безатилган. Қўлган varaқлари

¹ Уша жойда, 181—182-бетлар.

² Уша жойда, 179-бет.

³ Уша асар, 2-жилд, Тошкент, 1954, 113-бет.

⁴ Уша жойда.

безатилмаган ва сарлавҳалари ёзилмаган. Хаттот Мулла Саримсоқ Хўқандий.¹ Нусха 1833—1834 йилларда кўчирилган. 139 варақ, 21x32 см.

«*Ғаройиб ал-Сағир*» («*Болалик девони*»). Матн олтин фонида жуда яхши ишланган, Қўқон қоғозига ҳар бир бети бир устун билан ёзилган. Бир-бири билан туташган бетлар чизилган катта доира билан бирлаштирилган. Бу доира кўк фонида қуёш рамз сифатида чизилган. Матн атрофидаги тўртбурчак билан доира оралиқлари жуда майин ва нафис чизилган гулсимон безаклар олтин суви билан чизилган. Кўп жойларда ҳошия қизил рангли бўлиб олтин суви билан пуркалган. Ажойиб нафис наставлик хати билан раво ёзилиб, ҳар бир шеър гулсимон безаклар билан олтин фонда жуда майин ва устакорона бажарилган. Безаклар ва хаттоглик усулларига кўра, қўлёзма Қўқон шаҳрида XIX асрнинг биринчи ярмида кўчирилган ва безатилган.² 70 варақ, 27x48 см.

«*Девони Фузулий*». Қалин Қўқон қоғозига ажойиб нафис наставлик хати билан бажарилган. Матн олтин суви билан пуркалган, олтин ва кўк ранг билан чизилган тўртбурчак ичига ёзилган. Ҳошияси — қизил. Нусха безаклари тугатилмаган. 1 б- ва 2 а-варақлар бети олтин билан франтиспис учун тайёрланган. Бошидан 23 варағи безак учун тайёрланган. Хаттот Мирза Шариф Дабир³. Нусха Қўқон шаҳрида 1836 йили кўчирилган. 153 варақ, 22,5x31 см.

«*Қуллиёти Бедил*».⁴ Яхши нусха, ярим шикаста хатида Қўқон қоғозига кўчирилган. Матн ҳар бир бетининг ўртаси ва ҳошияси қийшайтириб ёзилган, олтин ва турли рангли чизиқлар билан безатилган. Бошидаги унвон олтин ва кўк ранг билан чизилган. Ҳошияга ёзилган ҳар бир ғазалининг олдига бадий безак чизилган. Нусха Қўқон шаҳрида 1851 йили кўчирилган. 725 варақ, 17,5x31 см.

«*Ал-Қуръон*». Биринчи жилд (1—5-суралар). Қалин Қўқон қоғозига катта чиройли суле хатида сиёҳ ва киноварь билан ёзилган, аъло даражадаги нусха. Олтин ва бўёқлар билан тўлдирилган маҳсус чизилган варақларда Қуръон оятлари бир-бирдан ажратиб ёзилган. Қуръоннинг бошланиши ҳошияда олтин бўёқлар билан чиройли қилиб ёзилган. Қўлёзма 1869—1870 йилларда кўчирилган.

¹ Уша жойда, 215-бет.

² Уша жойда, 222—223-бетлар.

³ Уша жойда, 253—254-бетлар.

⁴ Уша жойда, 293-бет.

Хаттот Муҳаммад Ниёз Хўқандий.¹ 277 varaқ, 31x41 см. «Ал-Қуръон». Иккинчи жилд (6—18-суралар). Ушбу нусха ҳам аввалгидек нафис безатилиб 1870 йили Муҳаммад Ниёз Хўқандий томонидан кўчирилган.

Қўқон шаҳрида кўплаб хушгавис хаттотлар пжод қилганлар, уларнинг авлодларида қўлэмалари сақланиб қолган бўлиши мумкин. Масалан, 1987 йили Қўқонда Муҳаммад Жалил хаттотнинг қизи (тахминан 65 ёшларда эди) ушбу сатрлар муаллифига Мулла Муҳаммад Жалил ва унинг отаси Мулла Шермуҳаммад хаттотларнинг даст-хатларидан намуналарни тақдим этди. Улар чиройли ёзилган, айниқса Мулла Шермуҳаммаднинг ёзган намуналари диққатга сазовордир. Уларда яна бир печта қўл-ёзма китоблар ҳам бор эди. Иккита қўлэманинг varaқлари шунчалик бир-бирига ёпишиб кетган эдики, уларни очиш жуда мушкул бўлди. Уларнинг бирида иккита асар тўпланган эди: 1. «Тарихи том». Муаллифи Шоҳ Кучик Тошкандий, 1777 йил, форс тилида. 2. «Рисолаи мустамала Али (ибн Сино), шарҳ қасидатин ал-қасида ал-айнийятан. Раис ал-ҳикояи ал-Шайх абу Али ибн Сино ва ал-қофийата лал-Саид ал-Ҳаким ал-Самарқандий». Араб тилида. Иккинчи қўлёма ҳам тўллам бўлиб, у Заҳрирддин Муҳаммад Бобурнинг шахсий табиби Юсуфий асарларининг кўчирилган нусхаси экан. Форс тилида.

Шу фурсатдан фойдаланиб Мулла Муҳаммад Жалил қизлари ва авлодларига ўз миннатдорчилигини билдираман.

ҚУҚОН МЕЪМОРЧИЛИГИ

Қўқон шаҳри меъморчилик ёдгорликлари билан ҳам машҳурдир. Бу борада Қўқон шу кунга қадар сақланиб қолган тарихий меъморчилик ёдгорликлари билан Самарқанд, Хива ва Бухородан кейин тўртинчи ўринда туради. Аммо XIX асрда қурилган биноларни таққосласак Қўқон шаҳри биринчилар қаторига чиқиб олиши мумкин. Қўқон шаҳрида бир печта ҳашаматли мадраса, мачит ва бошқа бинолар мустамлака ва совет даврларида бузилиб ташланди, айримлари таъмирланмай вайропага айланган эди.

Қўқон шаҳар девори. Ҳозирги кунга қадар сақланма-

¹ Уша жойда.

тап, вайролага айланиб йўқ бўлиб кетган. XX асрнинг 50-йилларида унинг айрим харобалари бор эди. Умуман олганда Қўқон шаҳри девори муҳим тарихий ёдгорлик бўлган. XVIII аср ўрталарида шаҳар девори тўрт дарвозали эди. Масала, XVIII аср биринчи ярмининг охириларида қалмиқлар Қўқон шаҳрини босиб олмоқчи бўлганларида шаҳар деворининг мустаҳкамлигидан шаҳарга қира олмаганлар. Кейинчалик шаҳар кенгайиб девор бузиб ташланади. 1842 йили эса Қўқон шаҳри атрофида янги девор барпо этилади.

1875 йил 16 июлда полковник М. Д. Скобелев прапорщик Рудаков ёрдамида Қўқон шаҳри деворини ва унинг атрофларида ҳарбий мутахассис сифатида реконструкция қилиб олади. Бу ҳақда у 1875 йил 1 сентябрда рапорт ёзади. Қўйида унинг қисқартирилган мазмун мисол тариқасида келтирилади:

1. Қўқон шаҳри деворининг умумий кўришида мустаҳкам истеҳкомни йўқ, аммо радиуси 1/2 сажендан ошмайдиган миноралари мавжуд. Фақат бир нечталарининг артиллерияли мудофаа қилиш учун мосланган ҳолос. Қўйидаги дарвозаларнинг атрофлари мудофаачиларнинг артиллерияси ўқи остига олиниши мумкин:

1. Ҳозиргилик — дарвоза олдида 2 та пушка ўрнатиш учун махсус жой қурилган.

2. Қатагон — 2 қурол учун.

3. Риштон — 5 қурол учун.

4. Ўрганжи — 1 қурол учун.

5. Кичик Ҳозиргилик — 5 қурол учун (ҳаммаси 15 қурол, яъни пушка).

1. Ҳозиргилик дарвозаси олдидаги истеҳком икки пушка учун бўлиб амбразурадан отиш учун мосланган, ости 1 аршин. Истеҳкомнинг узунлиги 12 саженга яқин. Хизматчиларини ҳимоя қилиш учун мосламалар қурилган, дарвозадан 10 сажен нарида. Олдида 2 саженли қуруқ чуқурлик (гов) бор, эни 1 саженга тенг. Олдидаги майдон қовланган, аммо амбазуралар олди пушка ўрнатиш учун текислаб қўйилган. Бу истеҳкомдан Бешариқ йўлидан 200 сажен масофага бемалол отиш мумкин. Дарвоза тепасидаги мосламадан истеҳкомга келиш йўллари бемалол отилиши мумкин.

2. Қатагон дарвозаси олдида қурилган истеҳком ҳам Ҳозиргиликка ўхшайди, аммо унча мустаҳкам эмас, чуқурлик йўқ. Дарвозадан йўл яхши отилади.

3. Риштон дарвозасидан 5 аршин олдида юқоридагига ўхшаш истеҳком.

4. Ургапж дарвозаси ва

5. Кичик Ғозиёглиқ дарвозаси олди, Ғозиёглиқ истеҳкомига мутлақо ўхшайди, фақат чуқурлик йўқ.

Шаҳар девори устига ўрнатилган барбетлар, айниқса 5 аршинга тенг Сари мазор дарвозаси томонидаги барбет диққатга сазовор, чунки у жанг учун қулай ерда жойлашган.

Қулайлик нуқтаи назаридан бу мудофаа бўлими энг ноқулай бўлганлигини қўқонликлар жуда яхши сезганга ўхшайдилар. Шунинг учун энг кўп артиллерия қуроли шу ерга мужассамлашган. Мудофаа чегараси 15 вёрстгача чўзилган бўлиб, 3 вёрстга тенг шимолӣ мудофаа фронтида эса жами 20 артиллерия қуролидан 9 таби жойлашган.

Айрим дарвозалар олдида ўқчилар учун махсус деворлар қурилган эди.

Шаҳар деворининг баъзи қисмлари 1/2 дан 1 аршингача бўлиб, уни қўл билан ҳам қулатиш мумкин эди. Очиқ майдонлари¹ кўп эди:

а. Саримозор қисмида амбразурадан отишга мосланган деворга артиллерия қуролини жойлаштириш учун 5 аршинга тенг барбет бор эди (шу барбет билан шаҳардан чиқадиган Кичиксой оралигида ҳам тахминан 200 саженга тенг очиқ майдон бор эди)...

в. Каттасой ва Қатагон дарвозаси оралигида, Риштон ва Марғилон дарвозалари оралигида, Лўли ва Сари мазор дарвозалари оралигида ҳам очиқ майдонлар мавжуд, ammo анча кичикдир...

д. Милтиқли мудофаа учун, агарда мудофаачи очиқ туриб отмоқчи бўлса, деб фараз қилинса, очиқ майдон бир саженга қисқаради. Агарда амбразура орқали отадиган бўлса очиқ майдон 10 саженга етади. Умуман деворларидан милтиқ ва фальконетлар билан отишда унча катта хавфли эмас эди, чунки девор олдидаги чуқурликлар (ғовлар) аксинча хужумчи пйёдалар учун қулайдир. Улар бу ерда яшириниб ётишга ва деворга шоти (нарвон)лар ўрнатишга қулайдир. Мудофаачилар ўқ отишлари учун маълум вақт тайёргарлик қилишлари лозим, хужумнинг охирида эса бунга вақт бўлмай қолиши мумкин. Хужум учун нарвонлар 3,5 сажендан кам бўлмаслиги лозим.

¹ Русча матнда «мертвоё пространство», яъни «ўлик майдон» деб ёзилган, ammo «очиқ майдон» маъносида ишлатилган. Отилган ўқдан яшириниш учун ҳеч нарса бўлмаган очиқ, бўш майдон.

...7 қатламли девор баландлиги 2,5 сажен, гов чуқурлиги 1/2 сажен. Гов. Қўқон атрофида иккита гов бор. Иккинчи ташқи гов сув билан тўлдирилади, арава йўли 4 саженли. Истисно сифатида Марғилон дарвозасидан шимол томонга 100 саженча масофа бор. Бу йўл томон даладан чуқур сой ўтади... Бу сой, айниқса баланд жойларда фальконет ўти остида бўлади, агарда у сув тўлдирилса учинчи гов сифатида номланса ҳам бўлади.

Қолган икки гов эса умуман қийини эгалланувчи бўлиб қолади, айниқса тепаликлар қиемида ва аксинча паст жойларда, сой пастлигида бу умуман йўқолади. Шаҳардап Каттасой чиқадиган жой истиснодир. Икки говнинг чуқурлиги 1 сажен, эни 1,5 сажен, гов тагининг эни 1/2 сажен. Ташқи говнинг чуқурлиги 2 сажен, энг 2 сажендап ортиқ эмас. Гов тагининг эни 1 сажен. Бу гов сувликдир, лекин таги қаттиқдир.

Имзо: Генерал штабининг флигель-адъютанти полковник Скобелев».¹

1867 йилги маълумотга қараганда, Қўқон шаҳри айлапаси 16 вёрст, пойтахтнинг Ҳозиргилик дарвозасидан Марғилон дарвозасигача бўлган энг узун масофаси 5 вёрстдир. Шаҳар 12 даҳага бўлиниб 540 маҳалла бўлган. 1842 йилда шаҳар девори қурилиб баландлиги 6 аршин, қалъилиги 3,5 аршин дарвозалар эни эса 5 ва 5,5 аршин бўлган. Кейинчалик бу девор устига яна қўшимча 4 аршинлик девор қурилган, асоси 1,25 аршин, тепаси эса 0,5 аршин бўлган. Шаҳар девори атрофидаги ташқи говнинг чуқурлиги 8, эни эса 6 аршинга тенг эди.

Шаҳарга кириш учун 12 дарвоза бўлган: Хўжанд, Ҳозиргилик (Ғазовлик), Қудуқлик, Саримозор, Намаган, Чимён, Сўх, Марғилон, Риштон, Мўй Муборақ, Қатагон ва Исфара.²

XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмидаги Қўқон хонларининг саройлари ҳақида тўлиқ маълумотлар йўқ. Фақат уларнинг айримлари ҳақида қисқача эслатилади холос. Масалан, В. П. Наливкиннинг маълумотларига қараганда, «Қўқон шаҳри у вақтларда Эски Ўрда деб аталган,.... бу қалъанинг жойи... Моховзор деб аталган».³

¹ ЦГВИА Россия, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, 323—327-варақлар.

² Военно-статистический сборник, 21-бет; Туркестанский сборник, т. 458, 45-варақ. Манбаларда Урганжи, Қалмоқ, Афғон, Катта Ҳози-Алик номлари ҳам учрайди. Дарвоза номлари ўзгартирилган.

³ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 56—57-бетлар.

1813—1814 йилларда Қўқон шаҳрида бўлган Россия элчиси Филипп Назаров хон саройини қўрганлигини, Умархон уни қабул қилганлигини қуйидагича ёзади: «Саройга чамаси 150 сажен етмасдан бизнинг отдан тушишимизни буюришди ва кўркам, ҳашаматли сарой остоначаригача казакларимиз билан бирга пиёда бордик. Бу ерда биз ҳақимизда хабар беришгунча ярим соатча турдик. Бизни кўриш учун томошабинлар шунчалик кўпайиб кетдики, улар дарахт, девор ва томларга ҳам чиқиб олди. Сарой олдида кўлаб мортирлар ва лафетсиз пушкалар тўплаб қўйилганини кўрдик.

Дарвозадан чиқиб келган икки мансабдор биздан «кимга фармон топирилган» деб сўрашди ва жавобни олганларидан сўнг мени ҳовлига олиб кирдилар ва дарвозадан қараб турган хонга бизни кўрсатдилар ва мен ўзимнинг ҳокимимга қандай эҳтиром қиладиган бўлсам унга ҳам шундай ҳурмат қилишим лозимлигини айтишди. Уларнинг одатлари бўйича бош ийим ечилмайди, мен эса шляпамни ечиб ва унга салом бериб, яна уни бошимга кийдим. Чодирнинг олдидаги айвонда гиламлар солинган супаларда ҳокимнинг олий ҳайъати бўлмиш вазирлар ва юқори лавозимдаги мансабдорлар бир қатор бўлиб ўтиришарди.

Император олий ҳазратимизнинг ёрлиқларини ва давлат канцлеримизнинг таржима хатини икки қўлим билан бошимда ушлаганимча икки билагимдан ушлашиб хон қабулхонасига мени олиб кирдилар. У зинаюяли тахтда ўтирган эди. Кўринишидан 25 ёшга кирганга ўхшайди (у 28 ёшда эди), у хитой штофи (ипакдан тўқилган қалин мато), олтинли ялтироқ тўн кийган эди, бошида олтин билан безатилган салласи бор эди. Мени унинг ҳузурига билагимни ушлашиб икки вазир олиб кирди, учинчиси эса эшикни очиб берди. Хон олдида тиз чўқдим, амир валиами (Умархон) менинг бошимдан ёрлиқни ва таржима хатини олиб ёнида турган вазирга берди. Кейин тахтдан туриб менга қўлини узатди. Мен унинг қўлини, одатлари бўйича, икки қўлим билан қисиб қўйишим лозим эди. Бу сўзсиз маросимдан кейин яна икки вазир менинг билагимдан ушлаб хонга орқа қилмасдан эшик олдига олиб келдилар. Ҳоким Император олий ҳазратларни соғлигини ва орзаки буйруқлар ҳам айтилдимми?—деб сўради. Мен орзаки буйруқлар бўлмаган, ҳамма гаплар ёрлиқда ва корпус командири генерал-лейтенант Глазенап ёзган ёнидаги икки мактубда баён этилганлиги ҳақида айтдим.

РАСМЛАР РУИҲАТИ:

- 1-расм. Милоддан аввалги 139 йилда Хитой хоқони вакилининг биринчи марта Фарғона водийсига келиши.
- 2-расм. Озгин бешик.
- 3-расм. Қўқонликлар калмиқ босқинчиларга зарба бермоқда (1746 йил).
- 4-расм. Қўқон хони Бобобек Бешариқда.
- 5-расм. Норбўтабек ёшлигида.
- 6-расм. Ёш Олимхонни даласи Норбўтабек камондан отишга ўргатмоқда.
- 7-расм. Ёш Умархон даласи Норбўтабек ҳузурда.
- 8-расм. Муҳаммад Алихон сабоқ олмоқда.
- 9-расм. Щерадихон Бухоро элчисини қабул қилмоқда (1842 йил).
- 10-расм. Англия эмиссари Каниоли Муҳаммад Алихон ҳузурда (1841 йил).
- 11-расм. Хунармаңдлар рафасида (Қўқон).
- 12-расм. Полвоилар кураши (Қўқон).
- 13-расм. Накшини кушсаҳифа (Қўқон услуби).
- 14-расм. Ҳағтоғлик санъатидан намуна.
- 15-расм. Ҳағтоғлик санъатидан намуна (олд томони).
- 16-расм. Ҳағтоғлик санъатидан намуна (орқа томони).
- 17-расм. Худобёрхон ўрдаси (1873 йил).
- 18-расм. Худобёрхон ўрдасининг эчки қисми (1875 йил).
- 19-расм. Норбўтабек мадрасаси (1799 йил).
- 20-расм. Камол қози мадрасаси.
- 21-расм. Мадраса қурилишида (Қўқон).
- 22-расм. Даҳман шоҳон (Қўқон).
- 23-расм. Норбўтабий мадрасаси.
- 24-расм. Даҳман шоҳон (Қўқон).
- 25-расм. Жомеъ масжиди.
- 26-расм. Норбўтабекнинг йўлбарс билан олишуви.
- 27-расм. Жомеъ масжиди «Гўлдаста» чойхонаси.

Бундан сўнг мени ҳовлига олиб чиқиб хон деразасининг рўпарасига, чамаси 8 сажен нарида қимматбаҳо гилам солинган жойга ўтказишди. Худди шундай казак офицери Безязыковни ҳам олиб кириб менинг ёнимга ўтказишди. Бизнинг орқамизда Хитой, Хива, Бухоро ва Эрон элчилари ўтиришарди. Бизнинг отрядимизни ва биз олиб келган сандиқдаги совғаларни олиб келишни буюрдилар. Қўқонликлар одати бўйича казакларни ҳам гиламга— бизнинг ёнимизга ўтказдилар. Қўқонликлардан 8 мансабдор киши сандиқларни кўтаришиб, осийлик элчиларга салобатлигини кўрсатиб, ҳоким ҳузурига олиб киришди. Сандиқнинг калити менда бўлганлиги сабабли ҳоким унинг учун одам юборди.

Бир неча вақтдан кейин бош вазир Мирза Мулла зикр этилган ёрлиқни таржима хати билан бошида ушлаб олий кенгаш аъзоларига олиб чиқиб кўрсатди. Улар қизиқиш ва ҳавас билан танишиб чиқдилар, сўнгра бош вазир яна хон ҳузурига олиб кириб кетди. Ҳоким мамнун бўлиб, бизга, осий элчиларига ва ўзининг мансабдорларига таптанали этефат уюштирди. Бунда қизғиш бўёқда бўлган «сарачинское ишено» (яъни гуруч, паловнинг ранги бўёқдан эмас, балки ошни тайёрлаш усулига, технологиясига боғлиқ бўлади. Ф. Назаров буни билмасдан бўёқ солинган деб ёзган — Х. Б.) ва от гўшти билан тайёрланган овқатдан иборат эди, ammo биз динимиз бундай овқат ейишни манъ этганлигини рўкач этиб емадик».¹

Маълумки, 1830 йили Қўқонда Россия вакили хорунжий Потанин ҳам бўлган эди. Унинг сўзига қараганда, «хоннинг икки қаватли саройи шаҳар марказида жойлашган бўлиб баланд дсвор билан ўралган, бино эса гишг ва лойдан қурилган. Деворнинг иккала томони ҳам алебастр билан шувалган».²

Ушбу сарой ҳақида 1867 йили Қўқонда бўлган А. П. Хорошхин ҳам ёзиб қолдирган бўлиши керак. Чунки ўша йили Худоёрхон ўрдаси ҳали битмаган эди ва қурилиш давом этаётганди. Шунинг учун А. П. Хорошхиннинг эсдаликлари биз учун муҳимдир, чунки ўша эски сарой сақланиб қолмаган. Унга қадар шунчалик тўлиқроқ маълумот ҳеч ким қолдирмаган. Бу маълумот 1867 йил 27 декабрга тўғри келади: «Арк ўзининг баланд де-

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии, 41—42-бетлар.

² Туркестанский сборник, т. 152, 281—282-бетлар.

ворлари билан узокдан катта мадрасага ўхшайди, чунки у пишган ғиштдан қурилган. Аслида эса бу баланд катта гумбазликда турган катта ҳовлидир. Бунинг учун ҳам аркка одатда кенг тошли зинапоядан кўтарилади... Зинапоянинг чап томонидаги айвон остида артиллерия қуроллари кўк кийим қийган хизматчилар билан турарди. Арkning ўнг томонидаги майдонда эса 3—4 мингга яқин сарбозлар машқ қилаётган эди... Ҳар бир зинанинг иккала томонида биттадан... (офицер)лар турарди... Офицерлар махсус ҳарбий кийимда бўлиб кўкракларидан олтин ва қумушли безак (мишура) тақилган, айримларида Қўқонда тайёрланган найзали милтиқлари бор эди... Зинапоядан чиққанмиздан кейин биз усти берк дарвозахонага кирдик. У ерда ҳам икки томонда соқолли аскарлар айримлари қизил, бошқалари кўк кийимларда турардилар. Уларнинг қўлларида аввалгилардек милтиқлар бор эди. Дарвозахонадан биз ҳовлига, сўнгра мачит ёнидан узун йўлакка кирдик ва бизнинг олдимизда янги манзара очилди: йўлакнинг иккала томонида супаларда оёқларини чордана қилиб саллаликлар ерга қараб ўтирардилар; уларнинг ёнларида қийшиқ қиличлари осилиб турар ва кимдир бир чизиққа тўғрилаб қўйгандек туюларди... Биз йўлакдан тўғри бурчак билан ўнга бурилдик у ерда ҳам аввалгидек салладорликлар ўтирарди ва охири деразали баланд бинолар қурилган кенг ҳовлига чиқдик. Бизни унча катта бўлмаган даҳлизга олиб келдилар, у ерда кўплаб қовишлар бор эди. Биз олдинги оддийгина хонага (даҳлизга) кирдик, сўнгра бошқа қизил матолик хонага кирдик. Чап томондаги деворда учта гуллар тасвирланган оқ циферблатлик рус соатлари чиқиллаб турарди... Чап девор олдида хон вазирлари ўтирардилар. (У (Худоёрхон — Ҳ. Б.) гиламча устида ўтирарди; унинг устида зангори рангли ярим ипакли матолик беқасам чопон, чеккаларига оқ жияк тикилган эди. Хоннинг бошида катта оқ салла, қўлида эса тасбеҳ бор эди. Хоннинг кўриниши ёмон эмас, салобатли ва тетик. У мулойим, табассум билан илжайиб, ташаққурини билдириш рамзи билан у ва бу қўлини кўксига қўйиб турар эди».¹

Айрим маълумотларга қараганда, 1865 йили Мулла Исо Авлиё марҳум Муҳаммад Алихоннинг бузилаётган

¹ *Хорошкин А. П.* Сборник статей, касающихся до Туркестанского края, 59—60-бетлар.

Ўрдасидаги қурбётган боғида арк қуришни буюрган.¹ Эҳтимол, А. П. Хорошхин 1867 йили ушбу аркни кўряб ёзгандир. Аммо бошқа маълумотлар ҳам бор. Масалан, 1864 йилги архив ҳужжатларига қараганда, «Қўқоннинг марказида жойлашган хоннинг эски саройи Олимқул фармонига кўра бузилиб, унинг эвазига шаҳарнинг чеккасига янгисини қуриш топширилади. Бу тадбир, хонни унча ёқтирмаган шаҳар аҳолиси тўсатдан саройга ҳужум қилмасин, деб амалга оширилмоқда эди».² Бу ерда ҳозирги Худоёрхон Ўрдаси ҳақида гап бормоқда.

Маълумотларга қараганда эски хон саройи бузилмаган. Эҳтимол, Мулла Олимқул янги саройни қуришга буйруқ берган, аммо янгиси биттунча эскиси ишлатилиб турилган. 1865 йили Мулла Олимқул Топикент музофасида ҳалок бўлади. Бошланган қурилишини Худоёрхон охирига етказди.

Худоёрхон Ўрдаси. XIX асрдаги Ўрта Осиё тарихий-меъморий ёдгорликларининг энг йирикларидан бири Қўқондаги Худоёрхон Ўрдаси ҳисобланади. Унинг қурилишида бир неча минг киши қатнашган. Қурилишга раҳбарлик қилиш учун Қўқон хошлиги ва Бухородан энг тажрибали усталар таклиф этилган. Масалан, Мир Убайдулло уста — меъморбоши, Уста Соли ҳожи, Мулло Суяркул, Фозилхожа девор ва гумбазларни қурганлар. Уста Суфи Юлдош, ўймакор уста Уста Фозил хўжа эса наққош устаси эди.

Биринчи гумбазли пештоқ (портал) олтинчи кошнлар билан безатилган (ҳозир бу сақланмаган).

Ўрданинг фасади (оқд томони) ўнга ҳуснихат билан безатилган. Уларнинг айримлари диний, бошқалари бино тарихини ифодалайди.

Худоёрхон Ўрдасининг деворларидаги ёзувлар мазмуни³ (ўнгдан чапга):

1. Эй, худойим! Қайтаргин мендан балони.
2. Офатлардан мени ўзинг асрагин.
3. Муҳаммаднинг икки қониллари ҳурмати.
4. Қўли баланд душманни хароб қил.
5. Эндиликда бу дупё мулки кимникидур, ягона қудратли Оллоҳникидур.

¹ ЎзР Фа Шарқинуюслаяк институти, қўлёзма, инв. № 3753, 152-варақ.

² ЎзР МДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 27-иш, 32-варақ.

³ Форс тилидан ўзбек тилига Г. Мелибоев ва Аббосхонлар таржимаси.

6. 1287 (1870). Саид Муҳаммад Худоёрхоннинг олий арки.

7. Нақш устаси Бехзодбекдан зўр.

8. Шунинг учун кошинлар ила девор сатҳига оро берди.

9. Нақшлар тарихи ҳақида сўрасанг ўзимга айтмайман.

10. Балки Саид Худоёрхон фармонига биноан айтаман.

Дарвозахонада кириш эшигидаги ўйма ёзуви (ўнгдан чапга):

1. Сенинг ҳусн-латофатингдан дононинг ақли ҳам лол бўлади.

2. Яхшилар манзилни бунёд этиш ҳаракатидамен.

Кириш хонада:

1. Бо айна кутиники то жам мезанам барҳам.

2. Қуз етиб келади, баҳор қайтиб келмайди.

3. Бу жаҳонда гам-ғусса тортишнинг ҳожати йўқ.

4. Оллоҳ ягона. Нуқсон унга бегона. Туғдирмади, туғмади ва яна туғилмади.

Шериксиздур, тенгсиздур, ўзи мутлақ ягона.

5. 1287 (1870). Муҳаммад Олим сирун уста Муҳаммад Камол ўғли. Айвонда Галаба эшиklarини очувчи, бизларга ҳам очил. Камтарин Муҳаммад Турди Али.

Тахтхонада:

1. Ҳақпарастоникя бошад суд бош. 1286 (1869).

2. Пок бошад фарди бош.

Самарқанд, Бухоро ва Хивадаги мумтоз меъморчиликда қўлланилган кўк рангдан ташқари Қўқондаги ўрдада сариқ, қизил ва зангори ранглар ҳам ишлатилган. Шунинг учун шарққа қаратилган Худоёрхон Урдаси қуёш нурлари остида айниқса чиройли кўринади, ялтироқ кошинларида ранглар порлаб ўйнаб туради.

Қўқондаги ўрдани кўплаб сайёҳ ва олимлар кўриб ҳайратларини ёзиб қолдирганлар. Масала, дунёга машҳур бўлмиш рус сайёҳи А. П. Федченко 1871 йили Қўқон шаҳрига келиб ўрдага кирган. У бу ҳақда шундай деб ёзади: «Ўлкан сойдан ўтиб биз қалъа олдидаги катта майдонга кириб қолдик. Бу ердан, бундан ҳам яхшироқ гўзал сарой кўрки очилади. Сарой биноси баландликда қурилганлиги туфайли қалъа девори орқасидан ҳам кўринаверади. Аслида фақат ўртасидаги арк билан олд томони (фасади) кўринади.

Самарқандда сақланиб қолган қадимги ёдгорликларни Қўқондаги ўрданинг олд томони турли ранглардаги кошин ва нақшлари билан тақлид қилганга ўхшайди. Рўпарада «Саид Муҳаммад Худоёрхон қурган. 1287». Сарой мутлақо янги ва бошқа янги жойга қурилган. Аввалги

Ўрда шаҳарнинг бошқа қисмида эди. Мен борганимда қурилиш ҳали тугалланмаган эди. Пештоқ учун кошчилар Қўқонда тайёрланаётган эди; ammo иқдор бўлиш керакки, улар қадимги Самарқандникига кўра нафислиги ва бўёқнинг рангларидан пастроқ эди.

Асосий дарвозанинг рўпарасида кичик, унча кўзга ташланмас мачит бор, чап томонида айвон тагида усти ёпилган 40 та турли лафетли пушқалар турарди.¹

Худоёрхон ўрдаси ҳақида бир неча чоп этилган мақолалар ва маълумотлар мавжуд. Масалан, Қўқон шаҳар меъморчилик бўлимида қуйидаги маълумотлар бор: «XIX аср ўлка меъморий ёдгорликлари, Ўрта Осиёда сарой-меъморчилик иншоотлари қаторида охири Қўқон хони Худоёрхон ўрдаси туради. Сарой қурилиши 1863 йилдан 1870 йилгача давом этган бўлиб, олд томонининг кошчилар билан безатилиши эса 1873 йилда тугаган. Сарой қурилишида Фарғона водийсидан бир неча минг одам қатнашган. Барча қурилиш ишлари қўлда бажарилган. Қурилишни Қўқон хонлигининг турли шаҳарларидан келтирилган 80 нафар уста бопқарган. Режаловчи ва саройнинг бош меъмори Усто Мир Убайдулло эди.

Сарой меъморчилигида Ўрта Осиёнинг одатий қадимги шакл анъаналари қўлланилган. Саройнинг олди томони марказида катта пештоқ ўзининг салобатли меъморчилиги билан ажралиб туради. Пештоқда учли шаклдаги арки бор, бу ҳам ўз навбатида арки, кириш эшиги ўрнатилган. Пештоқда безатилган учта думалоқсимоп бурж (минора)лар «Гулдаста» бор. Булар Исавой Маҳзум устанинг ишидир. Жанубий безаклик олти бурчакли минора эса бухорлик уста Мулло Азамат томонидан ишланган. Бу миноралар саройнинг кўрғи учун безакдир холос.

Томошабинлар учун сарой халқ ҳунармандчилигининг турли тармоқларини ўзига жамлаганлиги ҳақида ўзининг декори билан намён этади. Саройнинг ташқи ва ички кўриниш безаклари, ўзининг сиркор кошчилари асос қилиб олинган. У асосан турли ранглардаги кичик сиркор гинтчалардан, шаклан узунчоқ, квадрат, ромбсимон, беш ва саккиз бурчакли юлдузчалардан битилган. Олд девор сатҳининг айрим қисмлари расм солинган сиркор плиткалар билан ишланган. Уларни бир-бирлари билан қўшиб усталар турли гўзал безаклар билан шакллан-

¹ Федченко А. И. Тетрадь первая, 45-бет.

тирганлар. Бу эса бинога рангларга бой салобатли кўри-
ниш ато этади.

Синчиклаб қаралса безаклар такрорланмаслигини се-
зиш мумкин. Ваҳоланки, атроф чизмалари эса бир хил-
дир. Бу эса ҳамма безаклар бир хилга ўхшатиб тартиб-
ли безатилганини билдиради. Бинони сирли кошнлар бил-
лан безатиш тасодифий эмас. Қўқон шаҳридан узоқда
бўлмаган, ўзининг ганчкорлиги билан қадимдан машҳур
бўлиб келган Риштон бор эди.

Сарой қурилишида шу ернинг ўзида устахона қу-
рилиб, Риштондан ганчкорлик учун махсус қурилиш лойи
(тупроғи) олиб келиниб, қоришиб, куйдирилар (пишири-
лар) эди. Бош кошнкор Уста Абдулло маҳаллий мо-
ҳир усталарнинг санъатини ёрқин оча олди. Улар ўзла-
рининг майин безаклари ва ранго-ранглари билан Риш-
тонга хос хусусиятларига эга эдилар.

Самарқанд, Бухоро ва Хиванинг мумтоз меъморчи-
лигига хос кўк-ҳаво ранглардан ташқари Қўқонда сариқ,
қизил ва зангори ранглар ишлатилган.

Шарққа қаратилган кошнли сарой сатҳи қуёш нур-
ларида порлаб бой ранглар тебраниши билан рақсга ту-
шайтгандай кўринади».¹

Худоёрхон саройи Я. К. Абрамов ва С. М. Крукоская-
лар томонидан ҳам ёзилган. Унинг қисқартирилган баё-
ни келтирилади: «Саройни жиҳозлашда ўймакорлик санъ-
ати катта ўринда туради. Буни саройга кирадиган ҳар
бир киши катта эшик олдига келиши билан кўради. У
қайрағоч дарахти тахтасидан ясалган. Бу эшиклар гум-
бази дарвозахонага олиб киради, бу ерда қачонлардир
қоровуллар ва хон хузурига кирмоқчи бўлганлар ўтири-
шар эдилар. Бу жой ўзининг тузилиши билан саройнинг
ажойиб, чиройли қисмларидан бири ҳисобланади. Баланд
кўтарилган гумбаз марказида олти қиррали дарча — ёриқ-
лик ўтказгичи ўрнатилган. Бу гумбазни безашда ўзбек
халқ санъатларидан ганч ўймакорлиги ва нақшкорлик
уеулари қўлланилган. Катта ўсимликсимон оқ рангли
нақшлар тимкўк сиртидан бўртиб чиқарилган... 113 та
хонадан бизгача фақат 19 хона сақланиб етиб келди.
Уларнинг бадний безаклари сақланиб қолган...

¹ Бу маълумотлар Қўқон шаҳар меъморчилик бўлимида
олипти. Маълумотлар таққослаб кўрилганда, унинг мазмуни
асосан Я. К. Абрамов ва С. М. Крукоскаялар томонидан ёзилган
«Гокандский краеведческий музей» (Тошкент, 1969) рисоласининг
мазмунига ўхшайди.

Дарвозахонадан ўнгга бурилиб саройнинг камтарона безатилган бир неча кичик хоналарига кирасиз, бу ерда хоннинг девонхонаси (канцелярия), хазиначи хонаси, саркардалар хонасидан ўтиб бой безатилган бурчадаги хонага кирилади. Бу хона биринчи вазир бўлмиш амири лашкар Отабек ноиббикидир. Бу хона безаклари билан тавтанали тус беради. Безаклар ичида чизилган учта гулдаста XIX аср наққошлигининг намунасидир. Саройда ягона бўлмиш камин (ўчоқ) шу хонада Уста Мамасодиқ томонидан қурилиб ганч устида ўймакорлик билан моҳирона безатилган. Бу хонанинг паст ўрнатилган деразалари ўрнида авваллари панжара турарди. Деразанинг биттаси шимолга—кўшинлар турадиган томонга қаратилган эди.

...Қолган хоналарнинг нақшланган шифти ўзларининг шакли, кўриниши, турли усуллари билан бир-бирларидан ажралиб туради. Усталар хоналарнинг тахтали қисмларини — эшик, деразаларини турли нақшлар билан безаган... Ҳовли айвонлар билан ўралган эди. Бизгача фақатгина шарқ ва жануб қисмларидаги 14 устунли айвонлар сақланиб қолган. Устунлари ўймакорлар томонидан моҳирона ишланган, пастки қисми ноқсимон, телалари эса мураккаб сталактитли капителлар билан ясалган.

Айвон шифтини нақшлар безаб туради, вассалари эса бир хил рангларда бўялган. Айвон деворларининг тоқчалари ҳам нақшланган эди. Аммо улар сақланмаган... Саройнинг тахтхонаси. Энг чиройли безатилган бу хонанинг жағуб томонида хоннинг тахти турган. Хонани безатишда халқ санъатининг деярли барча усуллари қўлланилгани туфаъли кўриниши тавтанали тус беради. Деворларнинг пастки қисми геометрик шаклли сиркор қошиқлар билан безатилган, юқори қисмида эса 10 та ўсимликсимон нақшли паннолар кўк, қизил ва зангори фонда раво ажралиб туради. Тўғри бурчакли паннолар атрофи илгичка занжирсимон ганч билан безатилган. Тахтхонанинг шифтларида 14 ҳаузақлар бўлиб устунлари нақшланган. Девор ва шифт шундай усталик билан қурилиб нақшлаганки одамни ҳайратда қолдиради.

Тахтхонанинг ёнида бир яхши безатилган кичкина хона бор. Унинг шифти паст бўлганлиги ва биргина деразаси борлиги учун қандайдир интив жиҳозни эслатади.

...Айвоннинг жағубий томонида... иккита чиройли хоналар бор, улар хоннинг кичик қабулхонасидир. Уларнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, деразалари паст

қурилган, боғ томонга чиқарди. Саройнинг катта ҳовли-
сида кўйлаб уй ва даҳлизлар қурилган эди...»¹

Худоёрхон ўрдасини малакали меъмор Н. Азимов ҳам ўзининг «Фарғона водийсининг меъморчилик ёдгорлик-
лари» номли рисоласида ёзган. Ундан ҳам бир парча келтирилади: «Шаҳарнинг асосий ёдгорликларидан XIX асрнинг иккинчи ярмида қурилган Худоёрхон саройи — ўрдадир. Қурилиш суъбий балангликда олиб борилган. 4 гектарга эга бўлган тўғри тўртбурчакли майдон кўп ҳовлилик бўлиб бир композицияни ташкил қилади. Шарққа қаратилган пештоқнинг асосий дарвозасига эса кенг қия сатҳ (пандус) олиб келади. Дарвозахона тепасида катта ҳарфлар билан «Аркчи олий Саид Муҳаммад Худоёрхон» деб ёзиб қўйилган.

1876 йили капитан Н. П. Воронцов, кейинчалик топограф А. П. Борисовскийлар чизган режадан кўрииб тур-
рибдики, саройнинг олдида мустаҳкамланган дарвозалар билан берк майдон бўлган. Унинг атрофида эса боғ ва казармалар бор эди. Ҳамма майдон девор билан ўралган.

Саройнинг мураккаб режаси эса ўзига юздан ортиқ хоналарни тўғри тўртбурчакка мужассамлаган эди. Одамлар яшайдиган хоналар ва меҳмонхоналар ажралиб турарди. Ҳовлининг биричи қисмида кириш томони ва атрофида жойлашган айвонлар, кўришишхона, зарринхона ва алоҳида ҳовлилик мачит бор эди. Марказий қисмида эса саломхона, шохийшин ва хўжалик хоналари жойлашган эди. Саройнинг иккинчи қисмида эса бир-бири билан туташган учта ҳовли—хоннинг ҳарами жойлашган бўлиб, у ерда хоннинг 3—4 қонуний хотинлари ва 40 чурчилари хизматкорлари билан яшардилар. 1876 йили Қўқонга келган Мари Бурдопнинг «Париждан Самарқандгача» номли китобидаги расмларга қараганда, ҳарам икки ярусли бўлиб ёзги айвонлари, павильонлар (уйлар), юқори қисмида ўтиладиган йўллари бор эди.

Сарой маҳаллий усталар Мулла Суярқуд ва Уста Солихўжа ва бухоролик Уста Фозилхўжалар томонидан меъморбоши Уста Мир Убайдулло бошчилигида қурилган. Асосий қурилиш материали пишган гишт бўлган.

Бионинг меъморий безатилишида Худоёрхоннинг тежамкорлиги таъсир қилган. Саройнинг олдини, дарвозахона, меҳмонхона бий безаб, қолган бишоларга ҳам-

¹ *Абрамов Я. К. и Круковская С. М. Ковандский краеведческий музей, 3—9-бетлар.*

хўрлик қилмаган. Шарқий қисмидаги пештоқнинг безатилган дарчали минорачалари кирадиган жойни салобатли қилиб кўрсатади. Ҳаймакор дарвозалари Уста Қодиржон Ҳайдаров томонидан таъмирланган. Олд томовининг икки қаноти бир қарашда симметрияси бузилганга ўхшайди, тўғри тўртбурчакли дарчалари ҳамда чеккаларидаги миноралари (жануби-шарқ томонидагиси олти қиррали, қолганлари цилиндр шаклида) нақшли сирли кошчилар билан безатилган. Деворлари бир нечта қатор қунғуралар билан безатилган. Бошқа томонлари гиштлик бўлиб безатилмаган. Айвон бир нечта қоматли ўйма устувлар билан кўтарилган, шифтида муқарнас ва асоси эса кўзагига ўхшашдир.

Меҳмонхоналари сиркор кошчилар ва ўйма ганч билан безатилган. Камин билан иситиладиган хона поли арча тахталари билан қопланган, айвонлар эса мрамар билан жиҳозланган. Айвон деворлари, тоқчалари нақш билан безатилган.

Қўқон саройи анъанавий ҳожди—режавий йиғими билан, ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Интерьерини безашда маҳаллий моҳир усталардан Уста Абдулла, Марасул, Масолиҳ, Ҳақимбой ва Суфи Йўлдошлар қатнашганлар.

Ҳозир эса комплекسدан фақат саройнинг шарқий қисмидаги бир нечта хоналари сақланиб қолган ҳолос ва улар таъмирлангандан сўнг ўлкашунослик музейи эгаллаб турибди».¹

И. И. Ибрагимовнинг ёзишича, 1871 йилда хоннинг қабулхонаси осийча ранг-баранглик билан европача комфорт аралашмаси бўлиб, европача жиҳозлари кўпроқ эди, осийча жиҳоздан жуда оз қолганди: бўялган шифт ва девордаги тоқча ҳамда ёзилган гилам, кўрпача ва ёстиқлар. Деворда катта ойна осийлик турарди, унинг олдида думалоқ стол, унинг устида шамдон ва ёқилган шам турарди. Эшикнинг ўнг ва чап томонларида яна иккита кичик ойналар осилганди, деворлар олдида бўк дарахтидан тайёрланган стуллар қўйилган, хонтахталарда эса чироқ ёқилган эди.²

1875 йили Қўқонда бўлган А. Куннинг сўзига қараганда, хон хоналарининг ички жиҳозлари ўзининг шар-

¹ Азимов И. Архитектурные памятники Ферганской долины. Т., 1982, 21—24-бетлар.

² Ибрагимов И. И. Пять дней в Коканде. Туркестанские ведомости, 1871, № 45.

даги айрим хоналар европача жиҳозлар билан ҳам жиҳоз-қона ясатилганлиги билан ажралиб турган. Аммо сарой-ланган ва улар Петербург ёки Москвадан олиб келинган.

Хоналар деворлари ганч билан сувалган ва панжарали деразалар оралиғига маҳаллий рассомлар жимжимадор қилиб олтин олмали ва гулдаста каби расм солганлар.¹

Айрим маълумотларга қараганда, баъзи бир деворларга панжарали деразалар ўрнатилган бўлиб, оддий ёлланган қоғоз ёпиштирилган, баъзиларида эса оқ ёки кўпроқ рангли шиша ойнак ўрнатилган экан.²

Сарой ҳаётидан кичик мисол. 1871 йил 29 январь куни хонзода Насриддинбек И. И. Ибрагимовга шундай ҳикоя қилади: «Бизда Қўқонда авваллари уйларда печкалар бўлмаган эди ва мен биринчи бўлиб ўз хонамга ўрнатдим. Менинг уйимга дадам (яъни Худоёрхон — Х. В.) келиб ва печкани кўриб қолиб бошларини силкилатиб «Сенга уят эмасми, печка олдида исиниш учун чол эмас-санку», дедилар. Оқибатда устимдан кўп ҳазил қилиб юрдилар. Кейинчалик печка келтирадиган фойдани тушундилар шекилли, ўзларининг ва бошқа хоналарга ҳам печка ўрнатдилар, ҳаттоки мендаги печкани ҳам олиб қўйиб ўзларининг хоналарига ўрнатдилар».³

Шундай қилиб, Қўқон шаҳрида биричи бўлиб печкани Қўқон хони Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбек ўз хонасига ўрнатган.

ҚЎҚОН МАДРАСАЛАРИ

XIX асрда Қўқон шаҳрида олий ўқув юрти сифатида ташкил қилинган мадрасалар кўп эди. Улар шунингдек тарихий меъморий ёдгорликлар ҳамдир. Улардан кўпи шу кулга қадар сақланиб қолинмади, номлари ҳам номаълум. Сақланиб қолганлари ҳақида эса айрим ёзма парчалар ёки кўпинча фақат номлари эслатиб ўтилган холос. Маълумотларга қараганда, Қўқон шаҳрида 40 тача мадраса бўлган, аммо ҳали ҳаммаси ҳақида арихив ёки бошқа манбалар тўлиқ топилган эмас.

¹ Купи А. Некоторые сведения... «Военный сборник», 1876, 428-бет.

² В. З. Артиллерия в Кокандском походе. «Артиллерийский журнал», 1877, № 3, 791-бет.

³ Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими, 33-фонд, 1-руйхат, 224-иш, 25—26-варақлар.

Норбутабий мадрасаси. 1799 йили қурилган. Уял барпо этишда қўқонлик усталар билан бирга бухоролик Муҳаммад Солиҳ Уста Қосим ҳам қатнашган.

Қўқон усталарига хос хусусият монументалликдир. Бинонинг баланд пештоқлари ва салобатли кириш аркалари ва капителлик гумбазлари худди феодал тузуми ва унинг суянчиги бўлмиш диннинг барқарорлигини рамз этгандек туюлади. Бу таассуротни пишган ёиштдан қурилган олди девори яна ҳам мустаҳкамлайди. Қўқон мадрасаларига хос хусусиятлардан бири кўч қурилмалар кошисиздир, фақат айримларигина бундай безаклидир. Ички ҳовли берк қурилма бўлиб периметри бўйлаб ҳужралар жойланган эди¹.

Меъмор Н. Азимовнинг ёзишича, «Бу бир қаватли бино симметрик ҳовли композицияси (тузилиши) режасига кўра тўғри бурчакли бўлиб унинг бурчакларида цилиндрсимон миноралари бор. Кесма бурчакли квадрат ҳовлисида (38x38 м) яшайдиган ҳужралар мавжуд. Асосий кирадиган пештоқли томон шимолга қаратилган. Унинг ён томонларида гумбазли мачит қурилган. Ун икки деразали бир-бирига туташган арklar, цилиндрсимон қурилма, гумбазли мачит ва синф қурилган.

Пишган гишт билан қурилган бу бинода деярли безаклар йўқ. Ёиштлик олди девор, очик, ганчли шувоқ ўзининг мусаффолиги билан ярқираб туради. Мачит хонаси ўзининг сталактитли гумбаз таги ва юлдузсимон қурилмалар билан тўлдирилган меҳроб дархонага шибатав гўзалроқ кўринади. Эшиклари эса содда геометрик шакллар ва ўсимликсимон ўймакорлик билан безатилган.

Мадраса ўзининг тузилиши ва пештоқи билан Бухоро ёдгорликларига ўхшаб кетади (Кўкалдош, Абдулазизхон ва Мир Араб мадрасалари каби)».²

Ўзининг салобатлилиги билан икки қаватли, пишган ёиштдан қурилган, бурчакларида миноралл, квадратсимон баланд бино Мадалихон мадрасаси бошқа қурилмалардан ажралиб турарди. Бундай мадраса Тошкентда ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам бўлмаган. Бу ерда 1000 та мулла ўқир эди.³ Бу мадраса совет даврида харобага айланди ва бузиб ташланди.

«Тарихи Туркистон» номли китобда ёзилишича, «Ху-

¹ Қўқон шаҳар архитектура бўлими. Навенгарь рақами йўқ.

² Азимов Н. Архитектурные памятники..., 31—32-бетлар.

³ Туркестанский сборник, т. 23, 33-бет.

доёрхон тахтга ўлтурғоннинг тўққизинчи йили қадим-
ги хонларнинг эски ўрдаси ўрнига Мусулмонқули Худо-
ёрхон номига Мадрасайи Олийни бино қилиб ўнинчи
йили муддати икки йилда итимомига еткурубдур. Мадра-
са таърихи назм тариқасида баён қилинбдур:

Дин паноҳи бўлган шоҳгина бахтиёрликка лойиқдир,

Шоҳ қадамидин фосиқлар холи вайрон бўлади.

Ҳар бир қадамда унинг фикри яхшилик учун йўл бўлади,

Шунинг учун унинг ҳоки-пойидин катта йўллар гулзорга
айланди.

Мадрасалар туфайли замонда бахт асарлари мавжуд,

Ҳар бозору ҳар кўчага шоҳ зийнатлар берди.

Шоҳ ходимларидан бўлган Мусулмонқули номли киши,

Қадимий хонлар ўрдаси бўлган ерни илмгоҳ мадраса
қилди.

Ақл пири унинг таъриhini менга айтди:

«Манзар мазага боб» бунга таърих бўлди.

«Манзар мазага боб» моддаи таърихдур. 1272 ҳижрий¹
(1855—56).

Мулло Олим Маҳдум ҳожининг маълумотига қара-
ганда, «Маллахоининг хонлик тарихининг тўртинчи йили
ва охири ҳукмронлиги асрида Ҳазрат Калон Соҳиб мад-
раса ва хонақоҳларини бино айлаб, ул хонақоҳ биносига
бул тариқа таърих айтилибдур:

Улуғ Оллоҳ инояти билан.

Тоғ ерни тутиб тургандек,

Динни тутиб турувчи лангари.

Оламларнинг ғавси Ҳазрати Соҳиб,

Қуйидаги иморатни бино қилди.

Аҳлуллоҳ (авлиёлар) юрадиган йўлдан маскан,

«Илми қол»²га фойз пурини берувчи маъдан.

Худди Сидра³ дарахтига ўхшаб,

Маъно зиваси улуғ Аршга етган.

Қол ва хол⁴ каби икки деиғиздан,

«Мажмаъ ул-Баҳрайн»нинг пур булоғи ёқиб чиққан.

Жавнат қандай зийнат топган бўлса,

Бу бино ҳам ўшандоқ зийнат топди.

Унинг мингдан бир васфини печа йиллаб,

Қачон адосига етказиш мумкин.

¹ Тарихи Туркистон, 66-бет (Мусулмонқул 1853 йилда қатл
этилган — Х. Б.).

² Дунёвий илмлар.

³ Еттинчи осмонда жойлашган дарахт.

⁴ Авлиёлик илмлари.

Бу бинонинг таърихи ҳақида ақя шундай деди:

«Маҳалла файзи илми ҳол-қол».

«Ушбу кейинги мисра ихрожу идҳолсиз моддаи таърих бўладир (1278/1861—1862)»¹.

Худоёрхон опасининг васиятига кўра «Мадрасаи Ҳоким ойим»ни Ҳомеъ мачитининг шарқий томонига қурдирди. Қурилишни Мулло Тўра ўзли бошқарди. Қурилиш 1869/70 йилда тугади. Кейинги йили эса Худоёрхоннинг фармойишига кўра Сирдарёдан Шаҳрихон томон ариқ чиқариб ундан тушадиган даромадни «Мадрасаи Ҳоким ойим»га вақф қилиб берди².

Мадрасаи Камол қози. Мадраса 1820 йили қурилган. Олди деворининг бир қисми рангли сиркор кошинлар билан безатилган. Шу билан айтиб ўтиш мумкин, энг юқори сифатли сопол буюмлар ва кошинлар охири асрларда Қўқонда тайёрланар эди. Камол қози мадрасасида ишлатилган кошинлар ҳам юқори сифатли эди. Қурилиши маҳаллий қўқонлик усталардан Уста Умархон бошқарди. Бу мадраса таъмирланаётганда 1913 йили олди томони кошинлар билан безатилган, уларни уста Муҳаммад Содик қози тайёрлаган. Айниқса сариқ ва кўк рангли кошинлар жозибадорлиги билан, бошқа ранглардан сифатлилиги билан ажралиб туради.

Мадраса гумбази дўппига ўхшатиб қурилган. У квадрат шаклдаги мис билан ёпилган эди. Уларни ака-ука Содикхон ва Ҳожиматлар тайёрлаганлар. Охири вақтда ҳам мадраса биноси таъмирланган.³

«Камол қози мадраса»сининг меъморий ёдгорлик сифатини Н. Азимов қуйидагича таърифлайди: «Камол қози мадраса»си — мусулмон олий ўқув юрти бўлиб, ўзига дарсхона, ҳужра ва айвон-мачитни қамраб олган. Ҳаммаси бир бутун ҳовли композициясини ташкил этади. Айниқса дарвозахонаси алоҳида аҳамиятга эга. унинг нақшли пештоқининг тепа бурчагидаги цилиндрсимон минора ва гумбазли дарчалари яхши ишланган. Худоёрхон саройи каби бу ерда ҳам фақат дарвозахонаси бой ишланган. Пештоқи, нақшли кошинлари араб ёзувлари билан узвий боғлангандир. Пештоқнинг орқасида икки қанотли ҳажмли юқори қисми тўртбурчакли гумбаз билан ёпилган жойда ўқув хона бўлиб хизмат қиларди. Дарсхонанинг балкони асосий олди девор томони пештоқнинг тепасида

¹ Тарихи Туркистон, 81-бет.

² «Ансоб ас-салотин ва таворихи ал-ҳавоқиш», 55-варақ.

³ Қўқон шаҳар меъморчилик бўлими. Инвентарь рақами йўқ.

жойлашган бўлиб ҳужра ва мачитли квадрат (20x20 м) шаклдаги ҳовлига олиб чиқади. Мачит шарққа қараган тўрт устунли очиқ айвон каби эди. Ички қисми ганчли бўлиб ташқариси эса жамоат бинолари каби пишган гиштдан шuvoқсиз қурилган эди.

Қамол қози мадрасаси қўқонлик усталарнинг меъморчилик аъёналарига кўра қурилган».¹

Қўқон сойининг чап қирғоғида Гишткўприк ёнида яна иккита катта мадраса бўлган: «Мадрасаи Тўнқатор» ва «Мадрасаи Ҳаққули мингбоши». Иккинчиси 1825 йили Ҳаққули мингбоши Жаҳонгирбек додхоҳ ўғли томонидан қурдирилган. Афсуски, бу бинолар сақланмаган.

«Мадрасаи Миён ҳазрат».² XVIII асрнинг охирида Қўқон шаҳрининг жанубий қисмида қурилган. Миён Аҳад пешоварлик (Шокистон) эди, у ердан оиласи билан Қўқонга кўчиб келган. У ўзининг ақл-заковати, диний фанларни яхши билиши билан машҳур бўлиб хонга маслаҳатчи бўлиб олади. Покистондан бой мерос олади ва шу маблағ ҳисобига мадраса қуради. Бу мадраса биноси шу кунга қадар сақланиб қолган.

Бу уч ҳовлилик комплекс бўлиб икки ҳовлиси бирига шарқ-ғарб ўқи бўйича туташган, учинчиси эса уларга жануб томонидан туташган.

Мадрасанинг асосий кирадиган гумбазли дарвозахонаси майин ўймакорлик дарвозаси билан жанубий ҳовлининг ғарб томонига ўрнатилган. Дарвоза қўқонлик уста ўймакор Искандар ҳожи томонидан ясалган. Мадрасанинг барча томонларига уйлар туташган. Жанубий ҳовлининг периметри (32—26 м) бўйича ҳужралар қурилган, фақат жанубий қисмида кўп устунли квадрат режали мачит бор. Шу ернинг ўзида, жануби-шарқ бурчагида кичик минора сақланиб қолган.

Қолган шарқий (35x20 м) ва ғарбий (23x11 м) ҳовлиларни ҳам ҳужралар ўраб туради. Мадрасанинг шарқий томонида айвон бор эди (ҳозир у сақланмаган), ғарбий томонида эса ўқув хонаси қурилган. Деворлари пишган гиштдан қурилган ва ганч билан сувалган.

Бу мадрасада диний фанлардан ташқари адабиёт, математика, астрономия, тарих ва бошқа фанлар ҳам ўқитиларди. Мадрасада қўқонлик машҳур шоир Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ўқиган ва шу ердаги ҳужрада яшаган.

¹ Азимов Н. Архитектурные памятники..., 26—27-бетлар.

² Бу ҳақдаги маълумот ҳам Н. Азимов рисоласидан олинди.

Маълумки, Нодирабегим фармони бўйича Қўқон шаҳрида яна иккита мадраса қурилган эди: биринчиси — «Моҳлар ойим» тақачилик растаси ёнида, иккинчиси — Чалпак катта қабристон ёнида эди.

Менинг шахсий архивимда «Чалпак» мадрасаси билан боғлиқ учта ҳужжат бор: 1. «1914 йилда 5 нчи мартда Жўрабой Муҳаммад Носир ўғли «Мадрасаи Чалпак»нинг мутаваллисига икки минг кесак сотиб олти сўм пул олдим деб, хат билмагани учун амри билан Мулло Исмаил Охунд Мирзо хўжа ўғли қўлум қўйдум».¹

2. «1914 йил 15 декабрь. Менким Мулло Аҳмад ад-дин Мулло Фаримқули Охунд ўғли «Мадрасаи Чалпак»ни мутаваллисидан хизмат ҳақим учун ўн сўм олиб Мулло Аҳмад ад-дин Мулло Фаримқули ўғли қўлум қўйдум».²

3. «1914 йилда 1 октябрда Муҳаммад Носир Муҳаммад ўғли «Мадрасаи Чалпак»ни бир адал вақф дўқони новвойлик маҳалласидагини бир йилга 45 сўмга ижарага «Мадрасаи Чалпак»ни мутаваллисидан олдим, деб хат билмагани учун амри билан манким Мулло Яхшиқули Мулло Ишмуҳаммад ўғли қўлум қўйдум».³

Умуман олганда, Қўқонда мадрасалар кўп эди. «Мир» (Норбутабий томонидан 1799 йилда қурилган), «Мир Бутабек» (Мир Бутабек Эрдона ўғли қурдирган), «Ҳаким Тўра» (1795 йили Ҳаким Тўра қурдирган), «Хонхўжа эшон» (1789 йилда Хонхўжа эшон Юсуф хўжа эшон ўғли қурдирган), «Бузрук Ҳожа» (1801 йили Бузрук Ҳожа эшон Ҳасан Ҳожа эшон ўғли қурдирган), «Пир Муҳаммад Ясовул» (1802 йилда Пир Муҳаммад Ясовул қурдирган), «Хўжабек» (1805 йилда Хўжабек Абдурахмонбек ўғли қурдирган), «Охунд Девонбеги» (1805 йили Мулло Муҳаммад Охунд қурдирган), «Минг ойим» (1802 йили Минг ойим, Норбутабийнинг хотини, Умархоннинг онаси қурдирган), «Жомий» (1817 йили Умархон қурдирган, ҳам мадраса, ҳам мачит), «Мир Бутабой» (1827 йили қурилган), «Хўжа додхоҳ» (Бузрук Ҳожа Эшон Ориф Ҳожа ўғли 1822 йили қурдирган), «Мадалихон» (Муҳаммад Алихон 1829 йили қурдирган), «Али» («Олий» ҳам, Худоёрхон номига 1846 йили Мусулмонқул мингбоши қурдирган), «Ҳоким ойим» (хон онасининг номига 1869 йили Худоёрхон қурдирган), «Султон

¹ Шахсий архив, № 63—113/2.

² Шахсий архив, № 63—113/3.

³ Шахсий архив, № 63—113/4.

Муродбек» (Султон Муродбек Шералихон ўғли 1872 йили қурдирган) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бу мадрасалар тўғрисида батафсил маълумотлар йўқ. Шунинг учун махсус илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш талаб этилади.

ҚЎҚОН ШАҲРИНИНГ МАЧИТ ВА ДАҲМАЛАРИ

Қўқон шаҳрида XIX асрда жуда кўп мачитлар бўлган. Гувоҳларнинг маълумотларига қараганда ҳар бир маҳаллада ўзининг мачити бўлган. Улар улканлиги, катта-кичиклиги, қурилиши ва безаклари билан бир-бирларидан фарқ қилиб турган. Аммо кўпчилиги ташқи кўринишидан оддий, бир-бирига ўхшаш маҳалла мачитлари эди. Лекин баъзи бирлари катталиги ва меъморий тузилиши, нақш ва кошिवлари билан ҳақиқий тарихий, меъморий ва санъат ёдгорликлари даражасигача кўтарилган. Афсуски, шу кунга қадар бушдайлари кам сақланиб қолган. Масалан, Қўқон шаҳрида бўлган В. И. Масальскийнинг маълумотига қараганда, шаҳарда 348 та мачит бўлиб улардан 18 таси жомеъ мачитлари бўлган.¹

Жомеъ мачити. Бинонинг деворига ўрнатилган мрамарда «Жомеъ» мачити меъморий ёдгорлик бўлиб XVIII асрда қурилган, деб ёзилган. Шунингдек мачитнинг устунидан Ҳиндистондан Бобурнинг авлоди бўлмиш шоира Зебуносо Бегим (1639, Деҳли — 1702) томонидан юборилган, деган «ривоят» (XX асрнинг 80-йилларида тўқилган) қўқонликлар орасида мавжуд. Меъморий ёдгорлик мрамаридаги рақам ва ривоятнинг тарихий асоси йўқдир ва улар хатодир.

Жомеъ ҳам мачит, ҳам мадраса сифатида қурилган бўлиб, унда 100 га яқин хужралар мавжуд бўлган.

Қўлёзма ва архив манбаларига қараганда мачитнинг қурилишини Олимхон (1801—1810) бошлаб қўйган эди. Унинг фармони билан жой белгилавиб гиштлари ҳам олиб келинган. Аммо Олимхон ўлдирилгандан кейин гишталар Эски ўрданинг таъмирланишига ишлатиб юборилди. Бу ҳақда Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Ҳўқандий шундай деб ёзади: «Аввал Амир Олимхон Масжиди Жомеъни таъмир қилгон эрди. Иморат миқдор қад одам бўлганда домла Муҳаммад Ёқуб Охунд марҳум макъ иморат маҳрасани қилгон эрди. Бинобарин, сарф амвол аъвои қил-

¹ Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913, 700-бет.

гон ваъжидин ва ҳамма хишларни Эски Ўрлага сарф қилгон эрди. Яна ул жойга Амир Жаннатмакон аъода таъмир айлаб Масжиди Жомеъни бино қилди».¹

Умархоннинг буйруғига биноан 1817/18 йилда яна ўша жойга Масжити Жомеъни қуришади. Мулло Олим Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» номли асарида Жомеънинг қурилишига бағишлаган қуйидаги таърихни келтиради:

«Ҳақон эгаси қуёшдек нурли Амир,
Яқини узоқдагиларни ўзидан хурсанд қилди.

Бечоралар ушдан шоду хуррам,

Қамбағаллар эҳсонидин хурсанд.

Етимларнинг эсига оталари келмайди,

Саховатдин барча одам гурурда.

Мусофирлар ватанларини унутган,

Ивбондан барча (тўқ бўлуб) қариндошларига иши тушмайди.

Унинг даврида олимлар иззатли,

Азиз кишилар эса назру пиёзга гарқ бўлган.

Жомеъ масжидини тарҳини туздилар,

Эҳсони фаровон ҳукмдорнинг ҳукми билан.

Икки йилда унинг қуриб битирилгани,

Бу султоннинг кароматларидаг бўлди.

Унинг таърих йилини ақл:

«Мендан сўрасанг боз Жомеъ зуҳур» деди.

(Боз Жомеъ зуҳур) таърих бўлмоғига сабаб, Олимхон муқддас муқаддам Масжиди Жомеъ ўрнига Мадрасаи Олий бино қилмоқ бўлуб, деворини одам бўйи баробар ишлагандин кейин бирор монет илаш тўхталиб қолиб, Олимхондин кейин Умархон аввало бинони бузуб, ўрнига иккинчи маротаба Масжиди Жомеъ шариф ва мадраса бино қилган экан. Ва дигар шулким, Хўқанд шаҳрининг жамияти ушбу Жомеъ биносидин сўнгра маълум ва машҳур бўлганлик сабабидин боз Жомеъ зуҳур модан таърих бўлубдур».²

Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибратнинг «Фарғона тарихи» номли асарида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Умархон асарида мадраса қилмоқ, илмга ривож бермоқ, шарият аҳкомини жорий қилмоқ расм ўрпинда бўлуб, хон ўзи бошлаб Хўқанддаги Мадрасаи Жомеъни биносига

¹ Маҳмуд Ҳақим Яйфоний Хўқандий. Хуллас ат-таворих. Хўқанд, 1914, 29-бет.

² Тарихи Туркистон, 39—40-бетлар.

урунуб, асосга тош қўймоқ бўлганда уламо ва фузало ва умароларни аюобири вилояти Хуқанд жамъ бўлганда асосга тош қўйдургон кишига балоғатдан буён тарки мустаҳаб содир бўлмаган киши борму, тош қўйдур деганда, бу уламою фузалолардан ҳеч ким қодир бўлмай, ожиз келганда хон ўзи: «Алҳамдулиллоҳ, ман тарки мустаҳаб қилганим йўқ экан!» деб асосга тошни ўзи қўйганда, уламойи аср иттифоқ илан «жаннатмакон» лақабини берган эканлар. Бу жаннатмакон асринда уламою талаба ва аҳли илмлар ривожда бўлуб, шоирият муътабар экан.¹

Мачитнинг ўзи уч томондан тўсиқ хонақолик айвон бўлиб 98 устунга ўрнатилган. Шу жумладан 10 таси хонақонинг ичида. Устунларнинг айримларига ўсимликсимон ўймакорлик нақши солинган. Мачитнинг узунлиги 100 метрга яқин. Олд томонининг марказий қисмида озгина кўтарилган. Мачитнинг шифти васса жуфт усулида қурилган, айрим жойларида хавзақлар бор. Хонақонининг олдидаги шифт жуда гўзал ва нафис безакланган.

Жомеъ мачитининг олдида 1852 йили пишган ешитдан минора қурилган.² 1857 йили Худоёрхоннинг фармонида бисоан мачит таъмирланган. Бу ҳақда Мирзо Олим Тошкандий ўзининг «Ансоб ас-салотия ва таворих-и ал-ҳавоқин» номли асарида баён этади: «Ва яна Масжиди Жомеъга замони Умархон жаннатмакон вақтида бўлуб эди. Жануб Худоёрхон номози жумага боргонда кўрдиларким новги (нуги) футур кетиб экан. Дафъатан усто-нажжорларни жамъ айлаб соҳиби фаросат мубошир ва ишбони қўюб жадди-жиҳад қилдилар. Эrsa икки йиллик вақфи хусули бирла қадимдин минг даража зиёдароқ итимомига етти...»³

Кўркам ва чиройли Жомеъ мачити ва мадрасаси халқ учун яхши хизмат қилди, кўплаб талабалар ўқиди. Аммо мустамлака даврида маблағ етишмаганлиги туфайли бино бузила бошлади, безакларнинг рағви ўчди. Мустамлакачи маъмурият таъмирлаш учун маблағ бермади. Шундай шароитда 1906—1907 йилларда қўқонлик Мир Ҳабиб бой бу тарихий меъморий ёдгорлик бўлмиш муқаддас жойнинг биносини ўз ҳисобидан таъмирлашга қарор қилди. Фарғона водийсининг турли шаҳар ва қишлоқларидан усталар Қўқонга кела бошлади. Ҳаттоки, Арма-

¹ Мерос. Т., 1991, 289—290-бетлар.

² Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хуқандий. Хуллас ат-таворих, 29—51-бетлар.

³ «Ансоб ас-салотия...», 112—113-бетлар.

нистондан ҳам усталар келди. Аммо моҳир ва истеъдодли усталар билан бир қаторда ёш тажрибасизлар ҳам келганди. Бундан ташқари яна сифатсиз бўёқлардан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Лекин шунга қарамасдан таъмирлаш ниҳоясига етди ва Мир Ҳабиб бойга халқ миннатдорчилигини билдирди.

Совет даврида атеизм тарғиботининг кучайиб кетиши натижасида Жомеъ мачити ва мадрасаси ёпилди, ҳужра-лар бузиб ташланди, мачит айвони гишт билан беркитилиб омбор, маълум бир вақтда чайқов бозори сифатида ҳам ишлатилди.

Қўқон аҳолисининг талабига мувофиқ, Қўқон шаҳар ижроқўми қарори билан Жомеъ мачити 1982 йили яна қайтадан таъмирланди ва аввалги асл ҳолига келтиришга ҳаракат қилинди. Таъмирлаш учун замонавий тадқиқот қилинганда нақшларнинг асли топилди ва шунга мувофиқ улар тикланди. Аммо энг жиддий ва ўз вақтида бажарилган иш — бу мачит устунлари чириб кетган паст қисмининг қирқиб ташланиб, ўрнига махсус ишланган тошларни ўрнатиш эди.

Жомеъ мачитининг ҳовлисида қўқонлик меъморлар Р. А. Аҳмедов ва А. Аҳмедов лойиҳалари бўйича «Гулдаста» номли чойхона қурилган. Бу бино Қўқонга хос анъаналарга мувофиқ қурилган. Устунларини машҳур ўймакор Қ. Ҳайдаров моҳирона ишлаган. Чойхонанинг яна бир хусусияти шундаки, у қўқонлик қарияларга мўлжалланиб жуда чиroyли нақшлар билан безатилган. Деворлари ганч билан ишланган.

Жомеъ мачитининг таъмирланиши ҳақида баён этилаётганда адолат юзасидан қуйидагиларни айтиб ўтиш лозим. 1982 йилги таъмирлаш шаҳар ижроқўмининг собиқ раиси Шокировнинг раҳбарлигида амалга ошган. Мачитнинг тепасига «Жомеъ» деб ёзилмаслигининг сабаби ўша йиллари атеизм ҳали катта мавқега эга эди. Таъмирлаш жараёни тез суръатлар билан бораётганда мен Қўқонга келган эдим. Келганимни эшитган Қўқон тарихи ва адабиётининг ҳақиқий билимдонларидан бири, адабиётчи олим ҳурматли Мадамиллов Аҳмаджон ака бизни кига келдилар ва шаҳар ижроқўми Қўқон шаҳрининг биринчи йиллигини нишонлашга тайёргарлик қилинаётганлигини ва «Жомеъ»нинг ўрнига «Хавоқанд» деб хато ёзиб қўяётганликларини жуда ачишиб сўзлаб берди ва Шокировга хатосини айтишимни илтимос қилдилар. Мен Қўқон шаҳар ижроқўми раиси ҳузурига бориб Қўқоннинг номи «Хавоқанд» ва «Хавоқия» ҳам эмаслигини ва

шаҳар тарихи бир минг эмас, балки ундан ҳам кўпроқ, икки минг йилга яқинлигини айтдим ҳамда шаҳар тарихига оид машинкада 27 бетлик асоснома ёзиб бердим. Бунда шаҳарнинг қадимги номи Хўқанд бўлганлиги ва шаҳар тарихи икки минг йил эканлиги ҳақида ёзилган эди. Мачит мажмуи таъмирланиб бўлганлиги туфайли, мачитдан шаҳарга чиқиш дарвозахонасининг ҳовли томонига металлга «Хўқанд» деб ёзиб қўйилди, яъни ушбу мажмуидан Хўқандга, яъни Қўқон шаҳрига чиқилмоқда деган маънода. Мачитга кириш дарвозахонасининг тепасига «Жомеъ» деб ёдгорлик ном ёзиб қўйилса ҳозир ҳам кеч бўлмас эди ва ҳақиқат ўрнатилган бўлур эрди.

1871 йил 22 февраль куни Мирза Ҳаким парвоначи Тошкентдан келган И. И. Ибрагимовни шаҳарда Художон маблагига қурилаётган янги мачитни кўргани таклиф қилади. Улар бориб кўрганларида қурилиш тугамаган эди. Мачитнинг ҳовлиси катта бўлиб терак ва қайрағоч дарахтлари экилган боғи бор эди. Мачитнинг ўзи ҳам жуда катта бўлиб, кириш томони бўйлаб бир нечта кириш эшикки панжара ўрнатилган. Ўртада ҳам бино бор эди, унинг бир нечта эшиклари энди қурилаётганди. Қурувчиларнинг сўзларига қараганда, буларнинг эшиклари шишадан ишланган бўлармиш. Бино шифти рангли нақшланган. Мачит устунларининг сони 204 та қайрағоч ва терак ходаларидан ишланган бўлиб, ҳар бирининг йўғонлиги 4 аршинга тенг экан.¹

XIX аср Қўқон кулолчи усталарининг кошинлари, услублари айниқса «Даҳмаи шоҳон»да яққол намоён бўлади. Бу Нодирабегим фармовига биноан XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган. Даҳма ёнида гулзор ва мевазор боғ бўлган, «Чалшак» мадрасаси ҳам қурилган.

«Даҳмаи шоҳон» уч қисмдан иборат: гумбазли хона «П» симонли пештоқли билан, икки устунли айвон—мачит ва ҳовлига ўхшаган хоналар қабристон.

Даҳманинг паст гумбази ва жиддий кўриниши унга салобат бериб туради. Бадий сифати учун ранго-ранг сиркор кошинлар қўлланилган. Пештоқнинг кенг томонлари лентасимон қилиб ҳаво рангли фон устида тўқ зангори тусли икки қаламшир тасвирланган кичик кошинлар билан безатилган. Қолган жойлари ўртасининг пастки қисмида кўк, зангори ва оқ рангли кошинлар, тепа қисми палосга ўхшаган сариқ, қизил, қора ва зангори рангли

¹ СПб. отделение ИВАН России, ф. 33, оп. 1, ед. хр. 224, 193-варақ.

кошинлар, қолган жойлари қизил, қизғиш, зангори, кўк, оқ рангли олти бурчакли ва ромбсимон кошинлар билан безатилган. Асосий гумбаз ҳам шундай ранго-ранг кошинлар билан безатилган: улар ромбсимон ва олти қиррали юлдуз каби шаклларда бўлиб бадий безаклар ясашга қулай бўлган.

Мақбара гумбазли, ички деворларидаги дарчаларнинг биридан томга, иккинчисидан мачитга ўтилган, учинчиси эса очиқ турган. Ички қисмидаги катта равоқлар билан дарча равоқларининг ораллиқларидаги ғиштлар тик, тажаклар эса тўлқинсимон қилиб терилган. Деворларнинг бошқа жойларидаги ғиштлар ётиқ (лук)дир.¹

Даҳманинг умумий гўзаллигига иккита ўймакор эшиклар (бири пештоқда, иккинчиси мачитга киришда) яна ҳам чирой бериб турибди. Иккаласи ҳам чинордан ясалган икки табоқли эшиклардир. Улар ўсимликсимон нақш ва ёзувлар билан ўйилган. Бадий безаклари сифати билан Самарқанд ва Хивадагилардан қолишмайди.

Мачитга кирадиган эшикни марғилонлик уста Муҳаммад Исо ясаган. Мачит шифтини Уста Муҳаммад Қўзи нақшлаган. Шифти тўртта квадратга бўлинган бўлиб иккита устуи ушлаб турибди, деворлар нақшланган ва ўйма ганчланган.²

«Даҳмаи шоҳон» 1971 йили тўла таъмирланган. Таъмирлаш жараёнида асл ҳолида сақлаб қолишга ҳаракат қилинган.

Мақбара устидаги тошлар бадий қийматга эгадир, улар майин ўйма араб ёзувлари ва нақш билан безатилган.

«Даҳмаи шоҳон» ёнида «Даҳмаи Модарихон» бор. Иккаласи ҳам XIX аср қурилмаларидир ва Фарғона меъморчилигининг ўзига хос хусусиятга эга. Даҳмаи ёки Ҳазираи Модарихон хон авлодларидан бўлган аёллар дафи этилган комплекс. Бундан фақат асосий фасад бурчакларида барпо этилган икки минарали гумбазли пештоқ (7,5x8,7 м) сақланиб қолган.

Бу ҳазирада «Даҳмаи шоҳон»га всбатан майинроқ ўсимликсимон ва геометрик шакллар билан сиркор кошинлар ишлатилган. Пештоқнинг ўнг томонида бир сиркор кошин плитасида уста «1241/1825 йил» деб ёзув қолдирган.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 3-жилд, 575-бет.

² Қўқон шаҳар меъморий бўлимининг архивидан.

Гумбазнинг иккя қисмя бурама шаклда ганч билан безатилган.

Бу даҳма ва ҳазира Фарғона анъанавий меъморчилик ёдгорликларидан ёрқин намунадир.

Бу ерга 1842 йили шоира Нодира ҳам дафн этилган эди. Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг фармониға биноан Нодиранинг суяклари (ҳокм) Модарихоп ҳазирасидан олиниб бошқа алоҳида жойға дафн этилиб, Р. Аҳмедовнинг меъморий лойиҳасига биноан янги ёдгорлик ўрнатилган.

Шу боис, яна бир фикрни айтиб ўтмоқчиман. Юқорида биз «Фарғона меъморчилиги», «Фарғона санъати» каби ибораларни кўп ишлатдик. Кўплаб чоп этилган асарларда ҳам «Фарғона услуги», «Фарғона анъанаси» ва шу каби иборалар ишлатилган. Фарғона водийсидаги анъанавий маданият ва санъат ҳақида сўз борганда албатта «Фарғона» сўзи билан бирга ишлатилади. Аслида эса чуқур тадқиқот қилинса, Қўқон шаҳрида қурилган мадраса, мечит, даҳма, ҳазира ва бошқа бинолар, адабиёт, нақш ва ўймакорлик санъати ҳам ўзига хос хусусиятларға эга бўлиб асосан Қўқон шаҳрида учрайди, бу шаҳарда олдин барпо этилган, кейин эса бунга ўхшатиб бошқа шаҳар ва қишлоқларда қўлланилган. Шунинг учун «Фарғона услуги», «Фарғона санъати» каби иборалар ўрниға «Қўқон услуги», «Қўқон санъати», «Қўқон мактаби» (шоғирдларға, санъат туриға нисбатан) каби иборалар билан ишлатилса тарихий ҳақиқатға яқин бўлиб адолат ўрнатилган бўлур эди.

ҚУҚОН БОЗОРЛАРИ, КЎПРИКЛАРИ, УЙ ВА БОШҚА ҚУРИЛМАЛАРИ

Бу қурилмалар ҳақида сўз бошлашдан аввал шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, улар ҳақида маълумотлар жуда ҳам оз. Шунинг учун хонлиқ даврида Қўқонға келиб ўз кўзи билан кўриб батафсилроқ баён этган рус сайёҳ ва олимлари, элчилари ёзиб қолдирган манбаларидан фойдаланишға тўғри келади. Масалан, А. П. Федченко Қўқон бозорини кўриб ҳайратланиб «мен ўлкада кўрган барча (бозор — Х. Б.)ларидан ўзининг қурилиши билан, менимча, бу бутун Ўрта Осиёда ҳам, энг яхшисидир»¹ деб ёзади. А. П. Федченко ёзган бозор эски, куйиб кетган

¹ Туркестанский сборник, т. 125, 48-бет.

бозор ўрнига қурилган эди. Бу ёнгида 800 га яқин дўкон ёниб кетган. Уларда кўпи хоннинг мулки эди. Бу бозорни Худоёрхон ўз ҳисобидан қайта тиклайди. Лекин шунинг эвазига бошқа шахсларга тегишли ерларни ўз фойдасига тортиб олади. Қўқон бозорининг энг афзаллик томони унинг усти ёпиқлигида эди. XIX асрда Ўрта Осиёда бозорлар ва ҳатто кичик бозорчалар ҳам ёзда усти беркитиларди. Лекин бу тез ва вақтинчалик қамиш ёки бўйра билан ёпиларди. А. П. Федченконинг сўзига қараганда, Қўқонда эса бозорнинг томи баланд ва тахта-лар билан қурилган бўлиб, бино ичида ҳаво кўп эди. Аммо ҳаво айланиб туриши учун деразалари йўқ эди.¹

Қўқон бозорини кўрганлар ҳақиқатда ҳам энг яхши ва кўркам қурилмалардан бири бўлиб пойтахт обрўсига обрў қўшар эди, дейишади.

А. П. Федченко ва А. П. Хорошхинлар Қўқон шаҳридаги кўприкларни ҳам мақташган. Масалан, А. П. Хорошхиннинг ёзишича, Катта сой устида қурилган Муҳаммад Алихон кўприги гишт билан қурилган бўлиб аркли, икки томонида дўконлар бўлиб қурувчи Хўжа додхоҳга катта обрў келтиради.²

Қўқон шаҳрида уйлар бир-биридан ажралиб эгасининг мулкдорлигини кўрсатиб турарди. Эгаси қанчалик бой бўлса унинг уйи, ҳовлиси ва боғлари билан кўркамроқ ва ҳашаматлироқ бўлган. Аммо бойлар аҳолига нисбатан оз бўлганлиги туфайли бундай ҳашаматли ҳовлилар сон жиҳатдан оз бўлиши табиийдир. Лекин улар эгаллаб турган ер майдони катта эди. Масалан, 1864 йил 24 декабрь куни Туркистон генерал-штабининг вакили полковник Шауфус ва унинг ҳамроҳларига ажратилган уй ва ҳовлини А. П. Хорошхин ёзиб қолдирган. Бу биво Мирза Ҳакимники эди. Элчиларни қузатган рус соқчиларига эса кўшни Мирза Аҳмадбекнинг уйи ажратилган эди.

Мирза Ҳаким Худоёрхоннинг Ташкентдаги ишончли вакили (элчиси) эди. У савдо-сотик билан бир неча бор Россияга ва бир марта Парижга борган. У рус тилини яхши биларди. Буларнинг ҳаммаси ушнинг жиҳозланишига таъсир этганди. Шу билан бирга Мирза Ҳаким ўз даври зодагонларининг билимдони бўлиб руслар билан дўстона бўлиб туриш ва уларга яқинлашиш тарафдори бўлган. Кейинчалик Мирза Ҳаким рус разведкасига мах-

¹ Уша ерда.

² Хорошхин А. П. Сборник статей..., 41-бет.

фий равишда хизмат қилади, аммо бу ҳақда Худоёрхон билмайди. Умуман олганда Худоёрхон даврида Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида дўстона муносабатни ўрнатишда Мирза Ҳақимнинг ҳиссаси каттадир.

А. П. Хорошин Мирза Ҳақимнинг ўзини қуйидагича баён этади: «Тошкентдаги кўплаб мусулмонона уйларда осийча дидлик, яхши нақшланган хоналар кўп, аммо бизнинг элчиларимизга ажратилган учта хонанинг нақшлаган девор ва шифтларидек бошқа гўзалроғини ҳеч қаерда кўрмаганман. Қайси томонга боқмапг ҳамма ёқда турли шакл ва рангли гул ва пақшлар кўзга ташланади. Менинг кўзим бундай рапго-рапг нақшларга кўниқиб қолганлигига қарамай, шифтдап, айниқса расмлардап кўзимни уза олмасдим, бундай гуллик безакларни бирон-та ҳам ботаник атласларда топа олмайсиз. Одатда, бой одамларнинг уйлари деразасиз қуриларди. Мирза Ҳақимнинг уйи эса катта ва равшан, деразали бўлиб, полга гиламлар солинган. Мебель эса унчалик мураккаб бўлмаса ҳам элчилар келишига ўрнатилган. Кейин оврўпоча идишлар, чироқлар ва умуман оврўпоча жиҳозланган, ҳаттоки Мирза Ҳақим Россиядан олиб келган унча катта бўлмаган аптечка ҳам бўлиб бу бизнинг кўқонлик амфитрон (икки юзламачи — Х. Б.) нинг уйдабурунлиги, диди унга ҳурмат ва ҳавас этишга чорларди».¹

А. П. Федченко 1871 йили Қўқонга келганда Усмон бойваччанинг уйида яшаган. Унинг ёзишича, «Бойваччанинг уйи яхши жиҳозланган бўлиб катта дарвозахонадан улкан боғни ажратиб турган катта ҳовлига кириларди. У ерги одатларга кўра дарвоза шундай қурилган эдики, кўчадан нима қилинаётганлиги кўринмас эди... Дарвоза ёнидаги бино — дарвозахона салқин саройга ўхшатиб қурилган бўлиб сарбозлар учун ажратилган эди. Улар ўзларининг махсус хоналаридек жойлашиб доворларга қурул-аслаҳаларни осиб қўйиб ўзлари супачаларда ўтиришарди. Одатда, бу ерда деярли ҳамма зодагонларнинг бинолари олдидаги дарвозахоналар шундай қурилиб, соқчиларга мосланарди... Ҳовлининг икки томонида отлар учун айвон қурилган, ҳовлининг ўртасида эса отларни боғлаб қўйиш учун қозиқлар қоқиб қўйилган. Боғ томонида эса омборхона ва уйлик бино қад кўтариб турарди, қолган томонлари ганчли сувоқ қилинган кўплаб тоқчалик деворли айвон қурилган эди...

¹ Хорошин А. П. Сборник статей..., 54-бет.

Кенг ва катта боғ ёш бўлганлиги туфайли кам саяқин берарди... Боғда ҳовуз йўқлигига қарамай, биргина ариқ оқарди. У шунчалик чуқур эдики, таги ёпишқоқ лой бўлишига қарамай, унда чўмилиш (хопитиш) ҳам мумкин эди. Боғда фақат мевали дарахтлар экилган бўлиб яна бедалар ўсмоқда эди...»¹

И. И. Ибрагимов қўқонлик савдогар Миролим хожанинг уйини бундай тавсифлайди: «Бутунлай русча жиҳозланган. Бўк дарахтидан тайёрланган стуллар, ойналар, дазмолланган чиройли эшик пардалари — буларнинг ҳаммаси қандайдир бой рус оиласини эслатарди. Бой осийликлар уйининг деворларида учратиладиган ранго-ранг нақшларнинг изини ҳам бу ерда тона олмайсиз. Ҳамма нарса содда ва оддий бўлиб чиройли ва мулоимдек эди».²

1872 йил 2 март куни И. И. Ибрагимов Худоёрхоннинг ёзги Афғонбоғ қароргоҳини бориб кўради. Бу боғ Қўқондан 1,5 вёрст нарида эди. Боғ дарвозасининг ёнида тегирмон бор эди. Дарвозадан ўнг томонда қоровуллар учун кичик айвон бўлган. Дарвоза орқасида чап томонда икки деразали уй бор экан. Эшикка бир неча поғонали зинапоя олиб келарди. Кейин кичик ҳовли бўлиб ўнгда ўна уйчада яна иккита дераза бор эди. Ўнг томонда олти рус деразали яна бир хона — хоннинг қабулхонаси мавжуд эди. Биринчи ҳовлига чиқадиган бу дераза олдида хон ўтириб келганларни қабул қиларди. Хонанинг узунлиги 7 ва эни 2 қадам эди. Хонанинг пола гиштли бўлиб ўртада олов учун тўрт бурчакли чуқурча бор эди (бу саядал учун бўлиши ҳам мумкин — Ҳ. Б.) ва унинг тепасида тутун чиқиб кетиш учун тешик (дарча, мўри) бор эди. Бу хонанинг ёнида иккита рус ювувчи (умывальник) бор эди. Улардан кейин яна ҳовлича, яъни ичкари аёллар учун ҳовли мавжуд эди. Кичик ҳовлининг ўртасида тўрт бурчакли гулзор ва нарироқда ҳовуз бўлган. Кираверишдан тўғрида зангори деразали хонага олиб кирадиган эшик ёнида қулфланган яна бир эшик бўлиб деразалари ичкаридан беркирилган. Яна ўнгроқда русча деразали хона бор эди ва яна даҳлизи бир кичик уй мавжуд бўлган. Бу хонанинг деразасидан ичкарида катта ойна кўришиб турарди.

Кейинги эшиқдан тахтали берк айвонга кириларди,

¹ Туркестанский сборник, т. 125, 40—41-бетлар.

² Туркестанские ведомости, 1871, № 45.

одамларнинг айтишича, ювинадиган хона. Тепада тўрт-бурчакли кичик дераз, пастроқда ҳам ўймакорлик билан ишланган тахта дераза бўлиб уни очиш учун тепага қўтариш лозим эди. Бу дераза боғ томонда эди. Эшикдан ўнг томонда ойнасиэ, деразаси узиб ташланган уйча бўлган. Эшикдан чап томонда ҳовли орқали боғга кирадиган эшик бор эди.¹

«Ансоб ас-салотин ва тавориҳи ал-ҳавоқин» номли асарда таъкидланишича, Худоёрхон фармонига биноан, 1856/57 йилларда Каримқул-меҳтар раҳбарлигида «Саройи Растан бозор» номли янги закот саройи қурилган. Мулло Исо Авлиё буйруғи билан Қўқон бозори ва бошқа бозорларда сарой ва дўконлар қурилган. Шунингдек унинг буйруғи билан Қўқон хонлигидаги бошқа бозорларда ҳам дўконлар қурилган.

И. И. Ибрагимов Қўқонда бўлганида Худоёрхон маблагига қурилган ҳаммомни кўрган, ундан тушадиган даромад маҳитга вақф қилинган экан.²

Шундай қилиб Қўқон шаҳрида меъморий ёдгорликлар мисолида ўзига хос Қўқон меъморчилик мактаби шаклланган, деб айтиш мумкин. Бу мактаб қадимги кўп асрлик маҳаллий меъморчилик анъаналарига асосланган. Асрлар давомида кўплаб моҳир ва истеъдодли уста меъморлар пайдо бўлдилар, аммо, афсуски, улар кўпчилигининг исмлари номаълум. Умид қиламизки, кейинчалик мутахассислар илмий тадқиқот шларини олиб бориб қўқонлик халқ усталарининг номларини аниқлаб тиклайдилар ва зарварақларга ёзиб қўядилар.

Кўплаб тарихий меъморий ёдгорликлар уруш, об-ҳаво ва ер қимирлашлари — zilзилалар туфайли бузилиб вайронага айланди, айримлари йўқ бўлиб кетди. Масалан, 1815 йили Қўқон шаҳрида юз берган қаттиқ zilзила оқибатида жуда ҳам кўплаб одамлар уйлар тагида қолиб, ҳалок бўлади. Айрим жойларда ерлар ёрилиб ҳам кетади, бир неча киши у ерга йиқилиб ҳалок бўлади. Ердан тутун чиқиб, сув фаввора бўлиб отилади. Ер олти ой давомида силкиниб турган.³

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин Қўқон шаҳар ҳокимиятининг ташаббуси билан сақланиб қолган меъморий ёдгорликлар таъмирланмоқда ва рўйхат қилиниб давлат ҳимоясига олинмоқда.

¹ С-Пб отделение ИВАН России, ф. 33, ор. 1, ед. хр. 324. 239—240-бетлар.

² Ибрагимов И. И. Пять дней в коканде, 216-бет.

³ УзР Фа Шарқшунослик институти, кулёзма, лив. № 954. 314 а-варақ.

СУНГГИ СЎЗ

Қўқон шаҳри Ўзбекистоннинг қадимги шаҳарларидан бўлиб, унинг ёши 2 минг йилдан ортиқроқдир, деган тахминга бориш мумкин. Аммо буни археологлар тадқиқ этгандан кейин қатъий айтиш мумкин бўлади. «Қўқон» топоними «Хўқанд» сўзидан олинган бўлиб «Латиф шаҳар» маъносини англатади. Хў халқининг номидан тузилган бўлишини ҳам инкор этмаймиз: хў+қанд. Қадимги Хитой қўлёмаларида Қўқон шаҳрининг номи «Давань» (милоддан аввалги II аср, И. Бичуриннинг тахмини), «Гуйшан» (милоднинг боши) шаклларида учрайди. IX—X асрлардаги араб қўлёмаларида эса «Хўқанд», «Хўвақанд» шаклларида учрайди.

Шаҳар бир неча бор чет эл босқинчилари томонидан вайронага айлантирилган, аммо маълум вақтдан кейин яна қайтадан қад кўтарган, тикланган. Ҳозирги Қўқон шаҳри XVII аср охири — XVIII аср бошларида тикланган. Бу ҳақда Флорио Бенвенининг эсдаликларини асос қилиб олиш мумкин. У 1725 йилда ёзишича, Қўқон шаҳри 23 та катта шаҳарлардан бири бўлган. Маълумки, катта шаҳар бўлиш учун маълум вақт талаб қилинади.

Қўқон пойтахт бўлганлиги сабабли у сиёсий ва стратегик аҳамиятга эга шаҳар эди. Асосий сиёсий воқеалар Қўқонда содир бўларди ва ҳал қилинарди.

Қўқон хонлари Олтин Бешик орқали ўз насабларини Заҳриддин Муҳаммад Бобурга олиб борадилар.

1709 йили Фарғона Бухородан ажралиб чиқади, мустақил давлат тузилади ва биринчи ҳоким бўлиб Шоҳруҳ сайланган, аммо у расман хон деб аталмаган. Фақат 1805 йили Қўқон ҳокими Олим ўзини хон деб эълон қилади ва унинг давлати эса расман Қўқон хонлиги деб айтила бошланади. XIX асрнинг қўлғина тарихчилари Норбўтабек (1770—1800) ва Умархон (1810—1822) даврларида халқнинг фаровон яшаганликларини ва маданият юксалганлигини мақтаб ёздилар. Муҳаммад Алихон (1822—1841) ва Худоёрхон (1845—1875, танаффуслар билан)

лан) даврларини эса энг ёмоц, огир даврлар деб ёзишган.

Қўқон шаҳар аҳолиси хонликдаги сиёсий турғунликни таъминлашда катта роль ўйнаган. Пойтахт аҳолиси ҳар бир воқеага ўз муносабатларини билдиришган, ташқи душманга қарши курашда эса қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатган, эксплуататорларга қарши норозилик галаёйлари кўтарган. Айрим галаёнлар очиқ қуролли қўзғолонга ҳам айланиб кетган. Тарих яна шундан гувоҳлик қиладики, 1841 йили Қўқон шаҳар аҳолиси Муҳаммад Алихон ва унинг атрофидагиларнинг ахлоқий бузуқлигига қарши қўзғолон кўтаради. Бундай воқеа ҳеч қаерда бўлмаган. Бу эса қўқонликларнинг ахлоқий покликларидан далолат беради. Шу йилнинг ўзида Муҳаммад Алихон ўз хонлик ваколатини бир кунга қўқонлик Қалаандар мисгарга топширади. Бундай ҳодиса ҳам ҳеч қаерда бошқа такрорланмаган. Қўқонликларнинг сиёсий онги айниқса Пўлатхон қўзғоломи (1873—1876 йй.) даврида намоён бўлади. Қўқонликлар босқинчиларга қарши бўлган халқ озодлик курашида қурол билан фаол қатнашадилар, жасорат ва матонатлар кўрсатадилар, бошқаларга ўрнак бўладилар. Буларнинг ҳаммаси Қўқон тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилади.

Қўқон шаҳар аҳолисининг иқтисодий ҳаётига халқ ҳунармандчилиги салмоқли ҳисса қўшган. Уларнинг маҳсулотлари турлича бўлиб, мазмунан бой ва сифатли эди. Хунармандчилик деярли тишиқ бўлишига қарамадан, ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари бор эди. Айниқса Қўқон ҳунармандларининг маҳсулотлари сифати билан бошқаларникидан ажралиб турарди. Масалан, гувоҳларнинг маълумотларига қараганда, Қўқонда ишлаб чиқилган газламалар ва металл буюмлар анча юқори турган. Қўқонда моҳир ва истеъдодли усталар кўп бўлган ва уларнинг маҳсулотлари Қўқон хонлигидагина эмас, балки чет элларда ҳам машҳур бўлган.

Қўқон шаҳрида савдо-сотиқ тармоғи шаҳарликлар ҳаётида муҳим ўрин олган эди ва у ички ва ташқи савдога бўлинган. Қўқон шаҳри хонликдагина эмас, балки бутун Ўрта Осиёда савдо маркази бўлиб ҳисобланган. Қўқон бозори энг яхши бозор эди. Қўқон шаҳрининг ўзига хос хусусиятларидан бири шу эдики, бу ерда деярли ҳамма парса бошқа шаҳарларга нисбатан анча арзон эди. Қўқон савдосида оқиллик ва софдиллик устун турган. Бозорларда қаттиқ назорат ўрнатилган, алдаганлар, айниқса харидор ҳақида хиёнат қилган савдогарлар қаттиқ жазоланган. Шунинг учун Қўқон шаҳрида парх-

наволар ҳам турғун бўлиб, савдогарлар жуда хушмуома-
лада бўларди. Масалаи, уста бир ҳафталик соф дарома-
дига битта семиз қўй сотиб олиши мумкин эди. Албатта,
уруш йилларда, об-ҳавонинг ёмон келиши натижасида
кам ҳосил олиниса парх-наво оғиб кетган, аммо ҳаммаси
ҳам меъеридан ошмаган.

Ташқи савдо асосан Россия, Ҳиндистон, Хитой, Аф-
ғонистон, Туркия, Эрон, Бухоро ва Хива билан бўлган.
Айрим вақтларда Қўқонга япониялик ва англиялик сав-
догарлар ҳам келган. Чет элга асосан ипак ва ип газла-
малари, пахта, қуритилган мева, чарм, қимматбаҳо тош-
лар, олтин, кумуш, заргарлик буюмлари, кулолчилик ва
бошқа маҳсулотлар чиқарилган. Чет элдан эса асосан ме-
талл буюмлар, идиш-тавоқлар, чини маҳсулотлари, чай,
тайёр газламалар, кийим, пойафзал ва бошқа нарсалар
келтирилган.

Товарлар карвон билан олиб келинган. Савдо-сотик
айниқса Бухоро, Хива, Қашгар ва Россия билан яхши
ўрнатилган. Чегарада ёки махсус белгиланган шаҳар-
ларда карвонлардан бож олинган.

Хон ҳукумати қўқонликлардан турли хил солиқлар
олган, айрим вақтларда меҳнаткаш халқ учун оғир бўлиб
хўжаликлари тушқунликка ҳам учраган. Бундан ташқар-
и улар кўлаб қурилиш ишларига ҳашар йўли билан
жалб этилиб меҳнат ҳақи берилмас эди. Айниқса бундай
ҳол Худоёрхоннинг учинчи марта тахтга ўтирган йилла-
ри рўй беради. Оқибатда халқ қўзғолон кўтаради. Худо-
ёрхон Қўқонни ташлаб Тошкентга қочишга мажбур бў-
лади. Аммо у хонлиқнинг хазинасини (тўрт арава олтин
ва икки арава кумуш тангалар билан) ҳам олиб кетади,
лекин улар унга насиб қилмайди.

Айрим маълумотларга қараганда, хонлик даврида
Қўқон шаҳрида 40 та мадраса, 120 та мактаб ва 300 та
мачит бўлган. Мактаблар қизлар учун алоҳида бўлган.
Яна махсус ўқув юртлари ҳам, масалаи, кўзи ожизлар
учун қорихоналар бўлган. Қўқон шаҳрида ўша даврга
нисбатан аҳоли ўртасида саводхонлик билади эди. Қўқон
мактаб ва мадрасалари Ўрта Осиёда машҳур булган.

Қўқон шаҳри шафақат пойтахт, балки адабиёт мар-
кази бўлиб ҳам ҳисобланган. Бу шаҳарга хонлиқнинг
турли бурчакларидан истеъдодга эга бўлган шоир ва
ёзувчилар, хаттоту тарихчилар ва бошқалар келиб исти-
қомат қиларди ва ижодий ишлар билан машғул бўларди.
Қўқон шаҳрида шоирлар асосан икки гуруҳга бўлинган
бўлиб, бири ҳукмдорларни мақтаб кўкка кўтаришган,

иккинчилари эса халқ учун қайғуруб иввогар, тўхматчи, бахил ва шу кабиларни танқид остига олиб меҳнаткаш халқнинг оғир турмушини тасвирлар эди. Иккала гуруҳда ҳам моҳир шоир ва шоиралар кўп бўлган.

Қўқон шаҳри, айниқса ўзининг шоирлари билан машҳурдир. Ҳали бирорта шаҳарда шунчалик кўп истеъдодли шоиралар борлигини тарих билмайди. Шунинг учун ҳам тарихда Қўқон адабиёт муҳити билан машҳурдир.

Таъқиқотлар шуни исботламоқдаки, XIX асрда Қўқон шаҳрида тарихшунослик ҳам анча ривожлана бошлаган. Аввалги даврларда араб ва форс тилларида ёзилган тарихий асарлар таржима қилинади ва булардан ташқари янги асарлар ҳам яратилади. Бунда ҳам ўзига хос хусусият бор эди. Тарихий асарлар ҳаттоки шеърӣ усулда ҳам ёзилади. Айримлари эса ўз асарлари матнида шеърлар ҳам келтиришган, уларнинг кўпи муаллифларнинг қаламларига мансубдир. Демак, тарихчилар шоирлик ҳам қилишган. Кўп тарихчилар асли қўқонлик бўлган, аммо айрим тарихчилар бошқа шаҳарларда туғилган бўлсалар-да, Қўқонга келиб қолишган ва Қўқон хонлиги тарихига оид асарлар ёзган.

Қўқон халқининг маданиятини оширишда XIX аср прогрессив ва истеъдодли актёрлари муҳим ўрни эгаллаганлар. Улар ўзларининг саҳна чиқишлари билан оммага эстетик завқ бағишлабгина қолмай, ҳаётдаги илричликларни ҳам фош этардилар, очкўз бой феодалларни танқид остига олардилар. Ўзига хос хусусиятларидан бири шу эдики, актёрларнинг кўпи яна мусиқачи бастакор ҳам бўлганлар. Қўқонлик айрим актёрлар бутун Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларида ҳам машҳур бўлган. Айниқса Қўқон аскиячилари, қизилчи-масхарабозлари ва дорбозлари машҳур эди.

Қўқон шаҳрининг биринчи фотографи Бердиқул исмли йигит бўлганлиги 1872 йилдан маълумдир. Уни рус фотографи Г. Кривцов Худоёрхоннинг илтимосига биноян ўргатган.

Қўқон шаҳрида бошқа Ўрта Осиё шаҳарлари каби ўзининг моҳир ҳаттотлар мактаби яратилган эди. Ҳаттотлар минглаб китобларни кўчирадилар, нақшлар билан безайдилар, халқнинг саводхонлигини оширишга, маданиятни кенг тарқатишга салмоқли ҳисса қўшадилар. Хусниҳат билан кўчирган қўлёзма китоблари дунё кутубхоналарида сақланмоқда. Дарҳақиқат, қўқонликлар

